

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Г.В. БЕРЧЕНКО

**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ:
КОНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ**

Монографія

Харків
«Юрайт»
2014

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 4 від 20.12.2013 року)*

Рецензенти:

В. Л. Федоренко – доктор юридичних наук, професор, заступник начальника навчально-наукового інституту заочного навчання-декан юридично-психологічного факультету Національної академії внутрішніх справ України, заслужений юрист України;

С. Г. Серьогіна – доктор юридичних наук, доцент, директор Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування, завідувач кафедри державного будівництва Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Берченко Г. В.

Б 52 **Громадянське суспільство в Україні: конституційні аспекти :**
монографія / Г. В. Берченко. – Х. : Юрайт, 2014. – 208 с.
ISBN 978-966-2740-51-6

Монографія присвячена комплексному дослідженню конституційних засад громадянського суспільства в Україні. У роботі розглянуті особливості історичного розвитку ідеї громадянського суспільства та досвід конституційного закріплення засад громадянського суспільства в Україні. Проаналізовано основні існуючі підходи до розуміння громадянського суспільства, запропоновано авторське визначення громадянського суспільства та з'ясована його структура. Розглянуто причини низького рівня розвитку громадянського суспільства в Україні та запропоновані шляхи їх подолання. Встановлено особливості конституційного закріплення засад громадянського суспільства в зарубіжних країнах. Досліджено стан конституційного регулювання громадянського суспільства в Україні, а також основні шляхи вдосконалення конституційного закріплення його засад.

Для науковців, викладачів, студентів, аспірантів вищих юридичних навчальних закладів, юристів-практиків.

ISBN 978-966-2740-51-6

УДК 342 (477)
ББК 67.9(4УКР)303.3

© Г. В. Берченко, 2014
© «Юрайт», оформлення, 2014

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Розділ 1. Основні сучасні концепції громадянського суспільства та їх вплив на конституційну регламентацію засад громадянського суспільства в зарубіжних країнах.....	6
§ 1. Історичний розвиток ідеї громадянського суспільства.....	6
§ 2. Основні сучасні концепції громадянського суспільства.....	20
§ 3. Структура громадянського суспільства.....	46
§ 4. Становлення громадянського суспільства в Україні: питання теорії і практики.....	70
§ 5. Конституційне закріплення засад громадянського суспільства в зарубіжних країнах: порівняльний аспект.....	93
Розділ 2. Конституційна регламентація ключових засад громадянського суспільства та функціонування його інститутів в Україні.....	117
§ 1. Конституціоналізація громадянського суспільства в Україні.....	117

§ 2. Конституційний принцип багатоманітності (плюралізму) як базовий принцип формування громадянського суспільства.....	148
§ 3. Конституційне право на об'єднання як передумова розвитку громадянського суспільства в Україні.....	169

ПЕРЕДМОВА

Вирішення складних суспільних проблем, що існують сьогодні в Україні, потребує поряд з реформуванням державних інститутів створення умов для становлення громадянського суспільства, його ефективного функціонування. Саме розвинуте громадянське суспільство є реальною передумовою для найбільш повної реалізації прав і свобод людини і громадянина. Тому сьогодні однією з найбільш актуальних в Україні є проблема правового регулювання процесу становлення і розвитку громадянського суспільства, і на-самперед на конституційному рівні.

На жаль, поки що немає системних, ґрунтовних, операціональних для практики досліджень на тему громадянського суспільства, у яких був би належним чином використаний достатньо багатий досвід історії думки і сьогоднішні досягнення світової літератури з даного питання.

На нашу думку, дослідження концепції громадянського суспільства має здійснюватися не тільки у теоретико-правовому, філософському, політологічному чи соціологічному, а й у конституційно-правовому напрямку. Таким чином, поняття громадянського суспільства з ідеологічного гасла має перетворитися на конституційно-правову категорію, що має свій зміст та структуру.

На цей час відсутнє спеціальне наукове дослідження, присвячене конституційним засадам громадянського суспільства в Україні. Окремі аспекти конституційного регулювання засад громадянського суспільства розглядали К.А. Бабенко, Ю.Г. Барабаш, Я.О. Кагляк, А.Р. Крусян, П.М. Рабінович, В.В. Речицький, О.В. Скрипнюк, С.М. Тимченко, Ю.М. Тодика, В.Л. Федоренко. Єдиним комплексним дослідженням у вітчизняній юридичній науці є монографія П.М.Любченка, присвячена конституційно-правовим основам розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства. В.Б. Ковальчук і С.І. Іщук окрему монографію присвятили правовим засадам взаємодії громадянського суспільства та державної влади в процесі демократичної легітимації. Однак і дотепер недостатньо з'ясовані питання змісту, структури громадянського суспільства, а також сутності громадянського суспільства і меж конституційного закріплення конституційних засад громадянського суспільства в Україні.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВНІ СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЇХ ВПЛИВ НА КОНСТИТУЦІЙНУ РЕГЛАМЕНТАЦІЮ ЗАСАД ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

§ 1. Історичний розвиток ідеї громадянського суспільства

На думку багатьох вчених поняття громадянського суспільства вперше виникло в часи античності. Так, О.Г. Кучерена та Ю.О. Дмитрієв зазначають, що дослідження громадянського суспільства почалися понад дві тисячі років тому¹. На думку О.В. Орлової громадянське суспільство існувало ще в глибоку давнину і його історія починається з античного поліса. За її версією громадянське суспільство з'явилося в Стародавній Греції з встановленням там демократії в VI ст. до н.е.²

Такі висновки ґрунтуються на тому, що термін «громадянське суспільство» вперше зустрічається в античності в працях Платона та Аристотеля. Аристотель називав громадянське суспільство *politike koinonia* - політичною спільнотою / співтовариством³. Він вивів термін «громадянське суспільство» від слова «громадянин», тобто «суспільство громадян», які є вільними і освіченими⁴.

¹ Дмитриев Ю.А. Гражданское общество в России. Проблемы становления и развития: учеб. пособие / Ю.А. Дмитриев, А.Г. Кучерена. – М. : ЮНИТИ–ДАНА: Закон и право, 2009. – С. 7

² Орлова О.В. Разнообразие общественно-политической активности – закономерность становления гражданского общества // Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования. – М. : АН СССР, 1991. – С. 6

³ Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. – М. : Издательство «Весь Мир», 2003. – С. 132

⁴ Тодика Ю.М. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні / Ю. М. Тодика // Вісник академії правових наук України. – 2003. – № 1. – С. 36

Дане поняття в Аристотеля служило визначенням поліса, під яким мався на увазі телос людини як «політичної тварини» – *zoon politikon*. *Politike koinonia* визначалося як публічна етико-політична спільність вільних і рівних громадян, існуюча в умовах заснованої на законі системи правління¹.

Суть моделі громадянського суспільства Аристотеля полягає у нерозрізненні громадянського суспільства (котре трактується передусім як суспільство політичне) та держави. Для Аристотеля політичне суспільство є вершиною морального розвитку людства від природного («варварського», «нецивілізованого») стану до родинного гнізда (*oikia*), сільської громади (*kote*) і, врешті, держави. Саме в державі повною мірою реалізується суспільна сутність людини як істоти політичної, громадської (*zoon politikon*)². Отож, спершу поняття громадянського суспільства позначає форму людського існування, яка переважає тоді, коли люди живуть в умовах політичних чи громадянських зв'язків³. Надалі вислів Аристотеля був перекладний латинською як *societas civilis*⁴, який пізніше англійською мовою набув значення *civil society*, а французькою – «*societe civile*», що з'явився в середині 16 ст., а, точніше, в перекладі з латини однієї з письмових праць Меланхтона, головного сподвижника Лютера⁵.

Німецький вираз “*burgerliche Gesellschaft*” також став перекладом латинського *civilis*. Причому в німецькому вислові “*burgerliche Gesellschaft*” (громадянське суспільство) зливають-

¹ Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. – М. : Издательство «Весь Мир», 2003. – С. 132

² Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» / М. Рябчук. – К. : Критика, 2000. – С. 11

³ Рено Ф. Громадянське суспільство / Ф. Рено // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладеностей. – К. : Дух і літера, 2009. – С. 318.

⁴ Рено Ф. Громадянське суспільство / Ф. Рено // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладеностей. – К. : Дух і літера, 2009. – С. 318.

⁵ Кола Д. Политическая социология; Пер. с фр / Доминик Кола. – М. : Издательство «Весь Мир», «Инфра-М», 2001. – С. 283

ся два лики громадянина, що виникають з приходом модерну, що розглядається як *burgher*, тобто буржуа, або *citoyen*, тобто підданий держави¹.

Проте на сьогоднішній день важко точно сказати, коли вперше було вжито термін «громадянське суспільство» у сучасному його розумінні. У тій чи іншій мірі він присутній в літературі європейського Середньовіччя та Нового часу. Так, Джон Кін робить висновок про те, що термін «Громадянське суспільство» виник у середньовічній політичній думці². Деякі автори називають Лейбніца, у працях якого в кінці XVII століття з'являється цей термін. Інші вважають, що вперше це поняття вжив у 1767 році Фергюсон і трактував його як стан громадянськості і наслідок цивілізації³.

Так само на сьогоднішній день чітко не встановлено, коли саме термін «громадянське суспільство» з'явився в українській мові. На думку А.Білинського, це поняття виникло в ході перекладу на російську мову творів К. Маркса, то його вислів “*burgerliche Gesellschaft*” перекладач подав як “гражданское общество”. З російської мови він потрапив і в українську як дослівний переклад. Причому А. Білинський зауважує на некоректність цього терміну, оскільки це — тавтологія, “грумада” і “суспільство” — це коли не ідентичні поняття, то принаймні дуже близькі. Ну його думку, можна говорити про “громадянське суспільство», але з таким же успіхом і про “суспільне громадянство”⁴.

На думку М. Рябчука, в українській версії, на превеликий жаль, зникає засаднича для англо- та франкомовної версії ідея «цивільності» (*civility*) як певної «вихованості», «викшталтуваності»,

¹ Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы; Пер. с нем. / Р. Дарендорф – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 12

² Кин Дж. Демократия и гражданское общество ; Пер. с англ. / Джон Кин. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. – С. 77

³ Гражданское общество современной России. Социологические зарисовки с натуры. / Отв. ред Е.С.Петренко. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. – С. 14

⁴ Білинський А. Держава і суспільство: партнери заради стабільності / А. Білинський // Віче. – 1995. – № 12. – С. 80

«цивілізованості». В давніших українських перекладах терміна, що їх на межі XIX-XX століть робив із німецької Іван Франко, йшлося про «горожанське суспільство» (*burgerliche Gesellschaft*), себто ідея «цивільності» там теж була неочевидною. Вчений вважає, що українське «громадянське суспільство» – це в етимологічному плані радше тавтологія: громадська громада чи спільна спільнота. Проте на його ж думку зі слова «громадянин», яке окрім первинного значення «член громади», набуло також через смислову індукцію певних «громадянських», «цивільних», «цивілізаційних» чеснот можна дедукувати з нього ці самі чесноти й у поняття «громадянське суспільство» - «суспільство громадян»¹.

Справді, вживаючи, наприклад, термін «*civil society*» або «*buergerliche Gesellschaft*» маємо різні значення, але значення властиві для дискурсу конкретної культури. Так, звичне англійське “*civil society*” за значенням близьке до суспільства громадян, які надають великого значення ввічливості, вихованості і гречності. Німецьке “*buergerliche Gesellschaft*” ближче до наголошення міського статусу населення (міщанського). Польське “*spoleczenstwo obywatelskie*” – додає нового нюансу, пов’язаного не лише з польською мовою, але й з польською історією. Російське “*гражданское общество*” тримає наголос на громадянськості². Українське поняття “громадянське суспільство” за етимологією походить від “громади”, яка має тривалу самостійну історію в українській культурі і мові. Тому слід погодитися з тими вченими, які стверджують, що громадянське суспільство саме в українській мові є дуже цікавим і дуже вдалим поняттям щодо системи значень і дуже добре відбиває суть явища³.

Таким чином, термін «громадянське суспільство» бере свій початок від латинського *civitas* (цивільна громада, спільнота

¹ Рябчук М. Громадянське суспільство та його «друзі» // Критика. – 2009. – Число 1-2. – С. 3

² Карась А. Етика свободи і солідарності у громадянському суспільстві [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/karas.htm>

³ Громадянське суспільство: гармонія чи конфлікт? Семінар з проф. Антоніною Колодій [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2001/sem01-03.htm>

римських громадян). Проте цивільна громада типу *civitas* і громадянське суспільство Нового часу - це, по суті, різні феномени¹.

Ми погоджуємося з тими вченими, які вважають, що античне суспільство не було громадянським у нинішньому розумінні. Громадянство розглядалося нерозривно з політикою, існував примат держави, ототожнення особистості з суспільством, а суспільства - з державою тощо. Але саме цей досвід зіграв вирішальну роль у становленні громадянських інститутів в Європі².

Співтовариство типу поліс, *civitas* являло собою спільноту суб'єктів публічно-владних та публічно-правових відносин, античне «суспільство» було за своєю природою і характером політичною спільнотою, отже, державою в сучасному його розумінні³. У зв'язку з цим на сьогоднішній день більшість дослідників вважає, що ідея громадянського суспільства в сучасному розумінні виникла саме в епоху Нового часу⁴.

Громадянське суспільство зароджується на рубежі феодалізму, переходу від аграрного до індустріального суспільства. Саме в цей період, що хронологічно відбувався в різних суспільствах не одночасно і зі своєю специфікою, індивід знаходить можливості горизонтальної і вертикальної мобільності. Цьому сприяють крах

¹ Орлова О.В. Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты / О.В. Орлова. – М. : МЗ-Пресс, 2005. – С. 7

² Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт; пер. с англ. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – С. 17

³ Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства / В.С. Нерсесянц. М. : Норма-Инфра-М, 1999. – С. 110

⁴ Бачинин В.А. Основы социологии права и преступности / В.А. Бачинин. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. – С. 86; Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский, 2-изд., доп. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 223; Основы демократії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів: Астролябія, 2009. – С. 146; Четвернин В.А. Введение в курс общей теории права и государства / В.А. Четвернин. – М. : Институт государства и права РАН, 2003. – С. 127-133.

станового заступництва, криза феодальних економічних відносин, розвиток торгівлі, підприємництва, виробництва¹.

Громадянське суспільство формувалося у процесі вивільнення сфери приватних інтересів від прямої дії політичної влади, що склалася при феодалізмі, розкріпачення індивідів і їх перетворення з підданих держави у вільних і соціально активних власників, визнання автономії особи, затвердження принципу загальної формальної рівності².

Які конкретно часові рамки виникнення громадянського суспільства? Окремі вчені стверджують, що початок формування громадянського суспільства в його сучасному розумінні у країнах Європи і Америки припадає на XVI—XVII століття³. О.Е. Лейст вважає, що громадянське суспільство вперше виникло в Англії і налічує у своєму розвитку ніби три етапи: перший - XVI - до кінця XVII ст. (підстава - розвиток промисловості і торгівлі); другий - з кінця XVII - до кінця XIX ст. (первинний капіталізм, заснований на приватному підприємстві); і третій - з кінця XIX ст. до теперішнього часу (юридична рівність і договірні початки свобод громадян)⁴. І всі ці етапи супроводжувалися юридичною регламентацією суспільних відносин, що зумовлюють прогресивний розвиток суспільства і держави⁵.

¹ Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский, 2-изд., доп. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 54

² Балінський О.В. Роль права у формуванні громадянського суспільства: історико-правовий дискурс / О.В. Балінський // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – Вип. 36. : 36. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2007. – С. 20; Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства / В.С. Нерсесянц. М. : Норма-Инфра-М, 1999. – С. 219; Орлова О.В. Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты / О.В. Орлова. – М. : МЗ-Пресс, 2005. – С. 8.

³ Воронов І. Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи громадянського суспільства / І. Воронов. — К. : Генеза, 2007. – С. 19

⁴ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. М.Н. Марченко; 2-е изд., перер. и доп. – М. : ЗЕРЦАЛО ТЕИС, 1996. – С. 227-230

⁵ Балінський О.В. Роль права у формуванні громадянського суспільства: історико-правовий дискурс / О.В. Балінський // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – Вип. 36. : 36. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2007. – С. 120

Проте все ж таки більш обґрунтованим видається висновок, що поняття «громадянське суспільство» лише з XVIII ст. починає «вбирати» в себе окремі риси його сучасного змісту¹. На думку багатьох науковців, бачення особливостей громадянського суспільства як відносно відокремленого від держави явища, що має власний зміст і структуру, притаманне філософам і юристам, починаючи саме з XVIII ст.²

За словами І. Валлерстайна, прийнято вважати, що тільки після Французької революції в Європі широко поширилося твердження (або, принаймні, припущення), що суспільне життя в сучасному світі поділяється на три різні сфери - державу, ринок і громадянське суспільство³.

Ідея розмежування громадянського суспільства і держави виникла в Європі в кінці XVIII століття і розроблялася на початку XIX століття. Термін «громадянське суспільство» (*societas civilis*), який традиційно застосовувався для позначення мирного політичного ладу, керованого на основі закону, став замість цього використовуватися для позначення окремої інституціональної сфери життя, яка не співпадає з інститутами державної влади, що існують на даній території⁴.

¹ Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский, 2-изд., доп. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 52

² Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства / П.М.Любченко. — Харків: Одиссей, 2006. — С. 11; Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. – С. 124; Петришин О. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні / О.В. Петришин // Вісник академії правових наук України. – 2003. – № 2–3. – С. 145; Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. – С. 65

³ Валлерстайн І. Кінець знаомого мира: Соціологія XXI века / Центр дослідований постіндустріального общества ; Пер. с англ. / Иммануэль Валлерстайн. — М. : “Логос”, 2003. — С. 168.

⁴ Кин Дж. Демократия и гражданское общество ; Пер. с англ. / Джон Кин. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. – С. 18

В англосаксонському і особливо в північноамериканському контексті в останній третині XVIII ст. розмежування між *civil society* і *government* панує в дискусіях про конституції¹.

Держава і *societas civilis* (громадянське суспільство) почали розходитися у процесі розвитку – стара єдність середньовічного поняття *civitas sive societas civilis* (державність або громадянське суспільство) була втрачена і завершилася у XIX столітті з точним розмежуванням держави і суспільства, з *government* та *civil society* (уряд та громадянське суспільство) у пізнього Гегеля держава була призначена слугувати скріплюючими скобами для відцентрових тенденцій суспільства².

На думку А.Ф. Карася, розвиток громадянського суспільства в Європі супроводжувався: а) новим типом колективної ідентичності - національною свідомістю, поєднаною із громадянською свідомістю в контексті спільної недеспотичної національної держави-республіки; б) вимогою кожного народу-нації на право власного представницького демократичного врядування; в) вимогою до держави конституційно гарантувати свободу і права людини; г) новим типом господарсько-економічних відносин, базованих на конкуренції і вільному ринку; д) формуванням партійних політичних відносин з вимогою розподілу гілок влади; е) формуванням справжнього релігійного та асоціативного плюралізму за умов визнання єдиного державного правового поля³.

На сьогоднішній день великого розповсюдження набула періодизація розвитку ідеї і практики громадянського суспільства професора Каліфорнійського університету Дж. Александера, згідно з якою виокремлюється три стадії, які умовно названі “громадянським суспільством -I, -II і -III”⁴.

¹ Луман Н. Самоописания ; Пер. с нем. / Н. Луман. – М. : Логос/Гнозис, 2009. – С. 107-108.

² Байме К. Політичні теорії сучасності ; Пер. з нім. / Клаус фон Байме. — К. : Стило, 2008. – С. 217

³ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – С. 435

⁴ Alexander J. C. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations / Jeffrey C. Alexander //Real

1. “Громадянське суспільство – I” (як соціальний феномен, і як теоретична концепція) охоплює період з кінця XVII до I половини XIX століття. Його основні положення були сформульовані такими видатними мислителями як Дж. Лок, А. Фергюссон, Ш.-Л. Монтеск’є, І. Кант, Ф.-Г. Гегель, А. де Токвіль.

2. Період громадянського суспільства-II триває з середини XIX і аж до другої половини XX ст. На думку дослідників, ідея громадянського суспільства була успішно забута у зв’язку з демократизацією суспільного життя та переходом людства (принаймні, «референтної» його частини - Європи) до новітнього часу, коли держава певною мірою виявилася під контролем суспільства¹.

Водночас набувають поширення теорії, що вкрай негативно ставилися до ідеї громадянського суспільства. Стають популярними соціалістичні концепції суспільного розвитку, серед них одна з найбільш радикальних — марксизм. К. Маркс і Ф. Енгельс та їх послідовники оголошують громадянські зв’язки і громадянське суспільство формою класових відносин, що була породжена капіталістичним способом виробництва і має загинути разом з ним².

В роботі Л. фон Штейна «Історія соціального руху у Франції з 1789 року до наших днів» (1850) існує громадянське суспільство сприймалося як сфера безладу, придушення і морального розкладання, і тому його, як стверджувалося, необхідно контролювати, підпорядкувати і звести нанівець за допомогою вищої раціональності й порядку, забезпечуваних державною владою³.

В першій половині XX ст. ці ідеї були успішно сприйняті тоталітарними режимами (фашизм і сталінізм). Концепція громадянського суспільства стає непопулярною.

Civil societies. Dilemmas of Institutionalization; Ed. by Jeffrey C. Alexander. — London etc. : Sage, 1998. — P. 1-19.

¹ Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский, 2-изд., доп. — СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. — С. 224

² Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: В 50 т. - Изд. 2-е. / К. Маркс, Ф. Энгельс — М. : Издательство политической литературы, 1955. — Т. 3. — С. 34-37

³ Кин Дж. Демократия и гражданское общество ; Пер. с англ. / Джон Кин. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. — С. 107

3. Етап “громадянського суспільства III” розпочався після другої світової війни і триває до сьогоднішнього дня. Він приніс відродження та осучаснення ідеї громадянського суспільства, впровадження її в життя нових країн і навіть континентів.

У 70-80 рр. XX ст. розширюється простір для громадянського суспільства, виникають нові форми громадських рухів, оригінальні форми суспільно-політичної мобілізації (партії-рухи, народні фронти тощо). Все це, з одного боку, стало чинником активізації наукових досліджень за тематикою громадянського суспільства, а з іншого — розширення нормативно-правової регламентації організації і діяльності головних структур громадянського суспільства, зокрема політичних партій¹.

Але повноцінне відродження концепції громадянського суспільства відбувається лише в кінці 80-х років XX ст. В літературі називається дві причини, за якими це відродження відбулося: поперше, крах тоталітарних режимів у країнах Східної Європи, по-друге, формування постіндустріального суспільства².

Справді, ще 25 років тому на Заході громадянське суспільство було «білою плямою» в політичній теорії³. Раніше поняття громадянського суспільства займало хіба що істориків філософії, що цікавляться, наприклад, Локком або Гегелем. Воно не викликало широкого резонансу, не будило живого відгуку. Навпаки, здавалося, що це поняття вкрито пилом. І раптом його витягли майже з небуття, очистили і перетворили на сяючу, надраєну до блиску емблему⁴. За радянських часів термін “громадянське суспільство” взагалі був відсутній у лексиконі теоретичних понять, які

¹ Тодика Ю.М. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні / Ю. М. Тодика // Вісник академії правових наук України. — 2003. — № 1. — С. 37

² Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский, 2-изд., доп. — СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. — С. 224

³ Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе ; Пер. с англ / Марк М.Ховард. — М. : Аспект Пресс, 2009. — С. 48

⁴ Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические суперники ; Пер. с англ. / Э.Геллнер. — М. : Московская школа политологических исследований, 2004. — С. 10

дозволялось використовувати для аналізу сучасних суспільних процесів¹.

Тим часом в європейському регіоні та в інших місцях термін «громадянське суспільство» почав входити в моду і став так часто застосовуватися політиками, представниками великого бізнесу, викладачами, ученими, керівниками фондів і благодійних організацій і навіть простими громадянами, що, як справедливо зазначив оглядач «Times Literary Supplement», «саме цей вираз став своєрідним символом дев'яностих років»².

А. Селігман припускає, що популярність і вживання терміну «громадянське суспільство» у Східній Європі повинно меншою мірою пояснюватися аналітичним навантаженням, що несе ідея громадянського суспільства, аніж просто фактом, який констатує, що громадянське суспільство як термін було нейтральним, незіпсованим роками державної пропаганди³.

На думку Е. Геллнера відродження громадянського суспільства - як гасла і як поняття - безсумнівно, найтіснішим чином пов'язане з крахом марксистської системи⁴. М. Говард вважає, що живе громадянське суспільство часто розглядається як ключ до успіху передових демократій Заходу і панацея від усіх бід у країнах, що розвиваються⁵.

Існує думка, що формування громадянського суспільства в Україні відбувається в умовах коли проблема громадянського суспільства вже не є актуальною для розвинутих країн, новітній досвід яких свідчить про необхідність виходу за його межі в на-

¹ Пасько Я. Громадянське суспільство: Східна Європа і перспективи України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ruthenia.info/txt/sxid/phil/index.html>

² Кин Дж. Демократия и гражданское общество ; Пер. с англ. / Джон Кин. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. — С. 15

³ Селігман А. Ідея громадянського суспільства ; Пер. з англ. / А. Селігман. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. — С. 218

⁴ Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические суперники ; Пер. с англ. / Э.Геллнер. — М. : Московская школа политологических исследований, 2004. — С. 234

⁵ Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе ; Пер. с англ. / Марк М.Ховард. — М. : Аспект Пресс, 2009. — С. 48

прямі соціальної державності, що передбачає необхідність пошуку складних критеріїв поєднання цих обох суперечливих у певному значенні процесів¹.

Чи дійсно це так? Отже, головне питання, яке хвилює вчених полягає в тому: чи є на сьогоднішній день актуальною ідея громадянського суспільства?

Багато мислителів та вчених відповідають на це питання негативно. Згідно з історичистськими твердженнями Риделя, Козеллека, Арндт і раннього Габермаса, поняття громадянського суспільства цілком і повністю належить до XVII—XIX ст.²

Досить критично в сьогоднішніх умовах ставиться до громадянського суспільства Н. Луман. Виступаючи проти поняття громадянського суспільства і його віддзеркалень в соціальній теорії, Луман слідує стратегії їх ототожнення з традиційним поняттям *societas civilis* і потім демонстрації його непридатності для вивчення сучасних умов³.

Деякі вчені, відмовившись від самого поняття «громадянського суспільства», не відмовляються від самої ідеї. Так, замість терміну «громадянське суспільство» відомий соціолог Т. Парсонс вживає термін «соціетальне суспільство»⁴.

На думку А. Селігмана, ідея громадянського суспільства була лише регулятивною нормою в канун буржуазних революцій і не

¹ Петришин О. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні / О.В. Петришин // Вісник академії правових наук України. – 2003. – № 2–3. – С. 160; Петришин О.В. Громадянське суспільство: особливості формування концепції та становлення / О.В. Петришин // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 50. – С. 12; Чувардинський О.Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02. „Політичні інститути та процеси” / О.Г. Чувардинський. — Л., 2008. — С. 17

² Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. — М. : Издательство «Весь Мир», 2003. — С. 402

³ Луман Н. Социальные системы: очерк общей теории ; Пер. с нем. / Н. Луман. — С.-Пб. : Наука, 2007. — С. 530

⁴ Парсонс Т. Система современных обществ; Пер. с англ. / Т. Парсонс — М. : Аспект Пресс, 1998. — 270 с.

більше, а саме громадянське суспільство оформлюється тільки в епоху ранньоіндустріального етапу, щоб вже у другій половині XIX ст. трансформуватись у масове суспільство і припинити своє існування¹.

З одного боку, така критика є цілком слушною, оскільки, дійсно, суспільство, що існувало у XVIII ст., і суспільство, що існує на початку XXI ст., мають суттєві відмінності. Разом із тим підвищена увага до поняття громадянського суспільства, яку демонструють науковці сьогодні, свідчить про великий потенціал ідеї громадянського суспільства.

Більшість вчених вважає, що громадянське суспільство існує й сьогодні, щоправда дещо у трансформованому вигляді порівняно з громадянським суспільством, що існувало у XVII—XIX ст. Тому вплив концепції громадянського суспільства не обмежується країнами, що здійснюють перехід до ринку й до демократії.

Справді, як зазначають Дж. Коен і Е. Арато, перенесення в сьогодення успадкованої від минулого (або навіть від декількох різних типів минулого) теоретичної схеми, сприйняття цієї схеми як адекватної сучасним умовам є, по суті, актом довільним і бездоказовим². Водночас, на їхню думку, теорія громадянського суспільства не може бути обмежена лише стадією становлення нових демократій. Ідея демократизації громадянського суспільства, на відміну від ідеї простого його відродження, є вищою мірою актуальною для сучасних західних суспільств³.

На думку Д. Кіна, термін «громадянське суспільство» в рівною мірою може бути застосований до таких неспівмірних політичних феноменів, як, наприклад, занепад «держави загального добробу-

¹ Селігман А. Ідея громадянського суспільства ; Пер. з англ. / А. Селігман. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. — С. 13

² Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. — М. : Издательство «Весь Мир», 2003. — С. 131

³ Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. — М. : Издательство «Весь Мир», 2003. — С. 37-38

ту», підйом неолібералізму й зростання соціальних рухів¹. Він не погоджується з тим, що концепція громадянського суспільства є значно менш корисною, коли доводиться конструктивно розмірковувати і діяти у плані організації «пізньо-модерних» демократичних інституцій².

Так або інакше слід погодитися з П.М. Любченком в тому, що теорія громадянського суспільства не може бути обмежена лише одним окремо визначеним періодом суспільного розвитку³. Нам видається цілком обґрунтованим висновок вченого, відповідно до якого концепція громадянського суспільства не втратила своєї актуальності, а її нормативно-критичний інструментарій може бути застосований до усіх типів сучасних суспільств⁴.

Таким чином, із зазначеного можна зробити такі висновки:

1. Поняття громадянського суспільства вперше виникло в часи античності. Проте античне суспільство не було громадянським у нинішньому розумінні;

2. Ідея громадянського суспільства в сучасному розумінні виникла саме в епоху Нового часу. Поняття «громадянське суспільство» лише з XVIII ст. починає «вбирати» в себе окремі риси сучасного змісту;

3. Після забуття концепції громадянського суспільства з середини XIX і аж до другої половини XX ст. повноцінне відродження цієї концепції відбувається лише в кінці 80-х років XX ст.;

4. Сьогодні концепція громадянського суспільства не втратила своєї актуальності і може бути застосована до усіх типів сучасних суспільств.

¹ Кин Дж. Демократия и гражданское общество ; Пер. с англ. / Джон Кин. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. — С. 19; Кин Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення ; Пер. з англ. / Дж. Кін. — К. : К.І.С., 2000. — С. 15

² Кин Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення ; Пер. з англ. / Дж. Кін. — К. : К.І.С., 2000. — С. 15

³ Любченко П.М. Історичний розвиток концепції громадянського суспільства / П.М.Любченко // Державне будівництво та місцеве самоврядування. — 2004. — Вип. 8. — С. 14-15

⁴ Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства / П.М.Любченко. — Харків: Одісей, 2006. — С. 26

§ 2. Основні сучасні концепції громадянського суспільства

Виходячи з принципового визнання актуальності ідеї громадянського суспільства на нинішньому етапі, існують досить великі розбіжності у інтерпретації цього поняття.

Поняття громадянське суспільство все частіше вживається як у нормативних актах, юридичних дослідженнях, в політологічних оглядах, так і в повсякденному житті. Проте на відміну від інших термінів, що мають чітко окреслені рамки вживання, цей термін має дуже широку сферу вжитку — від суб'єкта правовідносин до суспільного ідеалу¹.

Важко погодитись з тим, що філософсько-теоретичне словосполучення «громадянське суспільство» зникло з політичного лексикону української еліти². Сьогодні в публічному дискурсі громадянське суспільство, а, точніше, його відсутність чи слабкість, недорозвиненість виявляються універсальною відповіддю ледь не на всі запитання³. Насправді в Україні на початку 90-х років концепція «громадянського суспільства» ідеологічно замінила «комунізм». Всі публічні діячі почали розбудову «громадянського суспільства», не зовсім розуміючи, що це таке⁴.

Як зазначає Б.Г.Капустін, громадянське суспільство є невловимим. За його влучним висловом поняття громадянського суспільства нагадує посмішку Чеширського kota, що посміхається

¹ Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. — Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. — С. 52

² Зимогляд В. Громадянське суспільство в Україні: політико-правовий дискурс і практичний вимір у контексті часу / В. Зимогляд // Вісник академії правових наук України. — 2008. — № 3. — С. 120

³ Рябчук М. Громадянське суспільство та його «друзі» // Критика. — 2009. — Число 1-2. — С. 2.

⁴ Нікітін В.О. Співвідношення традиції і модернізації у процесі становлення громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Володимир Олександрович Нікітін. — К, 2009. — С. 11

нам скрізь, за винятком лише тих місць у світі де все ще панують авторитарні режими¹.

На думку Дж. Кіна є навіть ознаки того, що самі значення терміну «громадянське суспільство» починають розмножуватися настільки, що він, подібно до надто поширеного рекламного гасла, може «самозруйнуватися» від надуживання. Зростає загальна переконаність у важливості громадянського суспільства, але так само зростає неузгодженість щодо смислу цього поняття².

Чому так відбувається? Дається взнаки, що термін «громадянське суспільство» має надзвичайну змістовну широту, в ньому міститься велика зона невизначеності, що і породжує значні розбіжності в тлумаченні³. За кілька сот років своєї історії термін «громадянське суспільство» став полісемантичним (словам, що його утворюють, було надано різних значень). Інша причина полягає в користуванні різними методологіями дослідження і в акцентуванні, в залежності від них, різних сторін цього складного, багатоаспектного явища⁴.

На сучасному етапі дослідження громадянського суспільства сформульовано чимало його визначень. Зокрема, Є.К. Бистрицький нараховував 57 варіантів тлумачення поняття громадянське суспільство⁵.

Більше того, в літературі існує думка, що таке становище не слід оцінювати негативно. Так, на думку, А. Гусейнова поняття громадянського суспільства саме через свою багатозначність є функціональним. Воно покликано нести в собі переважно ідео-

¹ Капустин Б. Г. Критика политической философии: Избранные эссе / Б. Г. Капустин. — М. : Издательский дом «Территория будущего», 2010. — С. 27

² Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення ; Пер. з англ. / Дж. Кін. — К. : К.І.С., 2000. — С. 42

³ Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства / П.М.Любченко. — Харків: Одісей, 2006. — С. 45

⁴ Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А.Ф. Колодій. — Львів: Видавництво «Червона Калина». — 2002. — С. 66

⁵ Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / Упоряд. : І.Підлуська та ін. — К. : Фонд «Європа XXI», 2003. — С. 14

логічне навантаження, тобто духовно-теоретично санкціонувати перетворення, що відбуваються в країні¹. Як зазначає В.В. Гриб, до поняття громадянського суспільства не може бути єдиних підходів через багатоманітність уявлень про цей феномен².

Окремі вчені вважають, що категорія «громадянське суспільство» не може вважатися юридичною. М.С. Бондар вважає, що «громадянське суспільство» – це не юридична і не державно-правова категорія. Держава не може, не здатна «заснувати», «декретувати», «встановити» своїми законами бажаний для нього образ громадянського суспільства. В цьому плані громадянське суспільство – це порядок реальних суспільних відносин, що складається об'єктивно³.

Доволі часто проблема взаємодії між громадянським суспільством і державою навіть в роботах юристів розглядається виключно як політологічна. Варто погодитися з необхідністю відходу від суто політологічних стереотипів у дослідженні проблематики громадянського суспільства і підійти до неї з позицій науки конституційного права⁴.

Деякі вчені спробували систематизувати погляди на громадянське суспільство. На сьогоднішній день виокремлюють від трьох до семи основних підходів до інтерпретації поняття «громадянського суспільства»⁵. Проаналізувавши існуючі підходи до

¹ Гражданское общество, правовое государство и право: Круглый стол журналов «Государство и право», «Вопросы философии» // Государство и право. – 2002. – № 1. – С. 30

² Гриб В.В. Взаимодействие органов государственной власти и институтов гражданского общества в Российской Федерации: автореф. дис. на соиск. учен. степ. докт. юрид. наук: спец. 12.00.02 „Конституционное право; муниципальное право” / Владислав Валерьевич Гриб. – М., 2011. – С. 24

³ Бондарь Н.С. Гражданин и публичная власть: Конституционное обеспечение прав и свобод в местном самоуправлении / Н.С. Бондарь. – М.: ОАО «Издательский дом «Городец», 2004. – С. 29

⁴ Бабенко К.А. Становлення громадянського суспільства в Україні: конституційний вимір // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 12. – С. 6

⁵ Див.: Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – С. 426-427; Колодій А.Ф. На шляху до

визначення громадянського суспільства, на наш погляд, можна виокремити три основні підходи до інтерпретації цього поняття: широкий, дихотомічний і вузький. Розглянемо кожний підхід окремо.

Широкий підхід

При такому підході поняття громадянського суспільства отожднюється з поняттям суспільства. Так, П.М. Любченко вважає, що відсутні підстави розрізняти поняття «суспільство» і «громадянське суспільство». Суспільство просто набуває ознак громадянського за певних умов, і при цьому такий його структурний елемент («елемент політичної надбудови») як держава із його складу не вибуває¹. На його думку, термін «громадянське суспільство» означає певний тип суспільства з відповідним рівнем соціального, економічного, політичного, культурного та правового розвитку².

Отже, на думку П.М. Любченка держава також виступає інститутом громадянського суспільства³. Звідси вчений робить висновок, що «державу і громадянське суспільство не слід розглядати як дві половини цілого, оскільки в ролі останнього, власне, й виступає громадянське суспільство, а держава - це його невід'ємна час-

громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А.Ф. Колодій. — Львів: Видавництво «Червона Калина». — 2002. — С. 68-69; Любченко П. Конституційно-правові проблеми визначення структури громадянського суспільства // Вісник академії правових наук України. – 2004. – № 3 (38). – С. 44; Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства / П.М.Любченко. — Харків: Одіссей, 2006. — С. 60-61.

¹ Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства / П.М.Любченко. — Харків: Одіссей, 2006. — С. 53

² Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства / П.М.Любченко. — Харків: Одіссей, 2006. — С. 76

³ Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства / П.М.Любченко. — Харків: Одіссей, 2006. — С. 33

тина. У громадянському суспільстві держава становить лише один з механізмів регулювання, який заснований на політичній, економічній і духовній свободі індивіда. Держава, яка може реально характеризуватися як правова, є одним з інститутів, громадянського суспільства. Таким чином, громадянське суспільство порівняно з державою є соціальною системою вищого рівня організації¹. Причому держава є зовнішньою політико-правовою оболонкою суспільства, а останнє виступає соціальним середовищем, соціальною оболонкою, де функціонує держава².

Критикуючи широкий підхід до інтерпретації поняття громадянського суспільства, О.В. Петришин зазначає, що ототожнення громадянського суспільства із суспільством у цілому або з державою в її найширшому розумінні як певної країни є недоцільним³.

Б.Г. Капустін слушно запитує: «яка реальність стоїть за поняттям громадянського суспільства, що є тотожним поняттю суспільства? Адже існує відоме правило «бритви Оккама», що забороняє «множити сутності». Чи потрібно нам тоді особливе поняття громадянського суспільства?»⁴. З широкого підходу витікає, що предикат «громадянське» в «громадянському суспільстві» є, за великим рахунком, ні до чого.

¹ Любченко П.М. Громадянське суспільство: аспекти нової парадигми / П.М.Любченко // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 78. – С. 43-44

² Головащенко О.С. Громадянське суспільство і правова держава: проблеми співвідношення / О.С. Головащенко // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2007. – Вип. 13. – С. 122; Любченко П.М. Громадянське суспільство: аспекти нової парадигми / П.М.Любченко // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 78. – С. 44.

³ Петришин О.В. Громадянське суспільство: особливості формування концепції та становлення / О.В. Петришин // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 50. – С. 7.

⁴ Капустин Б. Г. Критика политической философии: Избранные эссе / Б. Г. Капустин. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2010. – С. 33-34

Тому слід погодитися з А.Ф. Колодій, що не слід змішувати «суспільство» як людську спільність взагалі з категорією «громадянське суспільство», яке займає певне місце в суспільній системі, має свою структуру й культурні особливості¹.

Дихотомічний підхід

Прихильники дихотомічного підходу наполягають на жорсткому поділі держави і громадянського суспільства. Причому до громадянського суспільства включаються усі сфери, які не підконтрольні державі. Таким чином, в структуру громадянського суспільства включаються всі сфери життя суспільства (економічна, політична, культурна, релігійна тощо).

Так, на думку авторів колективної монографії «Політична система і громадянське суспільство» у структурному відношенні громадянське суспільство можна уявити у вигляді діалектичної сукупності чотирьох основних сфер: політичної - це відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням політичних інтересів і свобод шляхом забезпечення участі громадян у різного роду партіях, рухах, державних і громадських справах, асоціаціях; економічної - це економічні відносини і, насамперед, відносини власності; соціальної - це утвердження середнього класу; духовної - це віддзеркалення процесів функціонування і розвитку громадянського суспільства у суспільній та індивідуальній свідомості у вигляді наукових теорій, концепцій і в формі буденної свідомості, життєвого досвіду, традицій².

М.С. Бондар вважає, що в структурному плані інститути громадянського суспільства складають досить складну систему інститутів економічної, соціальної, суспільно-політичної організації суспільства³. О.Г. Кучерена, Ю.А. Дмитрієв та С.М. Тимченко включають в структуру громадянського суспільства п'ять основ-

¹ Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А.Ф. Колодій. — Львів: Видавництво «Червона Калина». — 2002. — С. 66

² Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії / За заг. ред. проф. А. І. Кудряченка. – К. : НІСД, 2007. – С. 37

³ Бондарь Н.С. Местное самоуправление и конституционное правосудие: конституционализация муниципальной демократии в России / Н.С. Бондарь. – М. : Норма, 2008. – С. 54

них систем: соціальну, економічну, політичну, духовну та інформаційну¹.

В добровільному курсі для учнів від дитячих садків до 12-го класу середньої школи громадянське суспільство визначається як царина добровільних, особистих, соціальних та економічних стосунків і структур, які, хоч і обмежені законом, не є частиною урядових установ².

На думку В.В. Речицького, головним критерієм для розмежування двох сфер: громадянського суспільства і держави є відмінність їх пріоритетів. Якщо для держави такими пріоритетами залишаються безпека, стабільність, порядок і захищеність, то для громадянського суспільства пріоритетами стають свобода, ініціатива, динамізм і спонтанна активність³. Недержавні структури націлені на широку ініціативу, плюралізм і терпимість. Пріоритети держави і громадянського суспільства біполярні, хоч і з очевидним домінуванням цінностей громадянського суспільства⁴.

Громадянське суспільство, попри все багатство його теоретичних визначень, вчений характеризує як домінуючу, самосвідому, а тому структуровану зсередини недержавну ланку нації, народу. Відповідно до підходу В.В. Речицького політичний сенс громадянського суспільства полягає в тому, що громадськість країни, самостверджуючи себе в якості як домінуючого фактору суспільного поступу й усвідомлюючи свою засадничу зверхність над державою, примушує бюрократію в головних аспектах внутрішньої та зовнішньої політики орієнтуватись на суспільний інтерес, гро-

¹ Дмитриев Ю.А. Гражданское общество в России. Проблемы становления и развития: учеб. пособие / Ю.А. Дмитриев, А.Г. Кучерена. – М. : ЮНИТИ–ДАНА: Закон и право, 2009. – С. 42-44; Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. – С. 66.

² Національні стандарти основ громадянських прав і держави ; Пер. з англ. – Х. : Фоліо, 1998. – С. 48

³ Речицкий В.В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицкий. – К. : «Сфера», 1999. – С. 90

⁴ Речицкий В.В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицкий. – К. : «Сфера», 1999. – С. 61

мадську думку¹. Аналогічних поглядів дотримується і Є.Ю. Захаров².

При такому підході конституція є гарантом свободи громадянського суспільства, проявом якої є відома міра позитивного хаосу, невпорядкованості в економіці (ринок), політиці (демократія), приватному житті (privacy). На думку В.В. Речицького, конституція охороняє громадянське суспільство від надмірної зарегульованості, зазіхань існуючої влади на владу деперсоніфіковану, абстрактну (владу народу, територіальної громади)³.

На думку автора відомої праці «Умови свободи» («Condition of Liberty») Е. Гелнера громадянське суспільство - це сукупність різних неурядових інститутів, достатньо сильних, щоб служити противагою державі і, не заважаючи їй, виконувати роль миротворця та арбітра між основними групами інтересів, стримувати її прагнення до домінування і атомізації решти суспільства⁴. Один з аспектів поняття громадянського суспільства полягає в протиставленні економічної та соціальної діяльності, з одного боку, та централізованої системи, спрямованої на підтримку порядку, - з іншого⁵.

Таким чином, Е. Гелнер визначає ринкову економіку як головну передумову, необхідну для появи громадянського суспільства, а головним, ключовим його елементом — модульну людину, людину-індивідуаліста. Цю модель громадянського суспільства, яку створено на базі ліберальної ідеології, можна вважати моделлю індивідуалістичного, або модульного суспільства. Своїм вістрям

¹ Речицкий В. Громадянські права як юридичний засіб противаги державній владі / В. В. Речицкий // Українське право. – 1995. – № 1. – С. 78

² Захаров Є. Громадський контроль і права людини / Є. Захаров [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.opora.org.ua/analitycity.php?id=404>

³ Речицкий В.В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицкий. – К. : «Сфера», 1999. – С. 96

⁴ Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические суперники ; Пер. с англ. / Э.Геллнер. – М. : Московская школа политологических исследований, 2004. – С.14

⁵ Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические суперники ; Пер. с англ. / Э.Геллнер. – М. : Московская школа политологических исследований, 2004. – С. 218

вона спрямована проти марксизму і тоталітарної держави. Саме відновлення інтересу до концепції громадянського суспільства Е. Гелнер пов'язує з кризою комунізму в світі. За його схемою громадянське суспільство є протиположним державі. Як зазначає О.О. Полішкарлова, Е. Гелнер не просто розділяє ці два інститути, він протиставляє їх один одному¹.

Концепція Е.Гелнера зазнала критики інших вчених. Так, Дж. Кін вважає, що Е. Гелнер «змішує до купи різні форми громадянського суспільства», «не враховує потреби постійно оновлювати уявлення про громадянське суспільство», «не розкриває ролі громадянського суспільства як необхідної передумови демократії»². А.Ф. Карась досить різко оцінив концепцію Е. Гелнера як таку, що використовує поняття громадянського суспільства як аналітичну концепцію «квазінаукового» гатунку для виявлення демократичних можливостей суспільства³.

На нашу думку, загальним недоліком підходу, відповідно до якого виокремлюються лише дві сфери: держава та громадянське суспільство, є те, що структура громадянського суспільства визначається за «залишковим принципом», тобто шляхом виключення із соціального життя державного начала і деяких аспектів публічного права⁴. Проблема в тому, що поділ на державну сферу і сферу громадянського суспільства не дає нам розуміння природи громадянського суспільства. При такому підході до визначення грома-

¹ Полішкарлова О.О. Сучасні теоретичні підходи до проблеми громадянського суспільства / О.О. Полішкарлова // Держава і право. Юридичні і політичні науки: Зб. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2001. – Вип. 10. – С. 509

² Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення ; Пер. з англ. / Дж. Кін. – К. : К.І.С., 2000. – С. 78, 79, 81.

³ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – С. 378.

⁴ Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский, 2-изд., доп. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 8; Любченко П. Конституційно-правові проблеми визначення структури громадянського суспільства // Вісник академії правових наук України. – 2004. – № 3 (38). – С. 44

дянського суспільства домінує не системний, а вірогідний набір ознак. Такий підхід не стільки відкриває істину, скільки ховає її, призводячи до чергової помилки¹.

Взагалі дихотомічні класифікації – це поділ за наявністю або відсутністю ознаки. Дихотомічний поділ привабливий своєю простотою, але має недолік: при розподілі обсягу поняття на два суперечні поняття щоразу залишається вкрай невизначеною та його частина, до якої належить частка «не»².

Якщо ж звернутися до суті проблеми, то одне з найпринциповіших питань, які постають при аналізі дихотомічного підходу полягає в тому: чи можемо ми беззастережно включити економіку в структуру громадянського суспільства?

Так, представники дихотомічного підходу не проводять жодних відмінностей між комерційними і некомерційними організаціями. На думку Д. Боуза справжня відмінність між об'єднаннями полягає в тому, що одні з них примусові (держава), а інші - природні, або добровільні (всі інші). Неважливо: створюється конкретне об'єднання для отримання прибутку чи для досягнення будь-якої іншої мети. Ключова ознака тут - добровільність нашої участі в ньому.

На наш погляд, навряд чи можна погодитися з тими вченими, які вважають, що бізнес (ринок, підприємництво) є інститутом громадянського суспільства. Ліберальна традиція хоча й проявляє обґрунтовану стурбованість щодо наслідків зв'язку між популізмом і етатизмом, забуває про руйнівність впливу саморегульованого ринку на культурну тканину суспільства, про що писав К. Поланьї³.

На думку К. Поланьї, дозвіл ринковим механізмом бути єдиним вершителем долі людей і їх природного оточення або хоча б навіть єдиним суддею належного обсягу і методів використання

¹ Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский, 2-изд., доп. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 8

² Дихотомия // Википедия, свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Дихотомия>

³ Поланьї К. Избранные работы ; Пер.с англ. / Карл Поланьї. – М. : Территория будущего, 2010. – С. 22-47.

купівельної спроможності означало б, у кінцевому рахунку, знищити людське суспільство. Позбавлені оберігачого заслону у вигляді системи культурних інститутів, люди будуть гинути внаслідок своєї соціальної незахищеності; вони стануть жертвами пороку, розпусти, злочинності і голоду, породжених різкими і болісними соціальними зрушеннями¹.

Ринкові механізми мають свої перевагами і свої недоліки. З одного боку, економіки, що керуються товарним виробництвом та обміном, мають великі переваги у справі мінімізації загальних витрат. З іншого боку (і це є головною структурною слабкістю ринку) – економіки товарного виробництва схильні до руйнування структур громадянського суспільства, всередині якого вони функціонують і від якого залежать у своєму самостворенні².

На думку Дж. Кіна, ринкові сили мають тенденцію поширюватися в кожний закуток і кожну щілину суспільного життя, порушуючи при цьому притаманне йому різноманіття голосів та ідентичностей, котрі самі по собі є незамінними для функціонування ринкових сил. Також ринкові сили проявляють цілковиту сліпоту. Вони неспроможні виявити та «перевести в цінові показники» численні нинішні та майбутні «зовнішні обставини», включно із маргіналізацією та відчуженням особистостей, соціальних груп та цілих регіонів, яких викинуто до сфери безробіття. Ці «ринкові неспроможності» демонструють, що ринок не здатний самостійно створювати соціальний лад, бо ключові складники соціального ладу не можна виробляти шляхом ринкових операцій. Там, де немає ринків, громадянські суспільства не можуть вижити. Однак працює й протилежне правило: там, де немає громадянського суспільства, не може бути й ринку³. Як зазначає Ф. Фукуяма саме розвинене громадянське суспільство стало умовою перетворення таких країн як

¹ Поланьї К. Велика трансформація: політичні та економічні історії нашого часу ; Пер.с англ. / Карл Поланьї. – СПб. : Алатейя, 2002. – С. 87

² Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення ; Пер. з англ. / Дж. Кін. – К. : К.І.С., 2000. – С. 26

³ Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення ; Пер. з англ. / Дж. Кін. – К. : К.І.С., 2000. – С. 27

Японія, Німеччина та США на провідні індустріальні країни, а не навпаки¹.

Стихийні сили капіталістичної ринкової економіки здатні являти собою не меншу загрозу для соціальної солідарності, соціальної справедливості і навіть для автономності різних сфер суспільства і соціального життя, ніж адміністративна влада сучасної держави. Тому слід погодитись з Дж. Коген та Е. Арато, що «в суспільствах, де функціонування ринкової економіки вже знайшло або знаходить власну незалежну логіку, тільки концепція громадянського суспільства, належним чином диференційованого від економічних структур (а значить, і від «буржуазного суспільства»), здатна скласти ядро критичної політичної та соціальної теорії»².

Вузький підхід

Вузький підхід до інтерпретації поняття «громадянське суспільство» пов'язаний з розмежуванням сфери громадянського суспільства з політичною сферою суспільства (до якої належить держава), а також з економічною сферою (до якої належить ринок).

Яке ж місце в такому випадку займає громадянське суспільство у суспільній системі в цілому? До якої сфери суспільного життя його слід відносити? Як складна соціальна система, суспільство взагалі складається з підсистем різних рівнів. Підсистемами першого рівня, на думку А. Колодій, можна вважати сфери (царини) суспільного життя: політичну, економічну, соціальну, духовну, сімейну³.

Відомий соціолог Т. Парсонс писав, що соціальна система або організація включає економіку, політику, соціетальне співтовариство і інститути соціалізації (підтримання культурних зразків)⁴.

¹ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию ; Пер. с англ. /Ф.Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С. 251

² Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. – М. : Издательство «Весь Мир», 2003. – С. 7

³ Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А.Ф. Колодій. — Львів: Видавництво «Червона Калина». — 2002. — С. 67

⁴ Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский, 2-изд., доп. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 45

Розрізнення чотирьох зазначених підсистем носить функціональний характер. Воно проводиться на основі чотирьох первинних функцій, притаманних будь-яким системам дії, - це функції відтворення зразка, інтеграції, цілеполягання та адаптації¹.

Для Т. Парсонса соціетальне співтовариство є інтегративною підсистемою суспільства (поряд з підсистемою відтворення зразка (фидуціарною системою), політикою і економікою)²; його функція полягає в тому, щоб інтегрувати диференційовану соціальну систему шляхом інституціоналізації культурних цінностей як соціально прийнятних норм. Диференціація соціетального співтовариства від культурної, економічної та політичної підсистем здійснювалася, згідно Т. Парсонсу, в ході трьох сучасних революцій: промислової, демократичної та освітньої. Організаційною формою соціетальної спільноти, аналогічній бюрократії в рамках державного устрою або ринку в економіці, Т. Парсонс вважає принцип асоціації³.

Ю. Габермас розмежовує системний світ (до якого належить економіка і політика) і життєвий світ (що охоплює культуру і приватне життя). При цьому, за Габермасом, громадянське суспільство розглядається як інституалізовані продовження життєвого світу і в деяких ситуаціях виступає в ролі посередника між життєвим і системним світом.

Як зазначає Ю. Габермас, «Те, що мається на увазі під «громадянським суспільством» сьогодні, за контрастом зі змістом марксистської традиції, більше не включає [в себе] економіку засновану на приватному праві і керовану за допомогою ринку праці, капіталом і товарами. Швидше, воно складається з тих неурядових і неекономічних зв'язків і добровільних асоціацій, які втілюють комунікаційні структури публічної сфери в суспільному компоненті життєвого простору («life world»)⁴.

¹ Парсонс Т. Система современных обществ; Пер. с англ. / Т. Парсонс – М. : Аспект Пресс, 1998. – С. 15

² Парсонс Т. Система современных обществ; Пер. с англ. / Т. Парсонс – М. : Аспект Пресс, 1998. – С. 24

³ Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. – М. : Издательство «Весь Мир», 2003. – С. 181-182

⁴ Habermas J. Between Facts and Norms / J. Habermas. – Cambridge, Mass. : MIT Press, 1998. – p. 366-367

Якщо поєднати термінологію Ю. Габермаса і Т. Парсонса, то можна припустити, що економіка і політика (державна) утворюють сферу системного світу, інститути соціалізації - сферу життєвого світу, а соціетальне співтовариство стає прообразом і способом існування соціальної організації громадянського суспільства¹.

Як зазначає соціолог-парсоніст із Каліфорнійського університету Д. Александер, громадянське суспільство може бути визначено як «сфера або підсистема суспільства, яка є аналітичною і, в певному ступені, відокремленою від сфер політичного, економічного і релігійного життя». Іншими словами, «громадянське суспільство є сферою солідарності, в якій напружено переплітаються як абстрактний універсалізм, так і партикулярні версії спільності. Воно є як реальною, так і нормативною концепцією². Йому ж належить найкоротше за кількістю слів і водночас найширше за значенням визначення даного феномена: «Громадянське суспільство — це сфера людської солідарності». Близьким є погляд іншого американця — М. Уолцера, котрий описує громадянське суспільство як «простір непримусової людської асоціації»³.

Е. Гідденс також не погоджується з тим, що в суспільстві існує лише два сектори - держава і ринок, або громадський і приватний сектори. На його думку, між ними лежить сфера громадянського суспільства, що включає сім'ю і інші інститути, не пов'язані з економікою⁴.

Е. Арато вважає, що звичайне розмежування держави та громадянського суспільства було успадковане від англійської ліберальної традиції. З розвитком капіталізму роль держави зменшується, тому він запропонував замість моделі дихотомічного поділу

¹ Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский, 2-изд., доп. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 126

² Речицкий В.В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицкий. – К. : «Сфера», 1999. – С. 86

³ Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А.Ф. Колодій. — Львів: Видавництво «Червона Калина». — 2002. — С. 67

⁴ Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь ; Пер. с англ. / Э. Гидденс. — М. : Весь мир, 2004. — С. 91

держави та громадянського суспільства іншу модель, яка складається з трьох частин: держави, громадянського суспільства та економіки¹.

Рівняючись на А. Грамши і Т. Парсонса, Е. Арато та Д. Коген постулюють диференціацію громадянського суспільства не тільки від держави, але і від економіки². На їх думку, тільки реконструкція поняття громадянського суспільства в рамках трьохчленної моделі (яка відділяє громадянське суспільство як від держави, так і від економічних структур) дозволяє цьому поняттю відроджувати свій критичний потенціал в умовах ліберальної демократії³.

Д. Штюдемманн визначає громадянське суспільство як демократичну форму самоорганізації суспільства, незалежну від держави і ринку⁴, а М. Говард розуміє феномен громадянського суспільства, як найважливішу частину громадського сектору, який займає місце між державою і сім'єю, втілену в різноманітних громадських добровільних організаціях самих громадян⁵.

Усі ці визначення достатньо абстрактні, як абстрактними є уявлення про структуру суспільної системи, її поділ на самостійні сфери суспільного життя, які відрізняються між собою, передовсім, тим, у яких ролях виступають суб'єкти суспільної діяльності, які зобов'язання вони беруть на себе та які цінності сповідують⁶.

¹ Арато А. Концепция гражданского общества: восхождение упадок и воссоздание / А. Арато // Полис. – 1995. – № 3. – С. 10

² Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. – М. : Издательство «Весь Мир», 2003. – С. 520

³ Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. – М. : Издательство «Весь Мир», 2003. – С. 7.

⁴ Штюдемманн Д. Громадянське суспільство в Німеччині // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dt.ua/articles/27253>

⁵ Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе ; Пер. с англ / Марк М.Ховард. – М. : Аспект Пресс, 2009. – С. 11

⁶ Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А.Ф. Колодій. — Львів: Видавництво «Червона Калина». — 2002. — С. 67

Отже, в чому специфіка соціальної (соціетальної) сфери суспільства, яку ми називаємо громадянським суспільством? Соціальна сфера не зводиться до розподілу благ та формування життєвих можливостей. Вона є насамперед, сферою інституціалізованого спілкування, створення як стійких, так і тимчасових об'єднань на засадах солідарності та їх використання для індивідуального й колективного самовираження й розвитку. Отже, соціальна сфера у вимірі різних форм солідарної взаємодії і є, по суті, тим структурним підрозділом суспільної системи, який називають громадянським суспільством¹. Громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, яка наближається до соціальної (соціетальної) сфери суспільного життя, напряду не пов'язаної з економічно-виробничою та державно-управлінською його сферами².

Проте в умовах ліберально-демократичного правління було б помилкою вважати громадянське суспільство таким, що за визначенням протистоїть економіці та державі. Антагоністичним ставлення громадянського суспільства або його акторів до економіки або держави стає лише тоді, коли останні не можуть впоратися з роллю посередників або коли інститути економічного і політичного суспільства починають ізолювати процеси прийняття рішень і тих, хто ці рішення приймає, від впливу з боку соціальних організацій, ініціатив та публічного обговорення³.

Варто також підкреслити неможливість проведення жорсткого розмежування між подібними сферами. Відмежовуючи громадянське суспільство від інших суспільних сфер, не слід забувати, що вони жорстко відокремлені один від одного в реальності⁴.

¹ Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А.Ф. Колодій. — Львів: Видавництво «Червона Калина». — 2002. — С. 66

² Основи демократії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів: Астролябія, 2009. – С. 149

³ Основи демократії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів: Астролябія, 2009. – С. 9

⁴ Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе ; Пер. с англ / Марк М.Ховард. – М. : Аспект Пресс, 2009. – С. 51

Деякі групи і організації належать до більш ніж однієї сфери одночасно. Так, на думку М. Говарда, групи політичних інтересів і масштабні неурядові організації зазвичай мають статутними цілями вплив на структури політичної влади і їх зміну¹. Тому звичайні громадські організації можуть бути також і елементами політичної системи. Так само, на наш погляд, політичні партії можна віднести до двох сфер: сфери політики і сфери громадянського суспільства.

Водночас варто підкреслити один важливий момент. Науковці використовують поняття «громадянське суспільство» як ідеальний тип, що відрізняється від описових (емпіричних) характеристик реально існуючих різновидів громадянських суспільств, що в певний спосіб та до певної міри наближаються до цієї абстракції².

Як зазначає Д. Александер, громадянське суспільство потрібно розуміти як аналітичну, а не конкретну категорію. Воно не є сферою, до якої можна доторкнутися або яку можна побачити³. Дж. Кін також використовує термін «громадянське суспільство», в значенні ідеально-типової категорії (idealtyp в сенсі М. Вебера), яка одночасно описує і випереджає складний і динамічний ансамбль охоронюваних законом неурядових інститутів, яким притаманна тенденція до ненасильства, самоорганізації і саморефлексивності, і які знаходяться в постійних тертях один з одним і з інститутами державної влади; останні ж «оформлюють», обмежують і уможливають їх діяльність⁴. На думку Б.Г. Капустіна, частиною полі-

¹ Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе ; Пер. с англ. / Марк М.Ховард. – М. : Аспект Пресс, 2009. – С. 53

² Калініченко М. Влада громадянського суспільства / М. Калініченко. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – С. 43; Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А.Ф. Колодій. — Львів: Видавництво «Червона Калина». — 2002. — С. 66.

³ Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А.Ф. Колодій. — Львів: Видавництво «Червона Калина». — 2002. — С. 66

⁴ Кин Дж. Демократия и гражданское общество ; Пер. с англ. / Джон Кин. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. – С. 18

тико-соціологічної реальності громадянського суспільства є його налаштованість на інший бік статус-кво¹.

Тому, на наш погляд, варто погодитися з С.В. Калашниковим, який виділяє два смислових ареали в розумінні громадянського суспільства: а) ідеальне і б) реальне². Громадянське суспільство — це, з одного боку, «ідеальний тип», за допомогою якого намагаються аналізувати суспільну реальність. З іншого — це підсистема суспільства як цілого, що розвивається в політичному просторі і часі, має свої стадії та географічно-територіальні різновиди, що утворилися під впливом різних умов та обставин³.

Критикуючи вузький підхід до громадянського суспільства, П.М. Любченко зазначає, що зводить громадянське суспільство лише до недержавних неприбуткових організацій помилково. Вчений запитує: якщо ми асоціюємо громадянське суспільство з недержавними неприбутковими організаціями, то чи може воно в такій моделі трикутника “грати першу скрипку”, тобто (а) впливати на державу, змушуючи її бути демократичною, правовою, соціальною, і (б) впливати на бізнес, стримуючи його жагуче бажання будь-якою ціною отримати прибуток? На його думку, відповідь на поставлені питання є негативною, оскільки немає необхідних механізмів і засобів впливу. Крім того, на думку П.М. Любченка, це може бути шкідливим, тому що в суспільстві не повинно бути диктату неприбуткових організацій⁴.

Водночас, на наш погляд, з отожднення громадянського суспільства із некомерційними об'єднаннями громадян не випливає необхідність домінування таких об'єднань над іншими сферами.

¹ Капустин Б. Г. Критика политической философии: Избранные эссе / Б. Г. Капустин. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2010. – С. 38

² Калашников С.В. Конституционные основы формирования гражданского общества в Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Сергей Валерьевич Калашников. – Москва, 2001. – С. 10

³ Основы демократии: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів: Астролябія, 2009. – С. 153

⁴ Любченко П.М. Громадянське суспільство: аспекти нової парадигми / П.М.Любченко // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 78. – С. 41

Насправді теорія громадянського суспільства виникла як відповідь на погляди тих класичних лібералів, які вірили в те, що ліберальна демократія може ефективно функціонувати навіть при відсутності громадянського населення, створюючи різні стримування і протипаги. Проте виявилось, що для досягнення балансу приватних інтересів процедурно-інституційних механізмів недостатньо і необхідний певний рівень громадянських добродетей і громадянської свідомості. Отже, теоретики громадянського суспільства лише наголошують на тому, що ефективність функціонування суспільних інститутів залежить не тільки від самої системи їх побудови, а й від їх громадянських якостей¹. Вони підкреслюють значення ринку та політичної участі для формування необхідних громадянських якостей, проте не вважають їх достатніми. Водночас вони стверджують, що в добровільних асоціаціях громадянського суспільства ми вчимося добродетям виконанню взаємних зобов'язань².

Тобто мова не йде про виключне значення таких асоціацій або про необхідність їх домінування над ринком чи державою. Теорія громадянського суспільства просто наголошує на їх окремій самостійній та рівноправній ролі поряд з ринком і державним апаратом у функціонуванні всього суспільного механізму.

Саме громадські асоціації виховують у громадян “шляхетні звичаї”, почуття співробітництва, громадського патріотизму, збільшують взаєморозуміння³. Адже наскільки людській особистості притаманний егоїзм, настільки їй притаманна і потреба бути частиною того чи іншого суспільного цілого⁴. Людина вкрай егоїстична і в той

¹ Кимлика У. Современная политическая философия: введение ; Пер. с англ. / У. Кимлика – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – С. 363

² Кимлика У. Современная политическая философия: введение ; Пер. с англ. / У. Кимлика – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – С. 391

³ Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громад. активності в сучасній Італії ; Пер. з англ. / Р.Д. Патнам. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 199-227

⁴ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию ; Пер. с англ. /Ф.Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С. 19

же час соціальна істота, яка остерігається ізоляції і насолоджується підтримкою і визнанням оточуючих¹. Громадські організації в цьому сенсі розглядаються як найперша умова для живлення соціальних свобод і забезпечення прав людини, оскільки вони природним чином опонують не лише самопосиленню державної адміністрації, але й підтримують меншості в їх протистоянні більшості².

Свобода багато в чому ґрунтується на вільному самообмеженні, яке, у свою чергу, залежить від міцної сім'ї, де дітей навчають бути добрими громадянами ліберального соціуму, а також від енергійного громадянського суспільства, яке складається з різних добровільних об'єднань, в рамках яких люди взаємодіють заради спільних цілей і заохочують один в одному різні чесноти. У цьому полягає головне значення добровільних об'єднань. Цінність таких об'єднань для суспільства пов'язана в першу чергу з можливостями, які вони створюють для формування гідних якостей в чоловіках і жінках, сила характеру яких дозволяє зміцнювати свободу і захищати її від ворогів³. Громадянське суспільство - це арена, де виробляються демократичні переконання, в тому числі терпимість⁴.

Водночас хоча асоціації і можуть навчити громадським добродетям, це не є їх основною метою. Вони роблять це скоріш щоб захистити певні цінності і насолоджуватися певними людськими благами, а ці мотиви можуть мати мало спільного з розвитком громадянськості. Проте деякі асоціації, такі як скаути, створені для того, щоб розвивати громадянськість, хоча це є радше винятком з правила⁵.

¹ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию ; Пер. с англ. /Ф.Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С. 576.

² Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – С. 271.

³ Грин Д.Дж. Возвращение в гражданское общество: Социальное обеспечение без участия государства ; Пер. с англ. / Д.Дж. Грин. – М. : Новое издательство, 2009. – С. 47.

⁴ Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь ; Пер. с англ. / Э. Гидденс. — М. : Весь мир, 2004. — С. 91

⁵ Кимлика У. Современная политическая философия: введение ; Пер. с англ. / У. Кимлика – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – С. 393

У зв'язку з цим варто згадати думку В.В. Речицького, згідно з якою найбільша загроза національному прогресу полягає не в диктатурі, а у вузькості творчого простору¹. Як зазначає Е. Фром, ми зачаровані зростанням свободи від сил, зовнішніх по відношенню до нас, і, як сліпі, не бачимо тих внутрішніх перепон, примусів і страхів, які готові позбавити будь-якого сенсу всі перемоги, здобуті свободою над традиційними її ворогами. У результаті ми схильні вважати, що проблема свободи полягає винятково в тому, щоб забезпечити ще більше тієї самої свободи, яка вже отримана нами в період Нової історії; ми вважаємо, що захист свободи від тих сил, які на неї роблять замах, – це єдине, що необхідно. Проблема свободи є не тільки кількісною, але і якісною. Зрозуміло, необхідно захищати і відстоювати кожну з вже завойованих свобод, необхідно їх зберігати і розвивати, але разом з тим необхідно домогтися свободи нового типу: такої свободи, яка дозволить нам реалізувати свою особистість, повірити в себе і в життя взагалі².

Також цікавими є роздуми Р. Дарендорфа, який говорить про лігатури, тобто про глибокі зв'язки, наявність яких надає сенс вибору. Вони ніби скріплюють суспільства і утримують їх разом. Їх можна ще описати як суб'єктивний внутрішній бік норм, які гарантують соціальні структури³.

На думку Р. Дарендорфа, серед усіх соціальних зв'язків, які додають необхідні лігатури до можливостей вибору сучасного економічного суспільства, громадянське суспільство є найважливішим. Громадянське суспільство – це творчий хаос асоціацій, до яких ми добровільно належимо. Участь в асоціаціях громадянського суспільства підтверджує та зміцнює лігатури. У такий спосіб виникає сплетіння, крізь яке люди не можуть провалитись, а, отже,

¹ Речицкий В. Простые ценности конституционализма: свобода, рынок и социальная динамика / В. В. Речицкий. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1293178802>

² Фромм Э. Бегство от свободы; Пер. с англ. / Э.Фромм. – М.: Академический Проект, 2008. – С. 92

³ Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у XXI столітті; Пер.з нім. / Ральф Дарендорф. — К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. — С. 32

інфраструктура свободи¹. Саме творчий хаос асоціацій ніби ведений невидимою рукою, вибудовується в упорядкованість, в якій найбільше число людей отримує можливість реалізувати свої життєві шанси. В економіці цей порядок описується поняттям ринку, в політиці – поняттям громадськості².

На думку Р. Дарендорфа, громадянське суспільство – джерело життєвої сили для свободи; його творчий хаос дає людям шанс жити, не стоячи з простягнутою рукою перед державою чи іншими силами³. Розвинене громадянське суспільство є, таким чином, інституціолізованим виявом суспільного плюралізму і водночас його ефективним гарантом перед авторитарними чи тоталітарними тенденціями держави або певних суспільних сил. Громадянське суспільство, за дотепним висловом Е. Гелнера, «відрізняється від усіх інших тим, що в ньому незрозуміло, хто ж є над усіма» (who is boss)⁴.

Що розвиненішим є громадянське суспільство, то більшою – міра свободи індивідуальності. Тільки за умови існування громадянського суспільства як органічної системи, що забезпечує творчий самовияв людини, соціум набуває відкритості і може конструктивно саморозвиватись. Громадянське суспільство – це своєрідний соціальний простір, в якому відкритість індивідів опосередкована їхньою взаємодією, умовами самореалізації⁵.

Водночас варто пам'ятати, що лігатури громадянського суспільства в найкращому випадку приймають форму чогось на кш-

¹ Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у XXI столітті; Пер.з нім. / Ральф Дарендорф. — К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. — С. 36

² Дарендорф Р. После 1989 Размышления о революции в Европе; Пер. с англ. / Ральф Дарендорф. – М.: Ad Marginem, 1998. – С. 89

³ Дарендорф Р. После 1989 Размышления о революции в Европе; Пер. с англ. / Ральф Дарендорф. – М.: Ad Marginem, 1998. – С. 62

⁴ Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – С. 13

⁵ Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М.Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 106

талт американської громадянської релігії або англійської соціальної традиції. Опору людям можуть дати лише глибинні культурні зв'язки¹.

Таким чином, вузький підхід до інтерпретації громадянського суспільства не суперечить класичним ліберальним ідеям про вільну особистість, що є передумовою для виникнення громадянського суспільства. Згідно з цим підходом наявність вільного індивіда, ринкової економіки, приватної власності, середнього класу, гарантій автономії приватного життя і вільного культурного розвитку є умовами для громадянського суспільства, але не самим громадянським суспільством.

Так, на думку Дж. Когена та Є. Арато, демократична дискусія припускає наявність автономних індивідів, здатних відстоювати моральні норми і цінності як предмет можливого раціонального консенсусу. Без індивідів, чия автономія гарантується правами, в принципі не можуть бути забезпечені умови раціонального дискурсу². На думку Ч. Тейлора, розвинена свобода вимагає певного самоусвідомлення, – самоусвідомлення, в якому стають збагненими прагнення автономії. Такого самоусвідомлення годі досягнути самотужки, бо наша ідентичність завжди почасти визначена нашим спілкуванням з іншими людьми або спільним розумінням, що лежить в основі функціонування нашого суспільства. Іншими словами вільний індивід, або автономний діяч може досягнути ідентичності та підтримувати її лише в межах певного типу культури, яка втілюється в інституції та асоціації, які потребують стабільності та неперервності³.

Отже, теорія громадянського суспільства, з одного боку, тісно пов'язана з ідеєю ліберальних прав, а з іншого – з комунітаристськими ідеями членства в співтоваристві і відданості йому. Таким

¹ Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы; Пер. с нем. / Р. Дарендорф – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 68

² Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. – М. : Издательство «Весь Мир», 2003. – С. 507

³ Тейлор Ч. Атомізм / Ч.Тейлор // Лібералізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – С. 258, 261

чином, на думку У. Кімліки, це поняття може бути посередником в спорах між лібералами і комунітаристами¹.

Водночас автори колективної монографії «Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії» критикують зведення громадянського суспільства до різноманітних громадянських об'єднань з інших підстав. Вони запитують: який сенс у об'єднанні складної сукупності різних асоціацій єдиним поняттям громадянського суспільства, і чи не розпадатиметься воно, в свою чергу, на низку ланок, рівнів і підструктур?²

На наш погляд, навряд чи така критика є справедливою. Дійсно, громадянське суспільство не є монолітною асоціацією. Як означає Д. Боуз, громадянське суспільство – єдина складна мережа об'єднань та зв'язків між людьми – приклад спонтанного порядку; об'єднання всередині громадянського суспільства створюються для певної мети, але саме громадянське суспільство не є організацією і не має окремої мети³. На його думку, громадянське суспільство є ненавмисним, спонтанно виникаючим результатом всіх цих об'єднань, що мають свою мету⁴.

Так само Р. Дарендорф вважає, що головна відмінність ліберальних структур від структур монополістичних (існують при номенклатурному соціалізмі) полягає в тому, що в них пропонується плюралізм асоціацій, що не мають єдиної мети⁵. На думку Є.Ю. Захарова, громадянська спільнота має себе застерегти від бажання досягнути широкої консолідації громадянських зусиль для досягнення цілої низки корисних, як здається, цілей. Слід

¹ Кімлика У. Современная политическая философия: введение ; Пер. с англ. / У. Кімлика– М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – С. 362.

² Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії / І.О. Кресіна, О.В. Скрипнюк, А.А. Коваленко та ін.; За ред. І.О. Кресіної. – К. : Логос, 2007. – С. 17

³ Боуз Д. Либертарианство: История, принципы, политика ; Пер. с англ. / Дэвид Боуз. – Челябинск: Социум, Cato Institute, 2004. – С. 19.

⁴ Боуз Д. Либертарианство: История, принципы, политика ; Пер. с англ. / Дэвид Боуз. – Челябинск: Социум, Cato Institute, 2004. – С. 143

⁵ Дарендорф Р. После 1989 Размышления о революции в Европе ; Пер. с англ. / Ральф Дарендорф. – М. : Ad Marginem, 1998. – С. 67

пам'ятати, що, на відміну від державної консолідації, справжня громадянська єдність може мати місце лише довкола та заради ідеї свободи¹.

Тому громадянське суспільство завжди є соціально структурованим і плюралістичним. Причому рівень складності соціальної структури, ступінь її плюралістичності є одним із показників розвинутості громадянського суспільства. Зріле громадянське суспільство — це розгалужена система різноманітних, численних, відносно самостійних угруповань — спілок, асоціацій, об'єднань, організацій, рухів, що ними опосередковується здійснення колективних прав людини. Плюралістичність — неодмінна властивість усіх сфер життєдіяльності правового громадянського суспільства².

Звідси найважливішою ознакою громадянського суспільства є його складна структура, що включає в себе добровільно сформовані громадські об'єднання, що ґрунтуються на різноманітних інтересах та потребах. Їх особливість полягає в тому, що вони побудовані на горизонтальних зв'язках, на взаємодії один з одним³.

Можна сказати, що громадянське суспільство створює унікальний порядок, який спонтанно впливає з внутрішньої солідарності людей, що працюють, не потребуючи жодного примусу чи адміністративного управління. Саме тому для структур громадянського суспільства типовими є не вертикальні, а горизонтальні, партнерські стосунки⁴. Натомість держава характеризується вертикальною структурою⁵.

Проте навряд чи інститути громадянського суспільства слід вважати повністю позбавленими ієрархії. Так, З.М. Черніловський

¹ Захаров Є. Громадський контроль і права людини / Є. Захаров [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.opora.org.ua/analicity.php?id=404>

² Рабінович П. Громадянське суспільство і правова держава (загальнотеоретичні міркування) / П. Рабінович // Українське право. – 1996. – Число 3. – С. 27

³ Орлова О.В. Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты / О.В. Орлова. – М. : МЗ-Пресс, 2005. – С. 17

⁴ Захаров Є. Громадський контроль і права людини / Є. Захаров [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.opora.org.ua/analicity.php?id=404>

⁵ Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. – С. 66

висловлює незгоду з твердженнями, ніби громадянське суспільство відрізняється від держави тим, що всередині себе воно утворює систему горизонтальних зв'язків, тоді як у його ставленні до держави цей зв'язок – вертикальний¹. Справді, некомерційні організації можуть виступати протиположною владною ієрархії, але ніколи не зможуть від неї позбутися. Відсутність ієрархії не є необхідною ознакою громадянського суспільства².

Із зазначеного можна зробити такі висновки:

1. Виходячи з принципового визнання актуальності ідеї громадянського суспільства на нинішньому етапі, існує досить великі розбіжності у інтерпретації цього поняття;

2. На наш погляд, можна виокремити три основні підходи до інтерпретації цього поняття: широкий, дихотомічний і вузький. При широкому підході поняття громадянського суспільства ототожнюється з поняттям суспільства. Прихильники дихотомічного підходу наполягають на жорсткому поділі держави і громадянського суспільства. Вузький підхід до інтерпретації поняття «громадянське суспільство» пов'язаний з розмежуванням сфери громадянського суспільства з політичною сферою суспільства (до якої належить держава), а також з економічною сферою (до якої належить ринок);

3. Нам видається більш обґрунтованим саме вузький підхід до інтерпретації поняття громадянського суспільства; г) варто відрізнити громадянське суспільство як «ідеальний тип», за допомогою якого наука намагається аналізувати суспільну реальність, а також як підсистему конкретного суспільства як цілого, що розвивається в політичному просторі і часі, має свої стадії та географічно-територіальні різновиди, що утворилися під впливом різних умов та обставин;

4. Вузький підхід до інтерпретації громадянського суспільства не суперечить класичним ліберальним ідеям про вільну особистість, що є передумовою для виникнення громадянського суспільства;

¹ Черніловський З.М. Гражданское общество: опыт исследования / З.М. Черніловський // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 151

² Гражданское общество современной России. Социологические зарисовки с натуры. / Отв. ред. Е.С.Петренко. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. – С. 72

5. Найважливішою ознакою громадянського суспільства є його складна структура, що включає в себе добровільно сформовані громадські об'єднання, що ґрунтуються на різноманітних інтересах та потребах.

§ 3. Структура громадянського суспільства

Слід погодитися з П.М. Любченком в тому, що громадянське суспільство є структурованим системним явищем¹. При цьому, як зазначає Б. Рассел, виявити структуру об'єкта – означає згадати його частини і способи, за допомогою яких вони вступають у взаємовідносини².

Отже, щоб з'ясувати структуру громадянського суспільства, слід відповісти на запитання: чи можемо ми поряд з неурядовими некомерційними організаціями (якщо використовувати вузький підхід до інтерпретації громадянського суспільства) включати до структури громадянського суспільства прояви неінституціоналізованої громадянської активності (масові рухи або акції протесту)?

На наш погляд, більш обґрунтованою є теза, згідно з якою ототожнення громадянського суспільства з радикальними опозиційними рухами, спрямованими проти уряду, є великим спрощенням³. Саме формалізація громадянського суспільства в будь-які інститути є показником його зрілості і здатності більш цілеспрямовано і ефективно виражати і реалізовувати свої інтереси⁴. Найбільшою мірою потенціал громадянського суспільства

¹ Любченко П. Конституційно-правові проблеми визначення структури громадянського суспільства // Вісник академії правових наук України. – 2004. – № 3 (38). – С. 52

² Мир философии: Книга для чтения. В 2-х ч. – М. : Политиздат, 1991. – Ч. 1: Исходные философ. проблемы, понятия и принципы. – С. 296

³ Основы демократии: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів: Астролябія, 2009. – С. 153

⁴ Уваров А.А. Тенденции развития гражданского общества в России / А.А. Уваров // Российская юстиция. – 2009. – № 7. – С. 2

реалізується через відносно стійкі осередки невідприємницької самоорганізації. Їм властивий більш-менш постійний склад учасників і конкретні цілі спільної діяльності, сукупність яких утворює місію організації¹.

Масові рухи не є виявом розвиненого чи стійкого громадянського суспільства. Це інший, специфічний спосіб взаємодії, адекватний кризовим періодам у житті окремих сфер суспільного життя або й цілого суспільства². Така активність не може і не повинна бути тривалою. Тому затухання масових політичних рухів у країнах Центрально-Східної Європи не є проявом занепаду чи кризи громадянського суспільства. Рухи були проявом громадянської свідомості у політико-юридичному значенні громадянства (citizenship), їм на зміну мають прийти стійкі, організовані форми громадянського життя у соціальному сенсі (civil life)³.

Політичні системи з низьким рівнем інституціалізації та високим рівнем активності, де соціальні сили діють безпосередньо в політичній сфері, користуючись власними методами С. Гантінгтона називає преторіанськими⁴. Навпаки, політичні системи з високим значенням відношення інституціалізації до політичної активності населення є, на його думку, громадянськими⁵.

На думку С. Гантінгтона, розрізнення між громадянськими і преторіанськими системами приблизно відповідає відмінностям, постульованим Платоном, Аристотелем і іншими класичними авторами між легітимною державою, де діють закони, де правителі діють в ім'я суспільних інтересів, і хибними і беззаконними сис-

¹ Гражданское общество современной России. Социологические зарисовки с натуры. / Отв. ред. Е.С.Петренко. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. – С. 15

² Основы демократии: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. — К: Вид-во «Ай Бі», 2002. — С. 458

³ Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г.І. Зеленько. — К: Знання України, 2007. — С. 29

⁴ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах; пер. с англ. / Хантингтон С. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – С. 95.

⁵ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах; пер. с англ. / Хантингтон С. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – С. 96.

темами, де правителі діють, переслідуючи свої, а не громадські інтереси¹.

Досвід трансформації країн, що вже вирішували завдання переходу від тоталітаризму до демократії, дозволяє зробити висновок про те, що відсутність легітимних політико-правових інститутів як ефективних механізмів розв'язання соціально-політичних суперечностей є однією з найважливіших причин їхньої еволюції в напрямі до авторитаризму або хаосу². На думку фахівців у галузі синергетики саме інституційним структурам належить визначальна роль на лінійній стадії еволюції³.

Тому, на наш погляд, неінституціоналізовану масову активність включати до структури громадянського суспільства не слід, оскільки її прояви фактично ближче до життєвого світу (за Ю. Габермасом), а не до громадянського суспільства. Громадянське суспільство – це насамперед інститути.

Ще одним не вирішеним питанням в науці є можливість включення до структури громадянського суспільства злочинних організацій. На сьогоднішній день в науці немає єдиної точки зору з цього питання.

Так, Г.П. Пономарьова вважає, що не можна обмежувати структуру громадянського суспільства лише організаціями, що діють у межах законодавства. На її думку, окремі незаконні, з точки зору діючого права, організації можуть визнаватися елементами громадянського суспільства. Головним критерієм є реалізація за їх допомогою прав і свобод громадян⁴.

¹ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах; пер. с англ. / Хантингтон С. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – С. 96

² Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність / за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – С. 367

³ Вагурин В.А. Синергетика эволюции современного общества / В.А. Вагурин. – Луганск: Копицентр. – 2005. – С. 37

⁴ Пономарьова Г.П. Незаконні угруповання як елементи громадянського суспільства / Г.П. Пономарьова // Проблеми попередження злочинності в сучасних умовах: Матеріали третьої студентської кримінологічної конференції (м. Харків, 25 лист. 2003 р.). – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого / За заг. ред. О.Ю.Шостко, 2004. – С. 59

На думку А.В. Ніжельської, правомірно не виділяти кримінально-антигромадські прояви у якусь третю силу — після держави і громадянського суспільства об'єднувати їх, наприклад, термінами “антигромадянське суспільство”, “кримінальне громадянське суспільство”, а включати всі “позитивні” і “негативні” самопрояви до змісту громадянського суспільства, виділивши в ньому офіційну і неофіційну частини. Офіційну – суспільну частину, яка співпрацює з державою, відкриту, яка підтримує більшість і відображає інтереси більшості населення, особливо його трудових, виробничих класів, і неофіційну — антисуспільну, антиправову і антизаконну, яка відображає корпоративні інтереси паразитуючих соціальних верств, підпільну частину, що суперечить нормам християнської моралі¹.

В.О. Бачинін вважає, що в складі громадянського суспільства можуть перебувати соціальні групи, орієнтовані не на розвиток конструктивних, цивілізованих відносин, а на їх підрив і руйнацію. Вони можуть відрізнитися підвищеною конфліктогенністю і навіть явною, відкритою агресивністю. Ставлячись негативно до конвенціонально-погоджувальницьких принципів суспільної згоди, вони ставлять себе в антагоністичну позицію по відношенню до інших елементів громадянського суспільства².

Ф. Фукуяма зазначає, що про громадянське суспільство часто кажуть як про корисну річ, яку непогано було б мати, проте вона не завжди приносить користь. Координація необхідна для будь-якої соціальної діяльності: як для корисної, так і для шкідливої. Мафія і ку-клукс-клан є складовими частинами американського громадянського суспільства, проте приносять шкоду здоров'ю суспільства в цілому³.

В.Литвин також вважає, міфом те, що громадянське суспільство завжди переслідує благородні цілі. На його думку «все зале-

¹ Ніжельська А.В. Критерії розвиненості громадянського суспільства // Держава і право. Юридичні і політичні науки: Зб. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2002. – Вип. 18. – С. 377

² Бачинин В.А. Основы социологии права и преступности / В.А. Бачинин. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. – С. 91

³ Фукуяма Ф. Великий разрыв ; Пер. с англ. / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – С. 33

жити від того, цілі яких недержавних об'єднань ви волієте брати за основу - Армії порятунку чи злочинного угруповання «Луганська бригада». І та, і друга є складовою частиною громадянського суспільства. Після східноєвропейських революцій стало модним підступне і помилкове уявлення про те, що в громадянське суспільство йдуть найкращі люди з чистими помислами, котрі переймаються хіба благом народу. Досить одного побіжного погляду на інтернетівський перелік добровільних об'єднань, щоб стало ясно: громадянське суспільство - це широко розгорнуте віяло організацій найбільш суперечливими установками, що об'єднали людей добрих, злих і просто дивакуватих»¹.

Опонуючи В.М.Литвину, Є.К. Бистрицький зазначає, що згадування «Луганського угруповання» як прикладу аморальної організації громадянського суспільства — повна натяжка. Закрите, непублічне, позаправове угруповання ніколи не могло бути тим, що називається громадською організацією, як і не може бути підведене під поняття громадянського суспільства².

На думку П.М. Любченка, інститути громадянського суспільства діють відкрито й легально. Відсутність відповідної легалізації, осудження суспільством практики створення та функціонування злочинних угруповань дозволяє зробити висновок про неможливість їх включення до структури громадянського суспільства³. М. Калініченко також вважає, що мафіозні структури або суб'єкти тіншової економіки, що потужно протистоять як державі, так і громадянському суспільству, є складовими не-громадянського суспільства⁴.

Слід погодитись з М. Говардом, який зазначає, що тільки ті утворення можуть визнаватися частиною громадянського суспільства

¹ Литвин В. Гражданское общество: мифы и реальность // Зеркало недели [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zn.ua/1000/1550/33631>

² Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/61107/2007>

³ Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства / П.М.Любченко. — Харків: Одиссей, 2006. — С. 70

⁴ Калініченко М. Влада громадянського суспільства / М. Калініченко. — Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. — С. 44

тва, які визнають законність інших організацій в суспільній сфері і самі діють в рамках законів. З цієї причини із громадянського суспільства повинні бути виключені екстремістські групи, на кшталт Ку-клукс-клану, оскільки вони викриті у наклепі і знищенні інших, чиє право на існування вони не приймають. Із громадянського суспільства виключається також мафія, що складається в основному з кримінальних груп і не підкоряється закону¹.

Також варто зазначити, що належність до громадянського суспільства — результат добровільного вибору, а не прямий наслідок походження або життєвих обставин. Осередок громадянського суспільства виникає, поповнюється і функціонує на основі добровільної самоорганізації, його входи і виходи відкриті, тому до громадянського суспільства не відносяться сім'ї, клани і тощо². Таким чином до громадянського суспільства належать саме добровільні інститути, що діють в межах законодавства.

На думку С. Гантінгтона, інституціоналізація — це процес, за допомогою якого організації та процедури здобувають цінність і стійкість³. Соціальні інститути, на думку інституціоналістів, відображають «свідомо врегульовану і організовану форму діяльності маси людей, відтворення найбільш стійких зразків поведінки, традицій та звичок, що передаються з покоління у покоління»⁴.

Щоб досягти стабільної інституціоналізації, колективи і ролі повинні «керуватися» конкретними цінностями і нормами, а самі цінності і норми інституціоналізуються лише остільки, оскільки вони «втілюються в життя» конкретними колективами і ролями⁵.

¹ Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе; Пер. с англ / Марк М.Ховард. — М.: Аспект Пресс, 2009. — С. 56

² Гражданское общество современной России. Социологические зарисовки с натуры. / Отв. ред. Е.С.Петренко. — М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. — С. 16.

³ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах; пер. с англ. / Хантингтон С. — М.: Прогресс-Традиция, 2004. — С. 32

⁴ Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність / за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. — С. 7.

⁵ Парсонс Т. Система современных обществ; Пер. с англ. / Т. Парсонс — М.: Аспект Пресс, 1998. — С. 19

Соціальні або суспільні інституції виникають коли декілька членів спільноти або все суспільство переслідують спільні або загальні цілі, яких поодиноці вони досягти не можуть. При цьому індивідууми або групи індивідуумів виконують різні комплементарні функції (планувальні чи виконавчі, фізичні або інтелектуальні) у рамках соціальної інституції; для успішного функціонування таких інституцій суттєвими є кооперація а координація¹. Постійність є дуже важливою характеристикою інституцій. Ця особливість дозволяє їм стабілізувати суспільне та індивідуальне життя та робить можливою раціональну діяльність².

Які ж конкретно інститути слід вважати інститутами громадянського суспільства? Автори колективної монографії «Пріоритети розвитку громадянського суспільства України» вважають, що у широкому розумінні до організацій громадянського суспільства можна віднести громадські організації, благодійні фонди, бізнес-асоціації, органи самоорганізації населення, медіа, профспілки, організації роботодавців, релігійні організації, ініціативні групи громадян³.

В. Литвин вважає, що до структури громадянського суспільства поруч із неурядовими організаціями соціально-політичної орієнтації входять профспілки, торгові палати і професійні колегії та синдикати (адвокатів, лікарів тощо), етнічні асоціації і політичні партії. Крім цього сюди входить і найширший спектр об'єднань, які не мають соціально-політичної програми: релігійні, студентські, спортивні та культурні товариства (від гуртків любителів хорошого співу до клубів спортивних уболівальників та добровільних пожежників)⁴.

¹ Бортіс Г. Інституції, поведінка та економічна теорія: Внесок до класико-кейнсіанської політичної економії / Г. Бортіс ; пер. з англ.: Т. Барбадим ; наук. ред.: М. Винницький . – К. : Києво - Могилянська акад., 2007 . – С. 62

² Бортіс Г. Інституції, поведінка та економічна теорія: Внесок до класико-кейнсіанської політичної економії / Г. Бортіс ; пер. з англ.: Т. Барбадим ; наук. ред.: М. Винницький . – К. : Києво - Могилянська акад., 2007 . – С. 63

³ Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лацба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український. – К., 2008. – С. 10

⁴ Литвин В. Гражданское общество: мифы и реальность // Зеркало недели [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zn.ua/1000/1550/33631>

Д. Штюдемманн відносить до структури громадянського суспільства профспілки, церкву, вільні групи виборців, об'єднання захисту прав споживачів, а також спілки охорони прав квартиронаймачів, природоохоронні групи, організації сусідської взаємодопомоги, спортивні об'єднання, добровільні протипожежні служби, жіночі організації, організації самопомоги для алкоголіків і наркоманів¹.

Японський професор Тужинака провів дослідження некомерційних організацій 13 країн світу і дійшов висновку, що всі ці організації можна умовно поділити на 4 типи: ринкові (профспілки, економічні організації, сільськогосподарські організації і їм подібні), неринкові (організації, що займаються соціальною підтримкою, освітою тощо), організації громадського сектору (займаються політикою, захистом прав людини, а також організацією різних спортивних і культурних заходів) та інші².

Європейська комісія визначає, що до громадянського суспільства належать учасники ринку праці, тобто соціальні партнери (профспілки та федерації роботодавців), організації, що представляють соціальних та економічних гравців у широкому сенсі (наприклад, організації споживачів), громадські організації (неурядові організації) та організації на рівні громади, через які громадяни можуть брати участь у житті громади (наприклад, молодіжні організації чи об'єднання батьків) тощо

В літературі на підставі аналізу законодавства України та ЄС до інститутів громадянського суспільства відносять наступний перелік видів організацій громадянського суспільства, а саме:

- 1) Громадська організація;
- 2) Спілка громадських організацій;
- 3) Релігійна організація;
- 4) Благодійна організація;
- 5) Організація роботодавців;
- 6) Об'єднання профспілок;
- 7) Творча спілка (інша професійна організація);

¹ Штюдемманн Д. Громадянське суспільство в Німеччині // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dt.ua/articles/27253>

² В Японии нет особых проблем с нарушением прав человека [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hse.ru/news/recent/73374267.html>

- 9) Орган самоорганізації населення;
- 10) Приватна установа;
- 11) Установа об'єднання громадян або релігійної організації або профспілки;
- 12) Підприємство громадської організації інвалідів¹.

Варто відзначити, що категорія «інститут громадянського суспільства» нещодавно отримала своє унормування в чинному конституційному законодавстві.

Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» № 537 від 09.01.2007 р.² встановлює розмитий перелік організацій громадянського суспільства: «основними елементом громадянського суспільства виступає людина, інтереси та потреби якої виражаються через відповідні об'єднання громадян, такі як політичні партії, професійні об'єднання, асоціації, творчі спілки тощо». Більш конкретний перелік інститутів громадянського суспільства наводиться в Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» від 21.11.2007 р. № 1035-р³, де сказано, що: «до інститутів громадянського суспільства належать громадські організації, професійні і творчі спілки, організації роботодавців, благодійні організації, релігійні організації, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства і установи».

Відповідно до абзацу другого пункту 2 Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976⁴ до інститутів громадянського суспіль-

¹ Хто є організаціями громадянського суспільства в Україні // Громадянське суспільство. – 2009. – № 2. – С. 16-19.

² Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 09.01.2007 р. № 537 // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст. 102

³ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» від 21.11.2007 р. № 1035-р // Офіційний вісник України. – 2007. – № 89. – Ст. 3284.

⁴ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку спри-

ства належать: громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства.

З одного боку, як зазначає В.Л. Федоренко та Я.О. Кагляк, таким чином «уперше в історії державотворення та правотворення незалежної України інститути громадянського суспільства перестали бути винятково філософською, соціологічною чи політологічною категорією, а були унормовані як система суб'єктів, наділених правами і обов'язками щодо відстоювання своїх легітимних інтересів у процесі подальшої розбудови громадянського суспільства в Україні та участі в управлінні державними справами, зокрема у формуванні та реалізації державної правової політики». Більше того, на їх думку сьогодні інститути громадянського суспільства подолали усталений стереотип своєї аморфності й трансформуються в повноцінні суб'єкти конституційного права України¹.

В.Л. Федоренко, зіставляючи категорію «інститут громадянського суспільства» з категорією «інститут конституційного права», дійшов висновку, що інституційна модель громадянського суспільства в Україні може отримати своє втілення в інститутах конституційного права України. В якості прикладів таких інститутів, які існують вже сьогодні вчений наводить інститут політичних партій, інститут громадських організацій, інститут органів самоорганізації населення та інші².

З іншого боку, закріплення переліку інститутів громадянського суспільства слід здійснювати обережно. До того ж, сам наведений

яння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. № 976 // Офіційний вісник України. — 2008. — № 86. — Ст. 2889

¹ Федоренко В.Л. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормо-проектні аспекти / В.Л. Федоренко, Я.О. Кагляк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 4-5. – С. 76

² Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти / В.Л. Федоренко. – К. : Ліра-К, 2009. – С. 399.

перелік інститутів громадянського суспільства викликає запитання. Так, на наш погляд, до інститутів громадянського суспільства варто віднести також політичні партії.

Наскільки розвиненими є інститути громадянського суспільства в Україні? Доводиться констатувати, що суспільство сьогодні не сприймає організації громадянського суспільства в якості інструменту захисту і представлення своїх прав¹. Соціологічні дослідження переконливо демонструють, що показник рівня безпосередньої участі громадян у діяльності громадських організацій протягом практично всіх років існування незалежної Української держави залишався стабільно низьким.

Як свідчать результати соціологічних опитувань, наприкінці 1991 року лише 5 % населення України були членами політичних партій і громадсько-політичних рухів, 3 % брали участь у мітингах, 2 % відвідували партійні збори. Найбільшою популярністю користувалися спортивні товариства, в яких брали участь 11 % опитаних. При цьому 70 % опитаних повідомляли, що вони не входять до жодних громадських організацій². У 1994 році ця цифра вже була на рівні 82% громадян України³. Впродовж наступних років рівень залученості населення до громадського життя ще зменшився, і 2004 року членами політичних партій і суспільно-політичних рухів були лише 2,5 % опитаних, навіть членів спортивних товариств залишилося лише 2,1 %, а 83,8 % опитаних не входили до жодної громадсько-політичної організації⁴. У 2007 році кількість тих, хто не був членом жодної громадської, політичної організації або руху вже дорівнювала 87%⁵.

¹ Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український. – К., 2008. – С. 11

² Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований / Головаха Е., Панина Н., Пахомов Ю. та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 23-25

³ Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та “політика ідентичності” / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. – К. : Агентство “Україна”, 2010. – С. 59

⁴ Українське суспільство 1994 - 2004: соціологічний моніторинг / За ред. Н. Паніної. – К. : Заповіт, 2004. – С. 13.

⁵ Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та “політика ідентичності” / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. – К. : Агентство “Україна”, 2010. – С. 59

Таким чином, поступ до громадянського суспільства є вкрай повільним. Шокує те, наскільки неохоче й ухильно українці відповідають на просте запитання про членство у будь-яких українських організаціях або клубах¹.

Таке становище обумовлює низький рівень спроможності наявних інститутів громадянського суспільства досягати своїх цілей. На 46,5 млн. населення в Україні зареєстровано 52,5 тисяч громадських організацій з осередками, тоді як, наприклад, в Естонії з її 1,3 млн. населення діє 25 тисяч таких організацій².

За кількістю неурядових організацій (за даними індексу сталості неурядових організацій 2010) на 10 000 населення Україна значно відстає від країн ЄС та Македонії. На 10 000 постійних мешканців України у 2010 році було легалізовано 32,1 неурядову організацію, із них громадських організацій та благодійних фондів – 17,6. Натомість, в Македонії створено близько 50 асоціацій громадян та фондів на 10 000 населення, тобто майже у три рази більше, ніж в Україні³. В Естонії, що має один із найвищих показників розвитку громадянського суспільства серед країн-нових членів ЄС, цей показник становить близько 250 організацій громадянського суспільства, в Угорщині, що має найнижчий показник сталості організацій громадянського суспільства серед країн Вишеградської групи - близько 65 організацій⁴.

Отже, рівень залучення громадян до участі в діяльності громадських організацій в Україні помітно нижчий ніж у країнах розвинутої демократії та “нової” демократії. До того ж формальне членство в організації не тотожне участі у її діяльності. Тобто рівень реального залучення українців до діяльності громадських об'єднань є ще нижчим.

¹ Українське суспільство на шляху до перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаїва; пер. з англ. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С. 141-142

² Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український. – К., 2008. – С. 24

³ Красносільська А. Європейські мірки. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті / А. Красносільська // Громадянське суспільство. - № 1. - 2012. – С. 5

⁴ Про стан розвитку громадянського суспільства: Доповідь. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2012. – С. 9

Як стверджує С.К. Бистрицький, серед 38 тисяч офіційно зареєстрованих Міністерством неурядових організацій справді суспільно активних, а не створених політиками чи владою «під себе», можна нарахувати близько двох тисяч, оптимістично — 2,5 тисячі, що зовсім не багато для сучасної європейської країни з відповідним населенням¹.

Фахівці зазначають, що далеко не всі зареєстровані в Україні організації громадянського суспільства є активно і постійно діючими, або ж взагалі реально існуючими². Отже, сьогодні розвиток громадянського суспільства України є значно меншим, ніж це потрібно для значного впливу на життя людей та змін у державній політиці³.

У цьому зв'язку постає питання: чи можна досягти більшого розвитку громадянського суспільства за рахунок збільшення кількості громадських організацій і чи можемо ми оцінювати рівень розвитку громадянського суспільства виключно за формальними показниками, тобто формальною кількістю інститутів громадянського суспільства?

На наш погляд, відповідь на це питання має бути негативною. Справді, важко сперечатися з тим, що чим більш складною є структура громадянського суспільства, тим більшим стає ступінь його розвиненості⁴. Разом з цим, якщо використовувати тільки формальні критерії, то показники розвитку громадянського суспільства в постсоціалістичних країнах зводились би лише до статистичного обліку добровільних неприбуткових недержавних організацій. Але статистика громадських організацій є недостат-

¹ Бистрицький С. Передчуття громадянського суспільства / С. Бистрицький // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/61107/2007>

² Про стан розвитку громадянського суспільства: Доповідь. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2012. – С. 9

³ Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український. – К., 2008. – С. 10

⁴ Орлова О.В. Разнообразие общественно-политической активности – закономерность становления гражданского общества // Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования. – М. : АН СССР, 1991. – С. 67

нім показником, який не пояснює того, що перетворює формальну демократію на дієву¹.

Сучасні бюрократи критерієм розвитку громадянського суспільства часто вважають кількість недержавних об'єднань: чим їх більше, тим краще. Натомість справа аж ніяк не в кількості недержавних асоціацій. Істотним є інше – певна якість суспільства, яку воно зовсім не обов'язково і не завжди набуває при особливому, релевантному для даного випадку наборі, поширенні та конфігурації недержавних організацій².

Громадянське суспільство — це не арифметичний набір інститутів. Тобто для визначення суспільства як громадянського окрім відповідних інститутів (інституційної характеристики) повинна бути ще й відповідна якісна характеристика³. Як зазначає Ф.Фукуяма, потрібно знати не кількість організацій, але й те, які тенденції проявлялись в характері участі їх членів в спільному житті і яка була якість їх громадського життя⁴.

Для того щоб проілюструвати неможливість оцінки розвиненості громадянського суспільства виключно за формальними показниками варто навести оригінальну класифікацію неурядових організацій британського дослідника Алана Фаулера з Міжнародного тренувального та дослідницького центру неурядових організацій (Alan Fowler, International NGO Training and Research Centre), який опублікував книгу «Утримуючи рівновагу» (Striking a Balance), присвячену проблемам розвитку неурядових неприбуткових організацій. Вчений дослідив діяльність приблизно 700

¹ Новоскольцева Л.О. Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Людмила Олександрівна Новоскольцева. – Чернівці, 2009. – С. 10

² Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность / Научн. ред. И.Ф. Кононов. — Луганск: Альма матер, 2002. — С. 34-35

³ Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства / П.М.Любченко. — Харків: Одісей, 2006. — С. 56.

⁴ Фукуяма Ф. Великий разрыв ; Пер. с англ / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – С. 87

неурядових організацій в усьому світі і дійшов висновків, що не більше 15–20% з них можуть вважатися такими, що контролюють дії влади та захищають інші суспільні інтереси. Решта 80–85% створюються для інших цілей. Особливо такі неурядові організації розвинуті в країнах Східної та Центральної Європи, колишнього СРСР, Латинській Америці та Африці. Фаулер класифікував ці неурядові організації таким чином.

1. BRINGO (Briefcase NGO) – «кишенькова неурядова організація» – створюється політиками, комерційними або мафіозними структурами виключно для написання певних пропозицій органам влади. Нічого іншого ці організації не роблять.

2. CONGO (Commercial NGO) – «комерційна неурядова організація» – створюється підприємцями для зменшення податків, отримання обладнання, допомоги для пошуку і підписання контрактів та лобіювання інтересів фірми в органах влади.

3. GRINGO (Government NGO) – «провладна» неурядова організація – створюється державними органами для імітації та управління громадською діяльністю. За даними Фаулера, таких неурядових організацій в країнах Африки – лєвова більшість.

4. MANGO (Mafia NGO) – «мафіозна неурядова організація» – створюється криміналітетом для відмивання грошей, покращання іміджу «авторитетів», тиску на владу і прикриття злочинної діяльності. Як стверджує Фаулер, такі організації процвітають в Східній та Центральній Європі та колишньому СРСР.

5. MONGO (My own NGO) – «моя власна неурядова організація» – створюється виключно для самовираження певної особи.

6. PANGO (Party NGO) – «партійна неурядова організація». Ця форма особливо популярна в Центральній Азії та Індокитаї. Вона дозволяє політичним партіям проводити пропаганду і лобіювати свої інтереси на різних рівнях влади.

7. QUANGO (Quasi NGO) – «квазі-неурядова організація» – створюються державою для імітації опозиційної діяльності та демонстрації її міжнародному співтовариству.

На думку Є.Ю. Захарова, навіть не проводячи спеціальних досліджень, можна стверджувати, що класифікація та оцінки

Фаулера є змістовними і для українських неурядових організацій¹.

Наведемо інший приклад, що підтверджує недоцільність використання виключно формального критерію для оцінки розвитку громадянського суспільства. Так, станом на 01.11.2013 р. в Реєстрі політичних партій зареєстровано 202 політичні партії².

У цілому, соціологічне опитування, проведене Інститутом соціології НАН України у травні 2009 року, продемонструвало, що 4% громадян мають членство в політичних партіях³, що є достатньо високою цифрою, якщо порівнювати з аналогічними показниками участі в країнах ЄС. Про що це свідчить?

Важко погодитись з тим, що участь у політиці виступає в цьому випадку прямим і значним показником розвиненості громадянського суспільства, і що громадянське суспільство, яке піднеслось до політики, є розвиненим й у всіх інших сферах⁴.

На думку Є. Головахи, в громадянському суспільстві найважливішим є момент об'єднання громадян для захисту спільних неполітичних інтересів (хоча б у спілку любителів котів). У нас же процент таких людей мізерний, що є абсолютно неприйнятним для західного суспільства, де більше половини людей входять до складу хоча б однієї організації⁵. Сьогодні для України актуальними є слова Дж. Кіна про те, що суспільне життя виявляється все більше і більше задавленим політичними інститутами, які за-

¹ Захаров Є. Громадський контроль і права людини / Є. Захаров [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.opora.org.ua/analicity.php?id=404>

² Реєстр політичних партій [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.drsgov.ua/party>

³ Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю.Тищенко, П.Байор, М.Товт, с. Горобчишина. – К. : Агентство «Україна», 2010. – С. 13.

⁴ Грамчук А.В. Особливості становлення громадського суспільства в Україні: теорія і практика: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. політ. наук: спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / А.В. Грамчук; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2001. — С. 10-11

⁵ Буткевич Б. «Револьюційна недоцільність»: Інтерв'ю з Є. Головахою // Український тиждень [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://utnetua.s12.yourdomain.com.ua/art/166/0/594/>

являють про своє право представляти і захищати суспільство в його єдності¹.

Р. Дарендорф вважає, що людська потреба в «належності» до чогось може бути задоволена передусім за допомогою плюралізму асоціацій, що не мають яких-небудь політичних домагань². Політична активність є лише малою частиною діяльності громадянського суспільства³, а сфера публічного життя не повинна бути переважно політичною⁴.

Справді активні в політиці бувають лише два відсотки потенційних учасників. Політика взагалі не повинна поглинати скільки-небудь значні духовні сили і дозвілля народу, бо вона не є заняттям для більшості⁵. Численні політологічні дослідження констатують, що політична участь має свої розумні межі, які є необхідними для стабільного функціонування системи. У цьому випадку навіть обмежена політична участь населення може розцінюватись як стабілізуючий фактор. Так відомо, що політична активність громадян США не перевищує 40 %, до того ж під час виборів, але ця обставина не розхитує політичної системи цієї країни. Водночас, вони відзначають, що несподівана активізація аполітичних верств населення, невпорядковане їх втручання в усталений політичний процес може призвести до дестабілізації всієї системи⁶.

Разом із цим, політичні партії сьогодні здійснюють «нечесну конкуренцію» по відношенню до організацій громадянського

¹ Кин Дж. Демократия и гражданское общество ; Пер. с англ. / Джон Кин. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. — С. 101

² Дарендорф Р. После 1989 Размышления о революции в Европе ; Пер. с англ. / Ральф Дарендорф. — М. : Ad Marginem, 1998. — С. 69

³ Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у XXI столітті ; Пер. з нім. / Ральф Дарендорф. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — С. 90

⁴ Дарендорф Р. После 1989 Размышления о революции в Европе ; Пер. с англ. / Ральф Дарендорф. — М. : Ad Marginem, 1998. — С. 67

⁵ Речицкий В.В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицкий. — К. : «Сфера», 1999. — С. 192

⁶ Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність / за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. — К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. — С. 253.

суспільства. Політичні партії України вбачають у громадських організаціях конкурентів у боротьбі за вплив на громадськість та конкурентів у публічному представництві суспільних інтересів¹.

Чому політика є настільки популярною у транзитних суспільствах, зокрема в Україні? Однією з відповідей може бути така: тому що політичне майбутнє усього суспільства залежить від суб'єктів державної влади. Натомість результати виборів у стабільних демократіях не змінюють стратегічного розвитку суспільства докорінним чином².

Як зазначає С.Ю. Лукаш, не випадково в країнах з високим рівнем життя парламентські партії, аморфні за своєю структурою, часто не мають фіксованого членства. Їх активізація відбувається, як правило, під час виборчих кампаній. Злидні ж обумовлюють тенденцію до формування партій як «бойових загонів»³.

У цьому зв'язку варто згадати спостереження Дж. Когена та Е. Арато, які вказують на те, що надмірно розвинена система партій (наприклад в таких країнах як Чілі та Уругвай) погіршує залежність і недорозвиненість громадянського суспільства⁴. Як зазначає А.Р. Крусян, збільшення кількості політичних партій не є покращенням політичної системи. Навпаки, в цьому випадку кількість не означає якість⁵. Деякі партії не тільки не мають відповідної

¹ Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український. — К., 2008. — С. 19.

² Кисельов С. Демократизація в Україні: моделі демократії / С. Кисельов // По той бік розуміння: Україна та Європа після Помаранчевої революції: Збірник наукових статей / За заг. ред. І. Флікке та С. Кисельова. — К. : Атіка, 2006. — С. 46-47

³ Лукаш С.Ю. Природа конституційного права громадян України на об'єднання в політичні партії / С.Ю. Лукаш // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2001. — Вип. 48. — С. 21

⁴ Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. — М. : Издательство «Весь Мир», 2003. — С. 89.

⁵ Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм / А.Р. Крусян. — К. : Юрінком Інтер, 2010 — С. 206.

підтримки населення та, відповідно, не є виразниками суспільних інтересів, а й є бутафорними¹.

В.П. Колісник вважає, що політичної структуризації в її буквальному розумінні в Україні так і не відбулося. Про це свідчить відсутність чітких ідеологічних орієнтирів, суттєвих відмінностей та визначених пріоритетів у програмах головних суб'єктів виборчого процесу, схожість багатьох програмних положень різних партій та блоків, а також формування так званих «іменних» блоків, коли невиразність програм намагалися компенсувати прізвищами відомих політиків, спортсменів та митців².

В.П. Колісник стверджує, що за умов відсутності внутрішньопартійної демократії та диктату окремих партійних функціонерів (коли партійний лідер чи кілька наближених до нього осіб ухвалюють більшість рішень та формують виборчі списки); імітації дискусій, полеміки та виборності; домінування конформізму, формалізму та демагогії, справжніх політичних партій в Україні немає. На його думку, вони є лише політичними клубами при фінансово-олігархічних групах³.

За якими ж критеріями слід тоді оцінювати рівень розвитку громадянського суспільства, якщо одних лише формальних показників замало? Слід погодитись, що громадянське суспільство не обмежується наявністю розвиненої мережі інститутів. Як соціокультурний феномен воно є певним типом (моделлю) соціальної організації і взаємодії. Його якісними характеристиками є: довіра, взаємодопомога, толерантність, здатність до кооперованих дій, віра людей у свої сили, зорієнтованість на громадські справи, почуття відповідальності⁴.

¹ Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм / А.Р. Крусян. – К. : Юрінком Інтер, 2010 – С. 208.

² Правові основи формування і функціонування органів державної влади у контексті євро інтеграції: монографія / Ю.П. Битяк, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін.; за ред. Ю.П. Битяка, О.Г. Данильяна, – Х. : Право, 2010. – С. 48.

³ Правові основи формування і функціонування органів державної влади у контексті євро інтеграції: монографія / Ю.П. Битяк, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін.; за ред. Ю.П. Битяка, О.Г. Данильяна, – Х. : Право, 2010. – С. 49

⁴ Нікітін В.О. Співвідношення традиції і модернізації у процесі становлення громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

У зв'язку з цим варто навести три специфічні ознаки громадянського суспільства, які виокремлює Р. Дарендорф.

Перша важлива ознака громадянського суспільства – різноманітність його складових. Навіть слово «структура» дещо перебільшує елемент порядку в цьому різноманітті. Існує маса організацій та інститутів, в яких люди можуть реалізувати різні компоненти своїх життєвих інтересів.

Друга важлива ознака громадянського суспільства – автономія багатьох організацій та інститутів. При цьому під автономією розуміється, насамперед, незалежність від владного центру. Там, де серйозно розвинена громадська автономія, громадське (само) управління може стати частиною громадянського суспільства¹.

Третя важлива ознака громадянських суспільств пов'язана з поведінкою людей, яку Т. Гартон Еш називає «ввічливою, терпимою і ненасильницькою», а, перш за все, - «громадянською і цивільною»². Громадянське суспільство є цивільним, навіть цивілізованим, коли його члени ставляться один до одного з повагою і здатні на самостійні вчинки, коли вони здатні організувати діяльність інших людей і створювати необхідні інструменти для дій, коли вони впевнені в собі. Громадянство - не якийсь пасивний статус. Це можливість, шанс жити активним і повнокровним життям. Щоб ним скористатися, людині необхідно мати певні громадянські якості, включаючи цивілізованість, але, перш за все, тут потрібна самостійність³.

Тут ми стикаємося з особистісної стороною громадянського статусу - з громадянським свідомістю. Громадянин у даному сенсі

канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Володимир Олександрович Нікітін. – К, 2009. – С. 12.

¹ Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы; Пер. с нем. / Р. Дарендорф – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 61

² Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы; Пер. с нем. / Р. Дарендорф – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 62

³ Дарендорф Р. После 1989 Размышления о революции в Европе ; Пер. с англ. / Ральф Дарендорф. – М. : Ad Marginem, 1998. – С. 239

слова не питає, що інші, особливо держава, можуть зробити для нього, а сам робить щось. Громадянська гордість, громадянська мужність - є багато різних словосполучень для характеристики чеснот членів громадянських суспільств¹.

Тому сьогодні великою проблемою є, на думку Дж. Кіна, проблема «нецивілізованості», або «здичавіння» (uncivility), крайнім випадком якої є «здичавіле суспільство» (uncivil society)².

Суспільство, в якому люди знаходять можливості застосовувати свої найліпші таланти і виказувати найкращі почуття, ще А. Фергюсон називав громадянським³. Процес цивілізування тлумачився А. Фергюсоном як поступ від дикості до витонченої досконалості, а термін *civil society* (що ми його тепер розуміємо як «громадянське суспільство») пояснюється як «удосконалене» або «добре виховане суспільство», в якому є «правильне урядування та політична субординація»⁴.

Якщо доброчесність стає метою політики держави або всього суспільства, це, судячи з усього, призводить до катастрофічних наслідків. Але доброчесність, вільно сповідувана дорослими і відповідальними індивідами, - велике благо для громадянського суспільства, а, можливо, і його наріжний камінь⁵. Гарантія суспільного блага в умовах громадянської свободи полягає в доброчесності громадян⁶.

¹ Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы; Пер. с нем. / Р. Дарендорф - М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. - С. 62

² Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення ; Пер. з англ. / Дж. Кін. - К. : К.І.С., 2000. - С. 114

³ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. - Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. - С. 112

⁴ Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення ; Пер. з англ. / Дж. Кін. - К. : К.І.С., 2000. - С. 114

⁵ Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические суперники ; Пер. с англ. / Э.Геллнер. - М. : Московская школа политологических исследований, 2004. - С. 92.

⁶ Политическая философия в Германии: сб. статей / Сост. М. Дагмар; пер. с нем. - М. : Современные тетради, 2005. - С. 45.

Асоціації громадянського суспільства втілюють цінності довіри та співробітництва. Громадянське суспільство - це суспільство громадян, що мають права і беруть на себе зобов'язання, які поводяться по відношенню один до одного цивілізовано. Це - суспільство, яке забезпечує своїм членам почуття приналежності й захищає конституцію свободи¹.

На думку відомого теоретика соціального капіталу Дж. Коулмана, соціальний капітал створюється лише неприбутковими неурядовими організаціями, які є частиною громадянського суспільства².

Отже, для сфери громадянського суспільства є характерним домінування начал солідарності, на відміну від відносин влади і підпорядкування, що переважають у державі, і на відміну від ринкових відносин, в яких партнерство - суть використання один одного в ролі засобів для отримання³ вигоди чи прибутку. Саме відносини солідарності втілюють у собі специфіку громадянської сфери в її найбільш переконливому академічному тлумаченні⁴.

Тому базовою цінністю громадянського суспільства є солідарність. Солідарність знімає суперечність між приватними інтересами самореалізації й самоздійснення (віднайдення себе у світі матеріально-речовому та ідейно-духовному відповідно) та інтересами публічними, колективними, виступаючи, таким чином, основою формування громадянського суспільства як певної соціальності⁵.

На думку М. Калініченка, у площині культури відповідна підсистема суспільства може називатись громадянським суспільством

¹ Дарендорф Р. После 1989 Размышления о революции в Европе ; Пер. с англ. / Ральф Дарендорф. - М. : Ad Marginem, 1998. - С. 90.

² Фукуяма Ф. Великий разрыв ; Пер. с англ. / Фрэнсис Фукуяма. - М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. - С. 348

³ Гражданское общество современной России. Социологические зарисовки с натуры. / Отв. ред. Е.С.Петренко. - М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. - С. 5

⁴ Гражданское общество современной России. Социологические зарисовки с натуры. / Отв. ред. Е.С.Петренко. - М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. - С. 5

⁵ Денисенко В.М. Дискурс свободи: утопія та реальність вибору / В.М. Денисенко, В.Й. Климончук, Ю.О. Привалов. - Львів: Асторія, 2007. - С. 172

лише за умови, якщо в ній не тільки є наявною певна кількість (мережа) добровільних асоціацій та громадських інституцій, але й панують цінності громадянської культури, в яких спілкування відбувається на засадах довіри й толерантності¹.

Таким чином, громадянське суспільство складається не лише з матеріальних цеглинок, а й з нематеріальних². Зокрема, А.Ф. Колодій вважає, що певну сукупність інституцій можна вважати елементами громадянського суспільства лише за умови, що зайняті в них соціальні актори є вільними та рівноправними громадянами, носіями громадянських цінностей, а саме:

- їм не чужі суспільні проблеми і вони зорієнтовані на громадські справи;
- вони вірять у свою здатність вирішувати малі й великі справи в суспільстві;
- вони комунікують між собою і зі своїм середовищем на засадах довіри й толерантності;
- індивідуалізм та змагальність (конкуренція) у їхній діяльності поєднуються з відносинами взаємної довіри та співробітництва, здатністю йти на компроміси³.

Таким чином, розвиненість громадянського суспільства визначається якісними характеристиками, спрямованістю та числом його структурних елементів, залученістю громадян до них, а також інтенсивністю (частотою) та результативністю їх функціонування⁴. Через це важко погодитись з авторами законопроекту «Про громадянське суспільство в Україні», які пропонували закрі-

¹ Калініченко М. Влада громадянського суспільства / М. Калініченко. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – С. 40

² Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії. Матеріали методологічного семінару; Відп. ред. : В.В. Цветков, І.О. Кресіна / Упорядник Є.В. Перегуда. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С. 10

³ Основи демократії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів: Астролія, 2009. – С. 151

⁴ Основи демократії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів: Астролія, 2009. – С. 168

пити, що «рівень розвитку громадянського суспільства в Україні вимірюється добробутом найменш забезпечених її громадян»¹.

Отже, громадянське суспільство можна визначити як самоорганізовану й саморегульовану, автономну сферу суспільного життя, у якій функціонують добровільні некомерційні недержавні об'єднання, що втілюють цінності свободи і солідарності.

Таким чином, із зазначеного можна зробити такі висновки:

1 До структури громадянського суспільства поряд з неурядовими некомерційними організаціями недоцільно включати прояви неінституціоналізованої громадянської активності (масові рухи або акції протесту). Складовою громадянського суспільства є добровільні інститути, причому тільки ті, що діють в межах законодавства;

2. Варто взяти за основу перелік інститутів громадянського суспільства, наведений в абзаці другому пункту 2 Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976, а саме: громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства. Водночас інститутами громадянського суспільства варто вважати також політичні партії;

3. Розвитку громадянського суспільства не можна досягти виключно за рахунок збільшення кількості громадських організацій. Тому недоцільно оцінювати рівень розвитку громадянського суспільства виключно за формальними показниками, формальною кількістю інститутів громадянського суспільства. Громадянське суспільство не обмежується існуванням розвиненої мережі інститутів. Як соціокультурний феномен воно є певним типом (моделлю) соціальної організації і взаємодії. Його якісними характеристиками є: довіра, взаємодопомога, толерантність, здатність до спільних дій, віра людей у свої сили, зорієнтованість на громадські справи, почуття відповідальності;

¹ Проект Закону “О гражданском обществе в Украине” [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.haaz.com.od.ua/grajd_obschestvo_rus.htm

4. Громадянське суспільство можна визначити як самоорганізовану й саморегульовану, автономну сферу суспільного життя, у якій функціонують добровільні некомерційні недержавні об'єднання, які діють в межах законодавства і втілюють в собі цінності свободи і солідарності.

§ 4. Становлення громадянського суспільства в Україні: питання теорії і практики

Як було зазначено вище, рівень розвитку громадянського суспільства характеризується рівнем розвитку цінностей довіри. Показником наявності довіри в суспільстві є соціальний капітал.

Соціальний капітал – це певний потенціал суспільства або його частини, що виникає як результат наявності довіри між його членами¹. Запас соціального капіталу можна назвати «радіусом довіри»².

Для юристів більш звично розглядати довіру в межах приватноправових відносин. Достатньо згадати про виокремлення фідучіарних правовідносин та відповідних угод в цивільному праві. Водночас таке обмежене ставлення до довіри нашкодило певним чином розвитку публічного сектору правового життя³.

Як зазначає А. Селігман, закликати до встановлення громадянського суспільства, не враховуючи фундаментальні умови існування довіри у суспільстві, — лише зайва риторична вправа⁴. Наявність довіри (trust) є суттєвим компонентом всіх стійких суспільних відносин. Талейран, кажуть, висловився про це так: «Штиками можна зробити все, що завгодно, але сидіти на них неможливо»⁵.

¹ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию ; Пер. с англ. /Ф.Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С. 52

² Фукуяма Ф. Великий разрыв ; Пер. с англ / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – С. 31

³ Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права / Ю.Г. Барабаш. – Х. : Право, 2008. – С. 102

⁴ Селігман А. Ідея громадянського суспільства ; Пер. з англ. / А. Селігман. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. – С. 194-195

⁵ Селігмен А. Проблема доверия ; Пер. с англ. / А. Селігмен. – М. : Идея-Пресс, 2002. – С. 7

З цього випливає, що будь-яка перспективна спроба побудови соціального порядку, і цілісних систем соціальної взаємодії повинна бути заснована на розвитку стабільних відносин взаємної довіри між соціальними суб'єктами¹.

Найбільш розповсюдженим в Україні соціальним типом став індивід, що фактично вивільнився з-під контролю свого середовища з його напівзруйнованими чи несформованими традиціями і нормами, замкнений у своїх устремліннях на себе і свою сім'ю.

Загалом, для України характерний надзвичайно низький рівень взаємної довіри людей. Згідно з даними соціологічних опитувань, лише близько 40% респондентів вважають, що оточуючим людям можна довіряти. Для порівняння, у країнах Західної Європи аналогічні показники коливаються в діапазоні від 52% (південь Італії) до 80% (ФРН, Франція, Велика Британія, північ Італії)².

Експерти, опитані в рамках дослідження «Український характер», відзначають, що для наших співвітчизників характерне недовірливе ставлення до оточення, суспільних і державних інститутів. Результати опитування населення підтверджують висновки експертів. Менше половини (43,6%) опитаних тією чи іншою мірою поділяють думку, що більшості людей можна довіряти. Приблизно стільки ж (42,8%) респондентів «однозначно згодні» або «швидше, згодні», що «більшість людей постарается використати Вас у своїх цілях або обдурити, якщо випаде така нагода». Загалом, можна стверджувати, що українці хитаються між довірою і недовірою до оточення, і така невизначеність уже сама по собі є несприятливим суспільним чинником.

Результати дослідження «Український характер» цілком узгоджуються з даними «Європейського соціального дослідження». Згідно з даними ЄСД-2009, за рівнем довіри людям («більшості людей загалом») серед жителів європейських країн українські громадяни посідають одне з останніх місць. Український показник

¹ Селігмен А. Проблема доверия ; Пер. с англ. / А. Селігмен. – М. : Идея-Пресс, 2002. – С. 7

² Безродна В.І. Суспільна свідомість і становлення громадянського суспільства в Україні // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – Вип. 16. : Зб. наук. пр. / голова редкол. Ю.С. Шемшученко / В.І. Безродна. – К. : Ін-т держави і права НАН, 2002. – С. 442-443

(4,11 бала за 10-бальною шкалою) слід інтерпретувати як хитання між довірою і недовірою (з ухилом до недовіри). За цим показником Україна випереджає тільки Туреччину, Румунію, Росію, Португалію, Болгарію і Грецію. Найбільше довіряють оточенню жителі Скандинавських країн. У Данії аналогічний показник становить 6,92 бала, у Норвегії — 6,62, у Фінляндії — 6,45, у Швеції — 6,35 бала¹.

Поряд із дуже невисоким рівнем довіри людей один до одного, опитування фіксують вкрай низький рівень довіри до різних інститутів влади, а також до багатьох суспільних інститутів, що претендують на безпосередню репрезентацію їх інтересів². Теза про брак довіри до органів влади з боку населення набуває мало не аксіоматичного характеру. Спостерігається тенденція до зниження довіри до вищих публічних інституцій³.

З одного боку, в конституційній державі недовіру по відношенню до державної влади і до людей, що її втілює, закріплено правовими нормами. Це складна, диференційована, врівноважена система, що обмежує, розділяє і контролює владу, тобто система апріорного запобігання та обмеження можливих негативних явищ, розрахована не на політичних геніїв, не на політичних святих, а на простих людей у їх недосконалість, в слабостях, та вадах, — як інтелектуальних, так і моральних. Закріплена в конституції принципова недовіра до держави передбачає принципову віру в свободу громадян⁴.

Водночас, центральне поняття репрезентативної демократії — це не суверенітет народу і не його воля, а державна служба, по-

¹ Єрмолаєв А. «Вишневий сад» українського традиціоналізму / А. Єрмолаєв, О. Левцун // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/vishneviy_sad_ukrayinskogo_traditsionalizmu.html

² Безродна В.І. Суспільна свідомість і становлення громадянського суспільства в Україні // Держава і право. Юридичні і політичні науки. — Вип. 16. : 3б. наук. пр. / голова редкол. Ю.С. Шемшученко / В.І. Безродна. — К. : Ін-т держави і права НАН, 2002. — С. 443

³ Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права / Ю.Г. Барабаш. — Х. : Право, 2008. — С. 77

⁴ Политическая философия в Германии: сб. статей / Сост. М. Дагмар; пер.с нем. — М. : Современные тетради, 2005. — С. 44

сада. Усі конституційні компетенції тут носять характер боргу, фідусіарної сили, опіки, відповідального доручення, адміністративної влади, даних з метою реалізації завдань, що стоять перед суспільством.

Й.Ф. Гауге і Е. Френкель бачать в ідеї «довіри» специфічний англосаксонський внесок у розвиток теорії політики. Однак те, що отримало оформлення у Д. Локка і було розвинене Е. Берком в полеміці з теоріями природного права і суспільного договору, бере свій початок в тому розумінні можновладної служби, яке є типовим не лише для Англії, але й для всього політичного світу старої Європи. Розуміння завдань влади як довірених, доручених - корелят фундаментального західного розуміння влади як доручення, що зобов'язує до діяльності в ім'я справедливості і суспільного блага¹.

Ентоні де Ясаї порівнює вказану ситуацію з відомою в теорії прийняття рішень «дилемою ув'язнених», у якій немає спонтанного кооперативного рішення. Залишені самі на себе, обидва «ув'язнені», якщо вони раціональні істоти, повинні прагнути отримати перевагу один над одним, «зізнавшись» першим. В результаті, кожного засудять до більш тривалого терміну ув'язнення, ніж у випадку, коли б вони зіграли в «зłodійську честь» і відмовилися зізнаватися. Отже, єдиний вихід для них — відмовитися від свого природного стану й укласти «угоду про взаємну довіру», за яким призначеному суверену передається влада, необхідна для забезпечення миру (або природних прав). Тоді ніхто не буде боятися, що його довірливою поведінкою скористаються інші, а тому всі зможуть поводитися довірливо².

Нині в Україні відбувається формування й нагромадження квазісоціального капіталу. Простежується розповсюдження тотальної недовіри як на рівнях особистих відносин, так і в державі в цілому. Фактично у стосунках особистості із соціальними макроструктурами знехтувана потреба у довірі³.

¹ Политическая философия в Германии: сб. статей / Сост. М. Дагмар; пер.с нем. — М. : Современные тетради, 2005. — С. 112

² Ясаї Э. Государство. / Э. Ясаї — М. : ИРИСЭН, 2008 г. — С. 59

³ Убейволк О.О. Соціальний капітал: сутність, генеза, сучасні форми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О.О. Убейволк. — Запоріжжя, 2008. — С. 12

Сьогодні Верховна Рада України все ще залишається непопулярним суспільним інститутом. Баланс довіри-недовіри негативний: в травні 2010 року 21,4% респондентів повністю або переважно довіряли законодавчому органу, в той час як 70,3% наших співвітчизників повністю або ж переважно не довіряли йому¹. А за результатами опитування, проведеного в лютому 2011 року, вже 78 % респондентів не довіряють парламенту². За опитуванням, здійсненим у травні 2013 р. Верховній Раді довіряють 16,3%, не довіряють їй - 76,8%.³ Якщо порівняти ці показники з аналогічними показниками в ЄС, то абсолютні показники довіри до цих інституцій в Україні значно нижчі⁴.

У цьому зв'язку актуалізується питання здатності членів українського суспільства до згоди, компромісу, консенсусу. Можна стверджувати, що чим ця здатність вища, тим ближче суспільство наблизилось до демократичних стандартів і процедур. Це свідчить також на користь життєздатності структур громадянського суспільства.

Що означає низький рівень суспільної довіри українських громадян? Така ситуація значно ускладнює процес становлення громадянського суспільства, підриває довіру до його структур. В умовах реального невдоволення ситуацією в країні населення продовжує ігнорувати легальні канали впливу на владу через політичні партії та громадські організації. Це можна пояснити як низьким рівнем довіри до влади, з одного боку, так і низьким рівнем суспільної свідомості – з іншого. Варто погодитись з характеристикою соціально-політичного та психологічного стану українського суспільства як пасивного громадянства⁵.

¹ Порівняльний аналіз рівня анонімною довіри громадян України та громадян ЄС до соціальних інститутів і органів влади [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/may/004.htm>

² Опитування: 78% опитаних не довіряють Раді [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ukranews.com/uk/news/ukraine/2011/02/25/38188>

³ Соціологи кажуть, що довіра українців до влади постійно падає <http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/21/6996435/>

⁴ Порівняльний аналіз рівня анонімною довіри громадян України та громадян ЄС до соціальних інститутів і органів влади [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/may/004.htm>

⁵ Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії. Матеріали методологічного семінару; Відп. ред. : В.В. Цветков, І.О. Кресіна /

Взаємна недовіра і відсутність лояльності означають недолік організації. За зовнішніми ознаками поведінки політично розвинуте суспільство відрізняється від нерозвинутого, насамперед, числом, величиною та ефективністю існуючих в суспільстві організацій. Якщо соціальні та економічні зміни призводять до підриву або знищення традиційних підстав асоціації, досягнення високого рівня політичного розвитку залежить від здатності людей сформувати нові види асоціації¹.

Проте варто враховувати й те, що не всі форми довіри й солідарності однаково корисні (наприклад, сімейність і фаворитизм)². Панування взаємної недовіри призводить до того, що індивідуальна лояльність існує тільки по відношенню до груп, з якими людина пов'язана близькими чи родинними зв'язками. Люди можуть бути лояльні своїм кланам, можливо, своїм племенам, але не більш широким політичним інститутам. У політично розвинених суспільствах лояльність найближчим громадським угрупованням підпорядкована лояльності до держави, тобто включена до неї. Однак у суспільстві, де бракує політичного єднання, прояви лояльності первинним соціальним та економічними угрупованням – сім'ї, клану, сільській громаді, племені, релігії, суспільного класу, – конкурують з лояльністю до більш широких інститутів і часто виявляються сильнішими³.

Справді, основним соціальним інститутом, що викликає довіру в українському соціумі, виступає сім'я. Рівень довіри до сім'ї складає 92%⁴. З одного боку, це начебто добре, тому що ставить

Упорядник Є.В. Перегуда. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С. 22

¹ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах; пер. с англ. / Хантингтон С. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – С. 49

² Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию ; Пер. с англ. /Ф.Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С. 262

³ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах; пер. с англ. / Хантингтон С. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – С. 32

⁴ Головаха Є. Паніна Н. Соціальні зміни в Україні: пострадянська деінституціоналізація і особливості становлення нових соціальних інститутів / Є. Головаха, Н. Паніна // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 10

суспільство на більш природну основу. Але при слабкості інших суспільних зв'язків замикання сімейним об'ємом додає зростаючому індивідуалізму (процес сам по собі необхідний для формування громадянського суспільства) соціально безвідповідального характеру¹.

У демократичному суспільстві приватні мережі служать важливою меті поряд і на додаток до громадянської участі, але не заміняють її². Тому неурядові організації можна розглядати як заповнення «структурної діри» між рівнем міжособистісних взаємодій і рівнем інтеграції в державу. Іншими словами, некомерційні / неурядові організації можна розглядати в якості акумулятора соціального капіталу, механізму, який полегшує людям обмін таким капіталом в їх повсякденній діяльності та спрощує комунікації між індивідами і владними структурами³.

Як зазначає М.Ховард, посткомуністичні приватні мережі не мають імпліцитної підтримки суспільної сфери, яку передбачає концепція «громадянської приватності» у демократичному суспільстві. У посткомуністичній Європі надзвичайно низький рівень довіри як до незнайомих людей, так і до суспільних інститутів. На відміну від приватних мереж спілкування в країнах старих демократій чи поставторитарних товариств, посткомуністичні мережі приватного характеру зберігають опір громадській мобілізації. Історично вони були сформовані в таких умовах, коли різниця між офіційною і приватною сферами виглядала прірвою. Їх природа важко трансформується в громадські організації, адже приватні мережі спочатку були розраховані на тривале протистояння і опір ширшій громадській активності. Не будучи чимось протилежним демократії, приватні

¹ Безродна В.І. Суспільна свідомість і становлення громадянського суспільства в Україні // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – Вип. 16. : 3б. наук. пр. / голова редкол. Ю.С. Шемшученко / В.І. Безродна. – К. : Ін-т держави і права НАН, 2002. – С. 443

² Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе ; Пер. с англ / Марк М.Ховард. – М. : Аспект Пресс, 2009. – С. 164

³ Гражданское общество современной России. Социологические зарисовки с натуры. / Отв. ред Е.С.Петренко. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. – С. 72-73

мережі не можуть замінити громадську сферу громадянського суспільства¹.

Також існує проблема т.з «мінітюаризації громадянського суспільства». Високий рівень участі в групах можливий і при зниженні радіусу довіри. Організації громадянського суспільства можуть бути також результатом існування злочинності і атмосфери недовіри, яку жителі відчувають до тих, хто вселяє в них почуття небезпеки. Якщо ріст громадянського суспільства ґрунтується на розповсюдженні таких захисних груп невеликого радіусу, то цілком можливо очікувати, що рівень загальної соціальної довіри буде знижуватися². За рахунок ефекту мініатюризаци у той час, коли люди продовжують брати участь в груповому житті, авторитет самих груп і пов'язаний з ним радіус довіри зменшується. Таким чином, загальних цінностей, які б поділялися членами суспільства, стає менше, а суперництва між групами – більше³.

Які показники розвитку громадянського суспільства в Україні? Важливою подією у визначенні рівня розвитку громадянського суспільства в Україні на основі збору «жорстких» (документальних) та «гнучких» (опитування громадян) даних було здійснення проекту «Визначення Індексу розвитку громадянського суспільства», ініційованого міжнародною організацією «Цівікус» (CIVICUS) і проведеного упродовж 1999-2005 рр. за її методикою. Загалом, результати дослідження дали картину «наполовину розвиненого» громадянського суспільства (55,3 % в середньому за всіма параметрами із 100% можливих), що для перехідного посткомуністичного суспільства можна вважати пристойним результатом⁴.

¹ Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе ; Пер. с англ / Марк М.Ховард. – М. : Аспект Пресс, 2009. – С. 165

² Фукуяма Ф. Великий разрыв ; Пер. с англ / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – С. 127

³ Фукуяма Ф. Великий разрыв ; Пер. с англ / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – С. 74

⁴ Основи демократії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів: Астролябія, 2009. – С. 65

За даними дослідження «Індекс сталості неурядових організацій»¹, стан розвитку громадянського суспільства оцінений у 3,5 бали (за шкалою від 1 до 7, де поріг консолідації складає 3 бали). За даними дослідження «Перехідні держави», стан розвитку громадянського суспільства в Україні оцінено у 2,5 бали (за шкалою від 1 до 7, поріг консолідації – 2 бали)².

За результатами дослідження Nations in Transit³ міжнародної неурядової організації Freedom House (де оцінка різних напрямів демократичного розвитку перехідних країн здійснюється за шкалою від 7 балів – «найгірша», до одного бала – «найкраща»), оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно покращилася від 4,75 балів у 1998 р. до 3 балів у 2005 р. та 2,75 балів у 2006-2013 р. Показово також, що рейтинг розвитку громадянського суспільства Nations in Transit значно кращий, ніж в інших пострадянських країнах⁴.

На наш погляд, варто проаналізувати основні тісно пов'язані між собою небезпеки, викликані відсутністю в Україні розвиненого громадянського суспільства і які так чи інакше перешкоджають його розвитку, викоремлені Є.К. Бистрицьким⁵.

Перша з них — політичний популізм. Мова йде про патерналістські соціальні гасла, якими політики намагаються привабити громадян і які домінують в суспільному дискурсі (покращення життя вже сьогодні, підвищення пенсій, зарплат, виплат по допомозі на народження дитини, допомога дітям війни, виплати по відшкодуванню шкоди, завданої забрудненням навколишнього природного середовища тощо).

¹ Здійснюється «Агентством міжнародного розвитку США» (USAID NGO sustainability Index)

² Красносілляська А. Європейські мірки. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті / А. Красносілляська // Громадянське суспільство. - № 1. - 2012. - С. 4

³ Nations in Transit: Ukraine 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2013/ukraine>

⁴ Про стан розвитку громадянського суспільства: Доповідь. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2012. – С. 5

⁵ Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/61107/2007>

Більше того, частина політичних партій взагалі відмовляється від задуму окреслити свою ідеологію¹. Як правило, основна логіка тут – сподобатися всім, розширити електоральні горизонти. Відповідна діяльність пояснюється очікуванням виборів, адже їхній переможець може “обнулити” систему владної вертикалі та отримати всю повноту влади та доступ до основних ресурсів². В цілому, програми партій і блоків перенасичені абстрактними (на кшталт зростання зарплатні вчителів або лікарів) або занадто конкретними обіцянками (надання житла молодим фахівцям), які законодавці просто не можуть вирішити³.

На думку А. Кемпінські, соціальне значення брехні досить велике. Воно полягає у визнанні правоти більш сильного. Зазвичай такою є група, оскільки група є більш сильною, ніж індивід. Зовнішній світ чинить вплив на свідомість, і людина починає вірити власній брехні⁴.

Обман стає нормою соціального життя і прийнятною моделлю поведінки, зростає проблема безбілетника в великих колективах, довіра в суспільстві знижується. Внаслідок цього єдиною суспільною системою, яка могла б стримати всеохоплюючу боротьбу «всіх проти всіх» є авторитарна держава з харизматичним лідером.

В умовах нездатності громадянського суспільства самостійно вирішувати більшість проблем відбувається деформація партійної системи в бік патерналізму. Суспільство створює попит на споживацький тип партійної системи, чим і користуються політичні лідери. Суть і небезпека популізму полягає в тому, що він свідомо оминає складну реальність інтересів різноманітних груп гро-

¹ Конончук С. Г. Партійна система України: ідеологічний вимір / Світлана Конончук, Олег Ярош. – К. : Агентство “Україна”, 2010. – С. 4

² Кравченко В. Виборча система потребує глибокого реформування / В. Кравченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.municipal.gov.ua/data/loads/valeriy_kravchenko_2007.doc

³ Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та “політика ідентичності” / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. – К. : Агентство “Україна”, 2010. – С. 53

⁴ Кемпінські А. Психологія шизофренії [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.fidel-kastro.ru/psihology/patopsychologia/kemp.htm>

мадян. Популіст апелює до кожного з нас поодиноці. Він розділяє громадян на соціальні атоми й залишає їх на самоті, аби пообіцяти задовольнити кожного окремо й водночас усіх разом. У такій перспективі атомізоване населення не створюватиме активних асоціацій громадян, які б вільно ініціювали і обстоювали свої інтереси. У цьому сенсі будь-які прояви популізму — це пряма загроза уже створеному чи майбутньому громадянському суспільству з його повагою до гідності громадянина¹.

Другою проблемою, що є тісно пов'язаною з проблемою популізму, виступає відсутність в Україні середнього класу.

Середній клас є сполучною ланкою між матеріальним “кістяком” та нематеріальним “наповненням” мереж громадянського суспільства². Середній клас є також головним середовищем народження громадського активізму. Говорити про громадянське суспільство й не згадати про малих та середніх підприємців, фермерів і висококваліфікованих робітників, урядових чиновників та інженерів, учителів, медиків і представників вільних професій, військових та охоронців правопорядку — ряд можна продовжувати — буде неправомірно³.

Без класу приватних власників не може бути повноцінних інститутів громадянського суспільства та їх прогресивного розвитку⁴, адже людина у громадянському суспільстві — це, насамперед, власник⁵.

Будь-який вид свободи індивіда (політичної, інтелектуальної, особистої) в умовах громадянського суспільства може бути реаль-

¹ Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/61107/2007>

² Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії. Матеріали методологічного семінару; Відп. ред. : В.В. Цветков, І.О. Кресіна / Упорядник Є.В. Перегуда. — К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. — С. 10

³ Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/61107/2007>

⁴ Грудцына Л.Ю. Частная собственность и гражданское общество в России / Л.Ю. Грудцына // Государство и право. — 2008. — № 6. — С. 40

⁵ Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм / А.Р. Крусян. — К. : Юрінком Інтер, 2010 — С. 222

ним лише за умови володіння економічною свободою, а остання, своєю чергою, забезпечується за наявності приватної власності¹.

Сьогодні в західній політології вважається аксіомою необхідність існування середнього класу для ефективного існування демократичних інститутів. За даними дослідження, проведеного А. Пшеворські та Ф. Лимоньї, в країнах, де середній дохід громадян не перевищує 1,5 тис. доларів США, демократичний режим мав тривалість у середньому не більше 8 років, у країнах з доходом від 1,5 до 3 тис. - в середньому не більше 18 років, і тільки в державах з доходом більше 6 тис. доларів демократія виявилася справді життєздатною².

Третьою проблемою, яку поглиблює відсутність ефективних інститутів громадянського суспільства є строкатість українського населення.

Серед факторів, які мають суттєвий вплив на успішність демократичних змін Т. Карозерс виділяє наявність “розрізнення на підставі групової ідентичності: в країнах, населення якої ділиться за етнічними, релігійними, племінними або клановими ознаками, демократизація частіше за все проходить важче, ніж у більш однорідних соціумах”³. Ще Г. Ле Бон писав про те, що коли є бажання зрозуміти установи певного народу, потрібно спершу вивчити розумовий склад даного народу. І тільки тоді зрозумієш, що установи, що є кращими для одного народу, можуть виявитися згубними для іншого. Ліберальні установи, корисні для нації, що складається з однорідних елементів та мають однорідні почуття і інтереси, є непридатними для народу, який складається з елементів різнорідних і внаслідок цього має різні почуття і різні інтереси — надто велика свобода призвела б їх до невідвратної боротьби⁴.

¹ Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. / А.М. Колодій, А. Ю. Олійник. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — С. 87

² Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за ее пределами ; Пер.с англ / Ф. Закария. — М. : Ладомир, 2004. — С. 64

³ Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та “політика ідентичності” / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. — К. : Агентство “Україна”, 2010. — С. 59

⁴ Ле Бон Г. Психология социализма; Пер. с фр. / Густав Ле Бон. — Х. : Изд-во «Энграм», 1997. — С. 10

На думку А. Селігмана, будь-який підхід до проблеми громадянського суспільства, заснований на плюралізмі мотивів і інтересів, є недостатнім в тих суспільствах, де змістом плюралізму є не виключно інтереси, а й емоційні ідеологічні світи¹. Коли громадські асоціації розглядаються як різноманітні «метафізичні» або нормативні світи, вони сприяють не реалізації, а руйнуванню громадянського життя². Така організація інтересів цілком слушно сприймається як криза громадянського суспільства, а не як його реалізація³.

Це, в свою чергу, впливає на те, що виникнення добровільних асоціацій, політичних партій, груп інтересів і корпоративних груп, які є невід'ємним компонентом громадянського суспільства в Східній Європі, суттєво відрізняється від аналогічних інститутів на Заході. На Заході добровільні асоціації є групами інтересів; вони організуються для досягнення й реалізації інтересу на інституційному рівні. Вони не стверджують альтернативного морально-бачення на противагу моральному баченню суспільства в цілому⁴. Проте достатньо проаналізувати національні виборчі кампанії в Україні, щоб дійти висновку: в них змагаються не раціональні програми кандидатів (більшість провідних політичних сил йдуть на вибори з подібними соціальними гаслами), а ірраціональні, суперечливі міфологічні картини світу. Ця обставина значно ускладнює формування західного варіанту громадянського суспільства в Україні.

На думку Ф. Фукуями, ліберальна демократія краще функціонує в суспільстві, яке досягнуло високого ступеня соціальної рівності і консенсусу щодо певних базових цінностей. Проте для суспільств, різко розколотих на соціальні класи, національні або релігійні гру-

¹ Селігман А. Ідея громадянського суспільства ; Пер. з англ. / А. Селігман. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. – С. 191-192

² Селігман А. Ідея громадянського суспільства ; Пер. з англ. / А. Селігман. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. – С. 211

³ Селігман А. Ідея громадянського суспільства ; Пер. з англ. / А. Селігман. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. – С. 178

⁴ Селігман А. Ідея громадянського суспільства ; Пер. з англ. / А. Селігман. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. – С. 175

пи, демократія може виявитися формулою безсилля і застою¹. Демократія не обов'язково починає працювати краще в міру ускладнення і диверсифікації суспільства. Насправді вона зазнає поразки тоді, коли багатоманітність перевищує певний поріг².

Як зазначає А.Ф. Колодій, головна складність національного розвитку в Україні полягає в тому, що в епоху постмодерну наше суспільство має розв'язувати проблеми і завдання, які більшістю народів були вирішені в епоху модерну, тобто, за інших внутрішньодержавних та міжнародних умов. Сьогодні центральною для української нації залишається проблема інтеграції і консолідації³.

З одного боку, відсутність консолідованої політичної спільноти може спричинитися до формування кількох паралельних громадянських суспільств, які не зцементують народ у громадянську націю, а, навпаки, створять глибокий рів всередині спільноти. З іншого боку, громадське життя сприяє виникненню спільних політичних цінностей, зміцнюючи тим самим політичну спільноту⁴.

На думку О. Даниленко, багатоманітність не шкодить цілісності соціальної системи. Якщо відмінності не будуть штучно вирівнюватися і нівелюватися, а лише будуть доповнювати одне одного, якщо різновекторна спрямованість формування і взаємодії ідентичностей буде сполучатися з фрагментарністю, в якій один фрагмент не пригнічує інший у співзвучності з ідеями Лейпхарта⁵, тоді це буде сприяти розвитку громадянського суспільства і демократії⁶.

¹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек ; Пер. с англ. / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – С. 192

² Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек ; Пер. с англ. / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – С. 196

³ Колодій А.Ф. Національний вибір суспільного буття / А.Ф. Колодій. – Львів: Астролябія, 2008. – С. 13

⁴ Колодій А.Ф. Національний вибір суспільного буття / А.Ф. Колодій. – Львів: Астролябія, 2008. – С. 11

⁵ Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт; пер. с англ. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.

⁶ Даниленко О.А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей / О.А. Даниленко. – Вилнюс: ЕГУ, 2007. – С. 390-391

Досвід розвинених демократій показує, що в певних випадках (за наявності активних інститутів громадянського суспільства) вплив групових відмінностей на процеси розвитку демократії та громадянського суспільства не слід абсолютизувати. Т. Карозерс наводить приклади таких “старих демократій”, як Швейцарія, Канада та Бельгія, для яких характерними є глибоко укорінені відмінності на основі групової ідентичності. Наявність подібних групових ідентичностей не позначається негативно на розвиткові демократичних інститутів¹.

Звичайно, не варто ставити знак рівняння між діяльністю громадських організацій та проблемою соціокультурної поляризації суспільства, проте діяльність інститутів громадянського суспільства може бути водночас чинником, що сприяє зменшенню розколу². Якщо ж організації будуть свідомо сприяти поляризації, то це призведе до серйозної кризи розвитку громадянського суспільства.

Четвертою небезпекою можна вважати ірраціональність української політики та політичне моралізування.

За словами Є.К. Бистрицького, ця небезпека спостерігається як в апеляції до справжніх світоглядних орієнтирів національної традиції, так і в оперті на міфологізовані уявлення про духовні цінності, яких, на думку певного лідера, мусили б дотримуватися громадяни. Моралізування на ґрунті національних цінностей, за яким приховується непрофесійність політичного чи державного діяча, стає мало не професією номенклатурного українства³.

Ірраціональність української політики та політичне моралізування часто перешкоджає раціональному вирішенню багатьох проблем, що є необхідним для подальшого розвитку громадянського суспільства.

¹ Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та “політика ідентичності” / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. – К. : Агентство “Україна”, 2010. – С. 61

² Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та “політика ідентичності” / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. – К. : Агентство “Україна”, 2010. – С. 62

³ Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/61107/2007>

П’ятою небезпекою є специфічна українська ментальність.

На думку Д. Чижевського, істотною рисою українського характеру є індивідуалізм¹. Проте сьогодні індивідуалізм українця не «доростає» до громадського рівня та існує виключно у царині егоїстичних інтересів побутового рівня. Навпаки, індивідуалізм західноєвропейців, ґрунтується на іншій світоглядно-релігійній (католицькій, протестантській) основі і знаходить яскраве втілення у суспільно-політичних відносинах, в рамках яких громадяни реалізують та обстоюють власні природні права².

Зазначаючи, що індивідуалізм може вести і веде до самоізолювання, до конфлікту усіх з усіма, до розкладу всякої життєвої форми, Д. Чижевський додає, що разом із тим індивідуалізм може вести й веде в до глибоко позитивних форм творчості і активності³.

Оцінюючи значення екзистенціонального елементу в українському менталітеті, варто уникати крайнощів. Істина, як завжди, знаходиться десь між тезами: «індивідуалізм – запорука майбутнього громадянського суспільства в Україні» та: «індивідуалізм – першооснова державної неспроможності українства». Насправді український індивідуалізм може бути важливою передумовою розбудови в незалежній Україні розгалуженого громадянського суспільства, функціонуючого за принципами ліберальних свобод. Проте для цього спочатку має здійснитися істотна трансформація змістовної суті індивідуалізму, який мусить вийти за межі побутового рівня й охопити вищий, громадсько-політичний рівень стосунків⁴.

Суттєво на національному характері українців позначилось також те, що «в Радянському Союзі відбулося практично повне руйнуван-

¹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К. : Вид-во Орій при УКСП Кобза, 1992. – С. 19

² Поліщук І.О. Політична ментальність українського суспільства: історія і модерн / І.О. Поліщук, В.І. Чигринов. – Х. : ХІБМ, 2001. – С. 91

³ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Нью-Йорк: Рада оборони і допомоги Україні українського конгресового комітету Америки / Д. Чижевський, 1991. – С. 17

⁴ Поліщук І.О. Політична ментальність українського суспільства: історія і модерн / І.О. Поліщук, В.І. Чигринов. – Х. : ХІБМ, 2001. – 93-94

ня громадянського суспільства»¹. Це не дивно, оскільки тоталітарна держава будується на ідеології, яка дає універсальну точку зору на людське життя. Тоталітаризм прагне знищити громадянське суспільство повністю, встановити «тотальний» контроль над життям своїх громадян. В результаті діяльності більшовиків, що захопили владу в 1917 році, в Радянському Союзі сформувалось суспільство, члени якого були зведені до «атомів», не пов'язаних з жодними інститутами-посередниками, крім всемогутнього уряду².

Для радянського індивіда характерною стала нещирість, яка пояснювала особливості зв'язку між громадським і приватним. Нещирість – це модель поведінки, за допомогою якої індивід мінімізує втручання держави в приватне життя³.

Саме тому, на думку О. Хахордіна, будь-які світоглядні програми нинішніх політичних акторів приречені на невдачу. Програма, що бере до уваги форму матиме більше шансів на успіх, якщо ця форма відповідатиме фундаментальній структурі штучної імітації. Вже ніхто не здатен по справжньому вірити в якусь світоглядну доктрину після десятиліть нещирості⁴.

Здатність суспільства самостійно створити здорове громадянське суспільство – сферу, в якій люди можуть займатися токвільвським мистецтвом об'єднання є пов'язаною з характером попереднього суспільства⁵.

У посткомуністичній Україні громадяни певний час розуміли державу як систему органів державної влади, які повністю контро-

¹ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию ; Пер. с англ. /Ф.Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С. 100-101

² Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек ; Пер. с англ / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – С. 59

³ Хахордін О. Радянський індивід: генеалогія потайливої істоти ; Пер. з англ. / О. Хахордін // Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 293

⁴ Хахордін О. Радянський індивід: генеалогія потайливої істоти ; Пер. з англ. / О. Хахордін // Глобальні модерності / За ред. М.Фезерстоуна, С.Леша, Р.Робертсона. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 314

⁵ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек ; Пер. с англ / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – С. 331

люють суспільне життя, забезпечують громадян всім необхідним і вирішують їх проблеми. Безумовно, проживши стільки років у складі Радянського Союзу, більшість українців не змогли швидко адаптуватися до нових умов, за яких потрібним було відстоювати свої права та обов'язки.

Громадяни не можуть в один момент забути, як вони жили протягом тривалого часу і почати жити зовсім по-іншому. Тому нові схеми суспільного життя повинні враховувати традиції, цінності, досвід попередніх років¹.

В Україні сформувалася традиція чекати благ від доброго і справедливого провідника, а не виборювати незалежність від начальства для вільної праці на свою користь. Громадянам притаманно традиційно інше самоусвідомлення, ніж те, що на Заході становить прописну істину: індивідуум не одержує права від держави, він за природою має невід'ємні й незаперечні права, яких ніхто у світі не має права відібрати. Це, нарешті, інше розуміння власної гідності, яке робить особу громадянином: не чини нічого такого, чого б ти не хотів, аби не чинило начальство².

Експерти вважають однією з найважливіших соціально-психологічних особливостей наших громадян є схильність до ізоляціонізму. Як зазначають А. Єрмолаєв и О. Левцун, йдеться про обмеженість сфери життєвих інтересів рамками приватного життя і найближчого соціального оточення (сім'я, близькі родичі, друзі, сусіди, куми тощо), слабку орієнтацію на досягнення в рамках професійної діяльності. Для українців характерне відособлення й дистанціювання від зовнішнього соціального оточення — суспільства в цілому (макросоціуму). Ключовим проявом ізоляціонізму є недовіра до своїх співвітчизників (якщо вони не входять до найближчого оточення), низька готовність до солідарних дій, інакше кажучи — обмеженість соціального капіталу.

¹ Нікітін В.О. Співвідношення традиції і модернізації у процесі становлення громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Володимир Олександрович Нікітін. – К, 2009. – С. 11-12

² Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/61107/2007>

На думку А. Єрмолаєва і О. Левцуна, є підстави говорити про український феномен «догромадянського індивідуалізму». Йдеться про те, що українці можуть активно обстоювати свій особистий інтерес, а інколи — йти на радикальні заходи. Але зазвичай усі прояви соціальної активності припинялися, коли вирішувалася конкретна особиста проблема або громадяни отримували сигнал, що із завтрашнього дня проблема може бути вирішена. Навіть «помаранчева революція» не стала етапом розвитку нових форм самоорганізації: «велике стояння» на Майдані закінчилося новими великими утопіями¹.

Чи є шляхи подолання названих небезпек? Утвердження громадянського суспільства в країнах, які стали на шлях демократичного розвитку, є непростою і тривалою справою. Дж. Кін стверджує: «Народження та відродження громадянського суспільства завжди пов'язане з небезпеками. Воно дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою». І далі: «Незріле громадянське суспільство може перетворитись на поле битви, на якому завдяки правам і свободам лисиці насолоджуються свободою полювання на курей»².

Проте, незважаючи на вказані труднощі, слід погодитися з В.Речицьким, що на основі невизначеності все ж легше зводити будівлю демократії. Якщо істина невідома нікому, всі мають право її шукати. Саме ця обставина призводить до неприйняття тоталітаризму й інтелектуальної диктатури. Еволюція політичної системи призводить до збільшення кількості її елементів і зв'язків між ними, ускладнення структури демократичного процесу в посттоталітарних країнах, що є природним³. Як зазначає В. фон Гумбольдт, ніщо так не сприяє досягненню зрілості для свободи, як сама свобода⁴.

¹ Єрмолаєв А. «Вишневий сад» українського традиціоналізму / А. Єрмолаєв, О. Левцун // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/vishneviy_sad_ukrayinskogo_traditsionalizmu.html

² Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення ; Пер. з англ. / Дж. Кін. — К. : К.І.С., 2000. — С. 51

³ Речицкий В. В. Свобода и государство / В. В. Речицкий. — Х. : Фолио, 1998. — С. 11

⁴ Гумбольдт В. фон. О пределах государственной деятельности ; Пер. с нем. / Вильгельм фон Гумбольдт. — Челябинск: Социум; Москва, Три квадрата, 2003. — С. 176

У термінах теорії прийняття рішень коректно побудована «дилема ув'язненого» не може мати солідарного рішення, яке не нав'язували б учасникам з назовні. Проте недавні результати застосування математики та психології до суспільних наук говорять про те, що якщо люди неодноразово стикаються з подібними дилемами, то цей висновок не завжди є правильним. Люди вчаться на результатах, і очікувані результати підштовхують їх до спонтанної кооперації. Переконавання в тому, що держава повинна змушувати людей кооперуватися, бо вони не зробили б цього без примусу, є *non sequitur*. Але люди, вимушені в усьому покладатися на державу, ніколи не навчаться мистецтву бути самостійними і не здобудуть звички до громадянської дії¹.

Так, С.С. Алексєєв наголошує на тому, що після багатьох десятиріч комуністичного панування логіка змін потребує не стільки «реформ» (багато комуністичних фантомів не піддаються будь-якому реформуванню), скільки відновлення природних умов людської життєдіяльності².

На думку А. Селігмана, Східна Європа виглядає сучасною «лабораторією» шотландського Просвітництва з усіма його пристрастями, інтересами й турботами, які визначали політичну думку на початку Нового часу. Сучасні соціальні й політичні зміни у Східній Європі являють собою історично унікальний, відновлений розвиток автономної, саморегульованої сфери, незалежної від держави³.

На думку Дж. Когена та Е. Арато, в пострадянських країнах культурно-лінгвістичний субстрат громадянського суспільства не був повністю знищений. Збереглися елементарні умови (сенси солідарності, навички) для подальших спроб відновлення громадянського суспільства. Тому відновлення громадянського суспільства можливе й поза рамками офіційних інститутів, на основі культурного потенціалу, закладеного в життєвому світі⁴.

¹ Ясаи Э. Государство. / Э. Ясаи — М. : ИРИСЭН, 2008 г. — С. 17

² Алексєєв С.С. Право на пороге нового тысячелетия / С.С. Алексєєв. — М. : Статут, 2000. — С. 206

³ Селігман А. Ідея громадянського суспільства ; Пер. з англ. / А. Селігман. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. — С. 14

⁴ Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. — М. : Издательство «Весь Мир», 2003. — С. 555

М. Говард вважає, що найбільш імовірним потенційним механізмом змін є зміна поколінь, коли підросте нове покоління вже посткомуністичних громадян, вільних від впливу «досвіду життя» за радянської влади¹.

З іншого боку, така перспектива вимагає зусиль і не складається сама собою. Важко передбачити, чи відбудуться бажані зміни зі зміною поколінь навіть в довгостроковій перспективі. Крім того, важливі елементи соціалізації залежать не тільки від діючих інститутів, а й від батьків, школи, однолітків – всіх, хто продовжує відтворювати ті ж цінності та зразки поведінки².

Для цього щоб реально наблизитись до базових ідеалів громадянськості, необхідно, за словами Ю. Габермаса, “скинути кайдани з продуктивної сили комунікації”. Першим кроком на цьому шляху могло б стати запровадження режиму прозорості та відкритості у політичній сфері, що означало б активізацію громадськості, плюралізацію думок, розширення участі у процесах прийняття рішень. Саме таким шляхом пішли країни Центральної Європи на початку 90-х років ХХ століття, що дало їм можливість наблизитися до інноваційної моделі розвитку³.

Ю. Габермас зазначає, що змінити ситуацію можна за допомогою залучення в комунікативний процес якомога більшого числа акторів, для чого він пропонує розроблені ним правила етики дискурсу. У спрощеному вигляді він подає такі поради: а) ніхто з тих, хто може зробити релевантний внесок у дискусію, не може виключатися з числа її учасників; б) усім надаються однакові шанси на проголошення своїх міркувань; в) думки учасників мають відповідати тому, що вони говорять; г) комунікація мусить бути настільки вільною від зовнішнього та внутрішнього примусу, щоб позиції «Так» чи «Ні» стосовно критикованих пре-

¹ Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе ; Пер. с англ / Марк М.Ховард. – М. : Аспект Пресс, 2009. – С. 168

² Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе ; Пер. с англ / Марк М.Ховард. – М. : Аспект Пресс, 2009. – С. 169

³ Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії. Матеріали методологічного семінару; Відп. ред. : В.В. Цветков, І.О. Кресіна / Упорядник Є.В. Перегуда. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С. 14

тензій на значущість мотивувалися виключно силою вагоміших підстав¹.

Отже, з одного боку, юристам потрібно враховувати, що тільки ті закони, та конституція держави, які тісно пов'язані з ментальністю народу, мають майбутнє. Тільки вони можуть бути сприйняті народом та мають підстави стати регулятором найважливіших суспільних відносин². Конституція може перетворитися на реальний і потужний фактор розвитку суспільних відносин лише в тому разі, коли її цінності вкорінюються на рівні правової культури суспільства³. Реальна конституція завжди повинна рахуватися з історією, культурою та іншими специфічними умовами суспільств. Її важко перенести з однієї країни в іншу⁴.

Та обставина, що головним виправданням конституції є забезпечення і гарантування свободи, не скасовує само по собі вимогу щодо відповідності конституції національній традиції. Саме тому в конституціоналізмі таким важливим є питання про витоки та джерела. Всіляко страхуючи суспільство проти недопустимого звуження в ньому простору свободи, конституція повинна виходити з національної традиції досягнення останньої. Іншими словами, вражаючи широта конституційної цілі звичайно не супроводжується радикальністю процедури її досягнення. Заради справедливості необхідно визнати, що досягнення ефективного балансу свободи і традиції навіть у кращих конституційних зразках ніколи не давалось легко⁵.

З іншого боку, відповідність конституції національній традиції – це не алібі для порушень основних принципів свободи. Навпаки,

¹ Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії ; Пер. з нім. / Юрген Габермас. – Львів: Астролябія, 2006. – С. 66

² Стецюк П. Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму / П. Б. Стецюк. — Львів: Астролябія, 2003. – Ч. 1. – С 145

³ Скрипнюк О.В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації : до десятої річниці прийняття Конституції України / О.В.Скрипнюк. – К. : Академія правових наук України, 2005. – С. 39

⁴ Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы; Пер. с нем. / Р. Дарендорф – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 100

⁵ Речицкий В.В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицкий. – К. : «Сфера», 1999. – С. 219-220

це значить, що формальна наявність певних правил мало говорить нам про їхню реальність. У реальній свободі завжди є щось хаотичне¹. Якими б важливими для громадянського суспільства не були політичні, економічні, національні, культурні та регіональні чинники, існують певні загальні закономірності, тобто практику розвинутих демократій не варто ігнорувати². Про це свідчать основні закономірності конституційного закріплення засад громадянського суспільства в зарубіжних країнах.

Таким чином, з усього зазначеного можна зробити певні висновки:

1. Рівень розвитку громадянського суспільства характеризується, передусім, рівнем розвитку цінностей довіри. Показником наявності довіри в суспільстві є соціальний капітал;

2. Для України характерний надзвичайно низький рівень взаємної довіри людей. У стосунках особистості із соціальними макроструктурами довіра перебуває у критичному стані. Така ситуація значно ускладнює процес становлення громадянського суспільства, підриває довіру до його структур;

3. Можна виокремити п'ять основних тісно пов'язаних між собою небезпек, які викликані відсутністю в Україні розвиненого громадянського суспільства: політичний популізм, відсутність в Україні середнього класу, строкатість українського населення, ірраціональність української політики та кон'юнктурне політичне моралізування, протилежне довгій європейській традиції, специфічна українська ментальність;

4. Конституція може перетворитися на реальний і потужний фактор розвитку суспільних відносин лише в тому разі, коли її цінності вкорінюються на рівні правової культури суспільства. Водночас, якими б важливими для громадянського суспільства не були політичні, економічні, національні, культурні та регіональ-

¹ Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы; Пер. с нем. / Р. Дарендорф – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 100

² ПолішкарOVA О.О. Сучасні теоретичні підходи до проблеми громадянського суспільства / О.О. ПолішкарOVA // Держава і право. Юридичні і політичні науки: Зб. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2001. – Вип. 10. – С. 512

ні чинники, існують певні загальні закономірності, тому практику розвинутих демократій не можна ігнорувати.

§ 5. Конституційне закріплення засад громадянського суспільства в зарубіжних країнах: порівняльний аспект

Громадянське суспільство в кожній країні набуває особливих рис і має свою специфіку. Водночас в літературі виокремлюють основні сучасні моделі громадянського суспільства. Так, О.О. ПолішкарOVA називає дві основні моделі громадянського суспільства: плюралізм і корпоративізм¹, А.Ф. Колодій основними моделями називає плюралізм, корпоративізм і клієнтелізм².

Розрізняють також такі типи громадянського суспільства: американський, в якому самоврядування переселенців історично передують утворенню єдиної держави; британська, пов'язана з еволюцією звичаєвого права; континентальний (Франція, Німеччина) з переважанням національно-державної ініціативи. Окрім того, називають центральнослов'янську модель (Чехія, Польща), що є близькою до континентальної, але з пріоритетом культурно-гуманітарних чинників³.

Д. Кін вважає, що існують європейські, азіатські й африканські громадянські суспільства⁴. В.М. Литвин також виділяє “американське” громадянське суспільство⁴.

¹ ПолішкарOVA О.О. Сучасні теоретичні підходи до проблеми громадянського суспільства / О.О. ПолішкарOVA // Держава і право. Юридичні і політичні науки: Зб. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2001. – Вип. 10. – С. 512

² Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А.Ф. Колодій. — Львів: Видавництво «Червона Калина». — 2002. — С. 91-100; Основи демократії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. — Львів: Астролябія, 2009. — С. 153-160.

³ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях / А. Карась. — Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. — С. 474.

⁴ Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення; Пер. з англ. / Дж. Кін. — К. : К.І.С., 2000. — С. 21-38.

риканську”, “англійську”, “французьку”, “німецьку” та інші моделі¹.

М.С. Гурицька виокремлює такі сучасні моделі взаємодії громадянського суспільства і держави: соціал-демократичну, в якій громадянське суспільство розглядається як сфера приватних інтересів, або сфера об'єднань громадян нижчого від держави ієрархічного рівня; корпоративну модель, яка передбачає сильну, централізовану державу, що служить інтересам суспільства, бере активну участь в організації суспільних процесів; ліберальну, що полягає у розмежуванні громадянського суспільства і держави, де їх взаємодія має договірний характер, метою якої є збереження і захист природних прав людини².

Втім, всі ці моделі громадянського суспільства тяжіють більше до політології, ніж до науки конституційного права. Чи можемо ми виокремити основні конституційні моделі громадянського суспільства? Для цього варто розглянути ті конституційні моделі, що склалися сьогодні в світі і визначити специфіку їх підходу до громадянського суспільства.

Розглянемо американську конституційну модель. Її специфіка пов'язана з тим, що ще до створення централізованої держави громадянське суспільство вже існувало. Тому державі доводилося «виборювати» у громадянського суспільства для себе певні права³. «Федераліст» не стільки проповідує федералізм, скільки намагається обґрунтувати права централізованої (американської) держави. У більшості ж країн відбувався зворотний процес. Там боротьба за громадянське суспільство була боротьбою проти домагань на панування авторитарних (а в недавньому минулому - тоталітарних) держав⁴.

¹ Литвин В. Гражданское общество: мифы и реальность // Зеркало недели [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.zn.ua/1000/1550/33631>

² Гурицька М.С. Основні моделі взаємодії громадянського суспільства і держави: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. політ. наук: спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / М.С. Гурицька; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2009. — С. 6

³ Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы; Пер. с нем. / Р. Дарендорф – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 63

⁴ Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы; Пер. с нем. / Р. Дарендорф – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 64

В США держава була утворена лише з благословення громадянського суспільства¹. Цей факт підтверджується й текстом першої конституції в світі. “Ми, що підписалися нижче, зробивши це у славу Бога, для розповсюдження християнської віри й задля слави нашої вітчизни, здійснивши мандрівку з метою заснувати першу колонію на цих берегах, в цілковитій згоді між собою засвідчуємо, що вирішили об'єднатися в громадянський організм для кращого самоврядування... завдяки цій угоді ми вводимо закони, ордонанси та акти, а також створюємо адміністративні заклади, яким обіцяємо підкорятися”².

Як зазначає Е. Геллнер, в англосаксонському світі громадянське суспільство перемагало державу, і не раз, а двічі, з інтервалом приблизно в сто років, в ході двох громадянських війн, що мали далекосяжні наслідки для історії людства. Один раз це були кругололові, які виграли Громадянську війну, а іншого разу – американці, які перемогли у війні за незалежність³.

Специфіка об'єкту конституційного регулювання в США була викликана необхідністю, перш за все, захистити суспільство від надмірного втручання держави. У зв'язку з цим В.М. Шаповал відносить конституцію США до різновиду інструментальних конституцій, зміст яких зорієнтований насамперед на визначення організації державного механізму та його найважливіших ланок⁴.

Дещо інші акценти розставляє В.В. Речицький. На його думку, будь-яка органічна конституція (якою вчений вважає і Конституцію США) – це головний нормативний чинник встановлення та підтримання горизонтальних (слабо-синусоїдальних) ринкових відносин, гарант свободи і недоторканності індивіда і грома-

¹ Пасько І.Т. Громадянське суспільство і національна Ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси) / І.Т. Пасько, Я.Л. Пасько. — Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. – С. 55

² Джефферсон Т. Автобіографія; Заметки о штате Виргиния; Пер. с англ. / Т. Джефферсон. – Л. – 1990. – С. 109

³ Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические суперники; Пер. с англ. / Э.Геллнер. – М. : Московская школа политологических исследований, 2004. –С. 217

⁴ Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 44

дянського суспільства в цілому, правовий засіб прискорення всіх соціальних взаємодій. Лише в другу і в третю чергу конституція виступає в якості інструкції для державного апарату, тобто як засіб забезпечення стабільності державного ладу¹.

Враховуючи ту обставину, що саме США є винахідниками писаної конституції в світі, конституціоналізм можна вважати правовим американізмом. Причому не лише в історичному, але також і в генетичному, сутнісному сенсі². Звісно, якщо при цьому правовий американізм розуміти як уособлення девіантної, по відношенню до традиційних (докапіталістичних) уявлень про соціальну динаміку, думки³.

На думку А. Селігмана, Сполучені Штати, яким завжди бракувало послідовної концепції держави, на відміну від Східної і Західної Європи, репрезентовані як модель громадянського суспільства⁴. Саме тому американська модель громадянського суспільства вважається в літературі класичною.

Причиною американської винятковості стала й відсутність в США феодалізму⁵. Головною перевагою американського суспільства було те, що йому не потрібно було долати феодальні відносини та норми, формувати суспільство в боротьбі зі старою державною машиною. Розбудова громадянського суспільства почалася тут на чистому соціальному просторі⁶.

¹ Речицкий В. Простые ценности конституционализма: свобода, рынок и социальная динамика / В. В. Речицкий. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1293178802>

² Речицкий В. Простые ценности конституционализма: свобода, рынок и социальная динамика / В. В. Речицкий. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1293178802>

³ Речицкий В. Конституціоналізм по-київському [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1248945106>

⁴ Селігман А. Ідея громадянського суспільства ; Пер. з англ. / А. Селігман. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. – С. 16

⁵ Селігман А. Ідея громадянського суспільства ; Пер. з англ. / А. Селігман. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. – С. 113

⁶ Пасько І.Т. Громадянське суспільство і національна Ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси) / І.Т. Пасько, Я.Л. Пасько. — Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. – С. 56

Показовою є також відсутність в США помітного соціалістичного руху в дев'ятнадцятому і двадцятому століттях¹. Соціалістичний рух з'явився в Європі в дев'ятнадцятому сторіччі саме через невдачу ідеї громадянського суспільства — як протест проти класового партикуляризму й утвердження натомість робітничого класу. Відсутність подібного руху в Сполучених Штатах сприяло втіленню класичної ідеї громадянського суспільства². Тобто невдача соціалізму в Сполучених Штатах є ілюстрацією унікального існування там громадянського суспільства³.

Західноєвропейський варіант розвитку громадянського суспільства відзначався неповнотою. Він ніс значний «феодалний багаж», тобто, на відміну від США, тут держава не одразу будувалася на нових принципах⁴.

Протягом XVIII-XIX ст. в Європі не було нічого схожого на громадянське суспільство США. Якщо в європейській модернізації XIX ст. ми можемо бачити економічні і соціальні громадянські асоціації, то в умовах монархії не допускалося створення недедержавних політичних організацій. Цим, у свою чергу, сповільнювався ріст неполітичних об'єднань громадян. Тільки з розвитком електорального процесу правителям довелося змиритися з «вторгненням» громадян у політику - останню «заборонену зону» для громадянського суспільства⁵.

¹ Селігман А. Ідея громадянського суспільства ; Пер. з англ. / А. Селігман. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. – С. 70

² Селігман А. Ідея громадянського суспільства ; Пер. з англ. / А. Селігман. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. – С. 71

³ Селігман А. Ідея громадянського суспільства ; Пер. з англ. / А. Селігман. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2000. – С. 111

⁴ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – С. 147

⁵ Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский, 2-изд., доп. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 64-65

Так, зокрема у Франції розвиток держави випереджає розвиток громадянського суспільства¹. Складний розвиток громадянського суспільства, уповільнений бюрократією, можна спостерігати також в інших континентальних країнах, зокрема, в Німеччині².

Проте остаточно європейська конституційна система набула сучасних ознак у ХХ ст. У першу чергу слід відзначити, що у ХХ ст. відбувається включення до конституції положень суспільного спрямування, що відзначено в літературі як тенденція «соціалізації» конституцій³.

Так, визнання значущості політичних партій, яку вони набули на початку ХХ ст. в Західній Європі, супроводжувалося наданням їм конституційного статусу. В конституціях, прийнятих між двома світовими війнами в Австрії, Німеччині, Чехословаччині, вперше з'явилися згадки про політичні партії. Проте відповідне конституційне регулювання здійснювалося звичайно у зв'язку з парламентськими виборами або з організацією парламенту⁴.

Водночас майже всі прийняті після Другої світової війни демократичні конституції включили до свого тексту положення про політичні партії⁵. Мало місце також конституційне закріплення положень щодо необхідності дотримання засад демократичної організації політичних партій. Надання політичним партіям на конституційному рівні гарантій свободи стало важливим факто-

¹ Пасько І.Т. Громадянське суспільство і національна Ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси) / І.Т. Пасько, Я.Л. Пасько. — Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. — С. 58

² Пасько І.Т. Громадянське суспільство і національна Ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси) / І.Т. Пасько, Я.Л. Пасько. — Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. — С. 60

³ Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть : учебник [для вузов] / рук. авт. колл. и отв. ред. д. ю. н., проф. Б. А. Страшун. — 4-е изд., об-новл. и дораб. — М. : Норма, 2007. — С. 45; Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм / В. М. Шаповал. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — С. 48.

⁴ Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм / В. М. Шаповал. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — С. 278-279

⁵ Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть : учебник [для вузов] / рук. авт. колл. и отв. ред. д. ю. н., проф. Б. А. Страшун. — 4-е изд., об-новл. и дораб. — М. : Норма, 2007. — С. 330

ром запобігання поверненню до минулого в країнах, що пережили авторитарні та тоталітарні режими¹. Так, в Італії і Німеччині такі гарантії були надані після Другої світової війни, в Португалії і Іспанії - після падіння національних диктатур.

У зв'язку з означеною тенденцією «соціалізації» конституцій, представники німецької юридичної науки стали використовувати термін «конституційне право» на додачу до поняття «державного права». Так, на думку К.Хессе, термін «конституційне право» ширший за обсягом, ніж термін «державне право», який за змістом означає лише право держави. Конституція як основний правопорядок життя суспільства не обмежується встановленням державного ладу. Вона охоплює також і основи устрою недержавного життя². З іншого боку, «конституційне» право обмежене у порівнянні з правом «державним» в тому плані, що «державне» право включає в себе, наприклад, адміністративне і процесуальне право. Оскільки конституція створює передумови для визначення, вступу в дію і здійснення норм звичайного правопорядку і багато в чому визначає його зміст, вона стає елементом загально правового порядку суспільного співіснування³.

У зв'язку зі згаданою тенденцією «соціалізації» конституції, окремі вчені почали стверджувати, що конституція не є виключно основним законом держави. Так, на думку Є.І. Колюшина, якщо ми визначатимемо конституцію як виключно основний закон держави, то цим самим ми погоджуємося з тим, що її вплив поширюється лише на публічно-правову сферу, тоді як всі інші суспільні відносини залишаються за її межами, що, на його думку, не є правильним⁴.

Інші вчені стверджують, що незважаючи на тенденцію «соціалізації», конституції все одно залишилися основними законами

¹ Валадес Д. Конституционные проблемы правового государства ; Пер. с исп. / Диего Валадес. — М. : Идея-Пресс, 2009. — С. 136

² Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе; пер. с нем. — М. : Юрид. лит., 1981. — С. 28-29.

³ Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе; пер. с нем. — М. : Юрид. лит., 1981. — С. 28-29.

⁴ Колюшин Е. И. Конституционное (государственное) право России: Курс лекций / Е. И. Колюшин — М. : Изд-во МГУ, 1999. — С. 29

держави. Норми ж конституцій, які стосуються суспільства, відображають саме взаємодію держави та громадянського суспільства. На думку В.М. Шаповала, «визначення конституції основним законом держави засвідчує природу громадянського суспільства як такого, де інститути суспільства і кожен індивід забезпечені від всебічного втручання держави»¹.

Власне кажучи, терміни «основний закон» і «конституція» є синонімами, а їх застосування як відповідних назв зумовлене особливостями й політико-правовими традиціями, що характеризують різні країни². Як зауважує В.М. Шаповал, сьогодні у вітчизняному фаховому середовищі поширеними є уявлення, за яким конституція вважається хоча й основним, проте законом. При цьому не враховується той факт, що термін «*lex fundamentalis*» (Основний Закон) вживався задовго до того, як 1789 р. у Франції офіційно запровадили поняття формального закону - акта, прийнятого представницьким органом і санкціонованого королем. Згодом поняття формального закону набуло універсального значення. З іншого боку, ще до запровадження цього поняття терміном «*lex fundamentalis*» позначали основи змісту позитивного і природного права³.

Варто погодитись з Ю.М.Тодикою, який вважає, що конституція є не лише основним законом держави, але й основним законом суспільства, оскільки конституція є продуктом політичної і юридичної згоди, результатом компромісу різноманітних сил у суспільстві⁴.

У цьому зв'язку також варто згадати тезу В.В. Речицького про те, що конституція є суспільним, а не державним правом. Іншими словами, конституція регулює відносини між державою і суспільством таким чином, щоб держава, залишаючись гарантом грома-

¹ Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 48

² Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 25

³ Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 26

⁴ Тодыка Ю. Н Конституция Украины - Основной Закон государства и общества / Ю. Н. Тодыка. – Х. : «Факт», 2001. – С. 15

дянських прав, припинила політично контролювати суспільство. Конституція є гарантом свободи громадянського суспільства, вона не стільки впорядковує громадське життя, скільки гарантує його від надмірної організованості і регламентованості¹.

Водночас велика увага, що приділяється в конституціях функціонуванню державного механізму, пов'язана з обмежувальною функцією конституції. Характерною властивістю конституції є її функція забезпечувати вільний політичний процес, конституювати, стабілізувати, раціоналізувати його, здійснювати обмежувачий вплив на владу і забезпечувати при цьому особисті свободи². «Сучасна конституційна форма правління і влада закону були встановлені з наміром обмежити свободу дій у здійсненні державної влади, на що вказує фраза «влада законів, а не людей»³.

Іншими словами, фактично обмежувальна функція конституції спрямована на встановлення чітких меж владного впливу державних інституцій на функціонування суспільства та індивіда, тобто на обмеження такого статичного елементу, як влада⁴. Стрижнем сучасного конституціоналізму був захист свободи, наслідком чого й стало обмеження влади⁵.

Одним із головних завдань конституції є встановлення таких меж (обсягів) публічної влади, які б, з одного боку, створювали максимально широке поле для автономії волі особи, а з іншого – дозволяли б забезпечити ефективне врядування⁶.

Завдання конституції правової держави полягає в тому, щоб забезпечити свободу її громадян і зв'язаність державної влади

¹ Речицкий В. В. Свобода и государство / В. В. Речицкий. – Х. : Фолио, 1998. – С. 29

² Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе; пер. с нем. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 33

³ Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке / Фрэнсис Фукуяма. – М. : Аст, 2006. – С. 126

⁴ Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права / Ю.Г. Барабаш. – Х. : Право, 2008. – С. 39

⁵ Валадес Д. Контроль над властью ; Пер. с исп. / Диего Валадес. – М. : Идея-Пресс, 2006. – С. 166

⁶ Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права / Ю.Г. Барабаш. – Х. : Право, 2008. – С. 41

правом, а не в тому, щоб санкціонувати громадянські обов'язки і умови здійснення державою її функцій. Ось чому конституція проголошує зв'язаність законом і правом як виконавчої влади, так і правосуддя, а не законслухняність громадянина, хоча, звичайно, припускає його необхідність.

Прийом такого одностороннього регулювання відповідає правилу про пріоритети в правовій державі, який лежить в основі ліберальних конституцій. Суть його полягає в протиставленні принципово необмеженої свободи приватного начала і настільки ж принципового обмеження державної влади. Свобода розглядається тут як даність, що передує державі. З точки зору лібералізму держава уявляється неминучим злом. Конституційний закон створює гарантії того, щоб це зло не переступило рамки необхідності. Він окреслює межі державної влади, оберігаючи таким чином сферу свободи, і ставить бар'єри, що перешкоджають зловживанню владою. Його найвищий сенс полягає в гарантіях свободи. З цієї точки зору державну владу слід не гарантувати, а "приручати"¹.

Можемо припустити, що саме з огляду на природу конституції, яка є спрямованою на обмеження державної влади, в більшості конституцій зарубіжних країн сьогодні відсутні окремі розділи чи глави, спеціально присвячені громадянському суспільству в аспекті його співвідношення з державою (хоча, як зазначає Ю.М. Тодика, в теорії і на практиці існують різні погляди щодо цього питання)².

Власне кажучи, і термін «громадянське суспільство» в зарубіжних конституціях майже не зустрічається. Причому окремі винятки лише підтверджують правило. Так, в Преамбулі Конституції Литви вказується прагнення литовського народу до відкритого, справедливого, гармонійного громадянського суспільства і правової держави.

В ст. 4 Конституції Болгарії 1991 р. стверджується, що Республіка створює умови для вільного розвитку громадянського

¹ Государственное право Германии: В 2 т. / Б.Н. Топорнин (овт.ред.) ; сокр. пер. нем. семитом. изд. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. – Т. 1 — С. 8

² Тодика Ю.М. Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства / Ю. М. Тодика // Вісник академії правових наук України. – 1999. – № 2. – С. 10

суспільства. Повага до принципів громадянського суспільства проголошена в Преамбулі Конституції Чехії від 16 грудня 1992 р. У Преамбулі Конституції Киргизстану 1993 р. було сказано, що Конституція приймається в результаті прагнення народу ствердити себе в якості вільного і демократичного громадянського суспільства¹. У чинній Конституції Киргизської республіки від 27 червня 2010 р. також згадується термін «громадянське суспільство», зокрема, у ст. 88 зазначено, що уряд забезпечує взаємодію з громадянським суспільством, а у ст. 95 йде мова про те, що Рада по відбору суддів формується з суддів і представників громадянського суспільства. В проекті договору про запровадження Конституції для Європи (ст. 46) закріплено, що «Інституціям Союзу належить підтримувати відкритий, прозорий та регулярний діалог із представницькими об'єднаннями та громадянським суспільством».

Натомість в Європі набуло широкого поширення визначення конкретних завдань і кроків щодо взаємодії влади з громадянським суспільством в спеціальних документах. Офіційне визнання ролі громадянського суспільства у встановленні стабільних моделей демократії відобразилося в тому, що багато європейських держав прийняли документи, в яких отримали розвиток ідеї щодо обопільної корисності стосунків між державою та громадянським суспільством.

Саме ухвалення різними державними інституціями стратегічних документів із питань підтримки діяльності «третього сектору», а також створення умов для розвитку механізмів та інструментів їх реалізації демонструють позицію офіційної влади щодо ролі громадянського суспільства, закладаючи підвалини для конструктивного діалогу з його організаціями. Зазвичай ці документи мають на меті, по-перше, сприяння активізації участі громадян у політичному житті, а по-друге, – створення механізмів співробітництва, які зменшували б навантаження на державні органи в галузі надання певних послуг населенню та закладали принципи подальшого партнерства².

¹ Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сборник документов / Межпарламентская ассамблея СНГ. Центр публичного права / Сост. Ю.А. Дмитриев, Н.А. Михалева. — 2. изд. — М. : Манускрипт, 1997. — С. 248

² Докладніше – див.: Калінічева Г. Державна політика підтримки розвитку організацій громадянського суспільства в країнах ЦСЄ / Г. Калінічева // Віче.

Проте варто пам'ятати, що політична активність громадянського суспільства в своїх істотних моментах не повинна регулюватися поточним законодавством. Вимагаючи для себе адекватної правової оболонки, ця проблема може бути вирішена лише на рівні спеціальних конституційних інститутів¹.

На нашу думку, відсутність згадки про громадянське суспільство в конституціях обумовлено тим, що завданням конституції не є фіксація поняття громадянського суспільства чи об'єднання норм, які його стосуються, в один розділ. Набагато важливішим від закріплення терміну «громадянське суспільство» чи спеціального розділу про нього є закріплення його головних цінностей, якими є свобода (преамбула Конституції США), людська гідність (абз. 1 ст. 1 Конституції ФРН), плюралізм (ст. 15 Конституції України), а також основних засад діяльності інститутів громадянського суспільства і меж державного втручання в їх справи. Таким чином, засади громадянського суспільства модуть бути встановлені не в якомусь одному розділі конституції, а розміщені в різних її розділах (зокрема, йдеться про розділи, присвячені загальним засадам, правам і свободам тощо).

Розглянемо принцип свободи як ключову цінність громадянського суспільства. На жаль, в Україні свобода не була закріплена як принцип на рівні Конституції. У зв'язку з цим цікавою є пропозиція В.В. Речицького закріпити в оновленій Конституції України норму, згідно з якою свобода народу є головною метою конституції².

Загалом, свобода традиційно виступає ключовим поняттям громадянського суспільства, тобто як умова і спосіб людського існування, обтяженого мірою персональної відповідальності³. Якщо в суспільстві відсутня свобода або якщо вона не оцінена належним

– 2013. - № 20 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3898/>

¹ Речицкий В.В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицкий. – К. : «Сфера», 1999. – С. 122

² Речицкий В.В. Права людини. Модель для нової Конституції України / В. В. Речицкий. — Харків: Права людини, 2009. — С. 5

³ Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский, 2-изд., доп. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 27

чином, то там немає і умов для виникнення громадянського суспільства. Особливість громадянського суспільства полягає в тому, що його не можна створювати штучно там, де відсутнє розуміння його цінності¹.

Фактично нічого, крім прагнення зберегти свободу, не інтегрує людей в громадянське суспільство². Гарантування свободи є найважливішою метою органічної конституції. В політичному сенсі свобода має вищу природну нормативність, в силу чого гарантування свободи складає основну функцію конституції як правового джерела, що охороняє інтереси громадянського суспільства. Інакше кажучи, органічна конституція і свобода нероздільно пов'язані з самого початку³.

Оскільки громадянська свобода є стратегічно важливішою за порядок, конституції в своїх кращих історичних зразках стають на бік свободи. Сучасна ліберально-демократична конституція — це гарант свободи, виразом якої в здоровому суспільстві є міра позитивної непорядкованості в економіці (ринок), політиці (демократія), приватному житті (privacy). Таким чином, конституція є не стільки упорядником громадського життя, скільки гарантом проти його надмірної організованості, бюрократичної регламентованості тощо⁴. На думку Оукшота, відсутність концентрації влади і є головною характеристикою свободи, характеристикою, якій підкорені всі решта⁵.

Сутність і прагнення конституційної держави - це забезпечення свободи. Не просто свобода, не свобода сама по собі, а саме

¹ Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский, 2-изд., доп. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 28

² Речицкий В.В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицкий. – К. : «Сфера», 1999. – С. 88

³ Речицкий В.В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицкий. – К. : «Сфера», 1999. – С. 363

⁴ Речицкий В.В. Проект Конституції України – 2009. Перспектива прав людини / В. В. Речицкий. – Харків: Права людини, 2009. – С. 6

⁵ Грин Д.Дж. Возвращение в гражданское общество: Социальное обеспечение без участия государства ; Пер. с англ. / Д.Дж. Грин. – М. : Новое издательство, 2009. – С. 26

забезпечення свободи, гарантована свобода, свобода, покрита бронєю¹.

Свобода надає можливість необмежено різноманітної творчої діяльності². Держава повинна утриматися від будь-якої турботи про позитивне благо громадян; воно не повинно робити жодного кроку далі, ніж це необхідно для їх безпеки один від одного і від зовнішніх ворогів; ні для якої іншої мети не повинно воно обмежувати їх свободи³.

Закріплена в конституції принципова недовіра до держави передбачає принципову віру в свободу громадян. Таким чином, громадянину надано право на свій розсуд вирішувати, як він застосує надані йому конституцією свободи і чи використовуватиме він їх взагалі. Він ніби підганяє їх під свою мірку. Правова свобода - як вона зафіксована в конституції - за своєю суттю індиферентна. Вона відкрита як для доброї діяльності, так і для злої, як для розумної, так і для безрозсудної. Вона є лише умовою, що забезпечує можливість правильної діяльності. Але ця умова не виключає і можливості діяти неправильно⁴.

Водночас доктрина свободи в рамках закону не трактує свободу як відсутність будь-яких обмежень чи перешкод для реалізації людських бажань. Представники класичного лібералізму прагнули не «можливостей, а свободи – тобто не можливостей для здійснення своїх конкретних амбіцій, а соціального устрою, цивілізації, що надає кожному – в рамках закону - свободу діяти заради власного блага і блага інших тим способом, яким він вважає найкращим. За формулою Актона вони мали цінувати права інших як свої власні. Їх ідеалом була свобода в межах закону, а не свобода кожного ро-

¹ Политическая философия в Германии: сб. статей / Сост. М. Дагмар; пер. с нем. – М. : Современные тетради, 2005. – С. 308

² Гумбольдт В. фон. О пределах государственной деятельности ; Пер. с нем. / Вильгельм фон Гумбольдт. – Челябинск: Социум; Москва, Три квадрата, 2003. – С. 6

³ Гумбольдт В. фон. О пределах государственной деятельности ; Пер. с нем. / Вильгельм фон Гумбольдт. – Челябинск: Социум; Москва, Три квадрата, 2003. – С. 40

⁴ Политическая философия в Германии: сб. статей / Сост. М. Дагмар; пер. с нем. – М. : Современные тетради, 2005. – С. 44

бити все, що він забажає. Рушійною силою такої свободи є совість, а не голі потреби¹.

Свобода – артефакт цивілізації, що визволив людину від кайданів малої групи, раповим настроєм якою змушений був підкорятися навіть її лідер. Свобода стала можливою завдяки поступовій еволюції дисципліни цивілізації, яка є в той же час дисципліною свободи. Шляхом встановлення абстрактних безособових правил вона захищає індивіда від сваволі і насильства з боку інших, дозволяє йому відгородити і обжити захищений від вторгнення простір, де він може розпоряджатися своїми знаннями для досягнення своїх власних цілей².

В ФРН концепція громадянського суспільства ґрунтується на принципі гідності людини. Як зазначають німецькі вчені, конституційна держава здійснює принцип гідності людини, перетворюючи громадян з об'єктів впливу в активно діючих суб'єктів. У цьому сенсі еволюція поняття «гідність людини» є історією виникнення та розвитку відносин між державою і громадянином³.

Таким чином, конституційна гарантія гідності людини стала водночас найвищим позитивним джерелом права для відносин між державою та людиною: держава існує не задля себе самої, її створили люди для того, щоб вони могли жити гідно й упевнено. Отже, ст. 1 Основного Закону ФРН визначає й обмежує легітимність держави та права цінностями особистої етики. Діяльність держави потребує виправдання та повинна, як процес і результат, бути схильною до раціональності. Це стосується також тих сфер, де держава не ухвалює суверенно-владних рішень, а виступає як суб'єкт господарювання⁴.

¹ Грин Д.Дж. Возвращение в гражданское общество: Социальное обеспечение без участия государства ; Пер. с англ. / Д.Дж. Грин. – М. : Новое издательство, 2009. – С. 34

² Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: совр. понимание либер. принципов справедливости и политики ; Пер. с англ. / Фридрих Август фон Хайек. — М. : ИРИСЭН, 2006. — С. 485

³ Государственное право Германии: В 2 т. / Б.Н. Топорнин (овт.ред.) ; сокр. пер. нем. семитом. изд. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. – Т. 1 — С. 15

⁴ Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання. Основні засади та завдання систематики адміністративного права / Ебергард Шмідт-Ассманн ; пер. з нім. — Вид. 2-ге, перероб. та допов. — К. : К. І. С., 2009. — С. 14

На тому, що цей суб'єкт права не може розглядатись у контексті будь-якої ієрархії, наголосив Федеральний адміністративний суд в одному зі своїх перших рішень, а саме в рішенні про обов'язок виявляти турботу від 24.06.1954 р. «Такою провідною ідеєю є розуміння відносин між людиною та державою: хоча індивід є підпорядкованим публічній владі, проте він є не підданим, а громадянином»¹.

Підсумовуючи сказане вище, можна констатувати, що сьогодні існує декілька підходів до класифікації конституційних моделей, що сформувався в зарубіжних країнах. В межах кожної з них можна говорити про особливу конституційну модель громадянського суспільства.

На підставі відмінностей в європейських і американських конституційних цінностях В.В. Речицький виділяє в сучасному світі лише два типологічних підходи у визначенні органічного конституційного дизайну - американський (з пріоритетом свободи), і європейський (з пріоритетом порядку, що не заперечує свободу)².

Проте сьогодні в науці конституційного права більш поширеним є підхід, відповідно до якого демократичні держави Заходу поділяються на два типи: так звані «озброєні демократії» та «процедурні демократії». Відповідно до цих типів розрізняються принципово два підходи до громадянського суспільства. Якщо в країнах «озброєної демократії», стурбованих захистом основних цінностей, забороняється політична діяльність і виступи, скеровані проти демократичних принципів, то в державах «процедурної демократії» відсутні будь-які обмеження на політичну дискусію і висловлювання думок, включаючи й ті виступи, що спрямовані проти існуючого конституційного ладу³.

¹ Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання. Основні засади та завдання систематики адміністративного права / Ебергард Шмідт-Ассманн ; пер. з нім. — Вид. 2-ге, перероб. та допов. — К. : К. І. С., 2009. — С. 15

² Речицький В. Простые ценности конституционализма: свобода, рынок и социальная динамика / В. В. Речицкий. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://khpg.org/index.php?id=1293178802>

³ Бофилль Э. Л. Запрет политических партий как один из признаков «воинствующей демократии» / Эктор Лопес Бофилль // Сравнительное конституционное обозрение. — № 1. — 2005. — С. 114

На думку Г. Франкенберга, можна виділити також лібертаріанський підхід, який базується на принципі невтручання, та протекціоністський підхід, який передбачає самозахист демократії з метою «повного виключення ризикованих чи неприйнятних з інших міркувань випадків»¹.

У державі «процедурної демократії» всі політичні домагання, незалежно від їх цілей, вважаються законними за умови, що вони не тільки не мають на меті застосування насильства, але і підлягають всім прийнятим в демократичному суспільстві правилам гри². В основі концепції «озброєної демократії» лежать суттєві обмеження на внесення конституційних поправок. Тут важливим моментом є можливість оголошувати політичні партії поза законом³.

В Європі держави «процедурної демократії» цілком співіснують з державами «озброєної демократії». До країн «процедурної демократії» слід віднести, передусім, США, Францію та Великобританію. До країн «озброєної демократії» належать країни, яким довелося пережити епоху авторитаризму (це характерно для Федеративної Республіки Німеччини (нім.: «Wehrhafte Demokratie»), Іспанії, а також для демократичних держав Східної Європи)⁴.

На думку А.Шайо, мова про самозахист конституційної держави і озброєну демократію йде у зв'язку із загрозою підкорення меншості більшості, що може спотворити суть демократії⁵. Кон-

¹ Франкенберг Г. Обучающийся суверен / Г. Франкенберг // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. — 2004. — № 2. — С. 21

² Бофилль Э. Л. Запрет политических партий как один из признаков «воинствующей демократии» / Эктор Лопес Бофилль // Сравнительное конституционное обозрение. — № 1. — 2005. — С. 114

³ Бофилль Э. Л. Запрет политических партий как один из признаков «воинствующей демократии» / Эктор Лопес Бофилль // Сравнительное конституционное обозрение. — № 1. — 2005. — С. 115

⁴ Бофилль Э. Л. Запрет политических партий как один из признаков «воинствующей демократии» / Эктор Лопес Бофилль // Сравнительное конституционное обозрение. — № 1. — 2005. — С. 118

⁵ Шайо А. Самозащита конституционного государства / А. Шайо // Конституционное право. Восточноевропейское обозрение. — 2004. — № 2. — С. 3-10

ституційна (громадянська) демократія не захищена по своїй суті від сил, що прагнуть захопити владу, граючи на почуттях людей, а потім утримувати її авторитарними методами¹. Запобігання монополізації влади громадськими групами набуло конституційного значення після зловживань державною владою в ХХ ст. У зв'язку з цим німецький Основний Закон висунув принцип «озброєної демократії»².

З одного боку, можна говорити про те, що правовими засобами цю проблему вирішити не можна. Тобто введення додаткових механізмів попереднього контролю і заборон тільки зашкодять демократії, яка, як відомо, не може встановлювати істину, а тільки допомагає її шукати за допомогою відповідних процедур. Відомо, що правознавці схильні переоцінювати значення правових норм. Тому головним принципом в юриспруденції, як і в медицині, залишається принцип: не нашкодь. Водночас відсутність озброєної демократії сприяє ліквідації свободи «зсередини», що може взагалі знищити демократію.

Отже, конституційна держава має протистояти такій політиці не тільки тоді, коли радикальні сили вже досягли успіхів і почали використовувати демократичний апарат в своїх інтересах, а повинна від самого початку стримувати його³.

На думку А. Шайо, конституції, що служать конституціоналізму, а не ілюзіям і обіцянкам революційних утопій, не пророкують суспільства майбутнього. Вони говорять про пов'язані з попереднім ладом страхи, та про те, як на основі знання цих страхів користуватися владою⁴. Страх можна перемогти хитрістю. Якщо скористатися метафорами Гомера і норвезького філософа Й. Ельстера, той, хто розробляє конституцію, схожий на хитромудрого Одиссея, який не став затикав вуха, але велів прив'язати себе до

¹ Шайо А. Самозащита конституционного государства / А. Шайо // Конституционное право. Восточноевропейское обозрение. – 2004. – № 2. – С. 4

² Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) ; Пер. с венг. / А.Шайо. — М. : Юристь, 2001. — С. 13

³ Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) ; Пер. с венг. / А.Шайо. — М. : Юристь, 2001. — С. 4

⁴ Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) ; Пер. с венг. / А.Шайо. — М. : Юристь, 2001. — С. 12

щогли. Він хотів – повинен був – почути солодкоголосих сирен, й водночас знав, що іншого способу встояти перед їх спокусливим співом у нього немає¹.

Подібна схема знайшла своє відображення в Основному Законі Німеччини та конституціях ряду східноєвропейських держав – Польщі, Румунії та Чеської Республіки, які були натхненні німецькою моделлю. Відомо, що абзац 3 статті 79 Основного Закону Німеччини забороняє вносити зміни, які зачіпають демократичні, соціальні та федеративні основи держави, а в абзаці 2 статті 21 передбачається, що політичні партії, які так або інакше прагнуть завдати шкоди основам вільного демократичного ладу, або усунути його, або поставити під загрозу існування Федеративної Республіки Німеччини, є неконституційними. Цією ж статтею німецький Федеральний конституційний суд наділяється повноваженнями приймати рішення про антиконституційність політичних партій².

Наприклад, в 2001 році бундестаг, бундесрат і уряд Німеччини направили у Федеральний конституційний суд позов про заборону Націонал-демократичної партії Німеччини, проте в 2003 році суд припинив справу, відмовивши позивачам з формальних причин³. Судді визнали, що мало місце маніпулювання деякими доказами. Конституційний суд припинив розгляд через те, що в керівництві партії виявилось безліч агентів відомства з охорони конституції (спецслужба, зайнята наглядом за екстремістами). Визначити, наскільки дії партії (без втручання агентів) порушували закон, було проблематично⁴.

¹ Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) ; Пер. с венг. / А.Шайо. — М. : Юристь, 2001. — С. 19

² Бофилль Э. Л. Запрет политических партий как один из признаков «воинствующей демократии» / Эктор Лопес Бофилль // Сравнительное конституционное обозрение. – № 1. – 2005. – С. 115

³ Национал-демократическая партия Германии // Википедия, свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Национал-демократическая_партия_Германии

⁴ В Германии предпринята вторая попытка официально запретить партию ультраправых [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.rusverlag.de/2011/04/26/10575/>

Втім, в історії ФРН були прийняті два судових рішення, які стосувалися застосування правової норми, закріпленої у статті 21 Основного закону. Перше з них, прийняте ще в п'ятдесятих роках ХХ століття, забороняло діяльність Імперської соціалістичної партії, яка вважалася правонаступницею партії нацистів, а друге (більш проблематичне), було винесене в умовах «холодної війни» й стосувалося випадку із заборони Комуністичної партії Німеччини¹. Рішення викликало численні протести і навіть звернення до Європейського Суду з прав людини з відповідною скаргою, яка була відхилена².

Ще однією ознакою «озброєної демократії» є існування правил, які регулюють свободу об'єднань. У класичній моделі «озброєної демократії» (Німеччина) всі громадські об'єднання, крім тих, які прагнуть зруйнувати конституційний лад, перебувають під захистом правової системи. Як вже зазначалося, можливість заборони об'єднань конституційно закріплена у статті 9 Основного Закону ФРН. Заборона політичних партій на конституційному рівні розглядається тут як *lex specialis*, який застосовується стосовно неконституційних об'єднань.

Навіть у державі, де конституційно закріплена модель «озброєної демократії», свобода об'єднань може бути обмежена за надзвичайних обставин в ім'я боротьби з тероризмом: саме це мало місце в Німеччині, коли були анульовані привілеї релігійних об'єднань, а їх діяльність була віднесена до сфери свободи об'єднань, а не свободи релігії. Якщо раніше неконституційні прояви можна було захистити, посилаючись на свободу релігії, то тепер влада отримала можливість оголошувати поза законом ті релігійні угруповання, які ставили перед собою неконституційні цілі. Принаймні у ФРН подібні заходи дозволили заборонити і асоціацію «Каліфаль» (Califal Association), що боролася за перетворення Німеччини на теократичну державу³.

¹ Bundesverfassungsgericht. KPD-Verbotsurteil vom 17. August 1956 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ml-werke.de/andere/kpdv01.htm>

² Бофилль Э. Л. Запрет политических партий как один из признаков «воинствующей демократии» / Эктор Лопес Бофилль // Сравнительное конституционное обозрение. – № 1. – 2005. – С. 115

³ Бофилль Э. Л. Запрет политических партий как один из признаков «воинствующей демократии» / Эктор Лопес Бофилль // Сравнительное конституционное обозрение. – № 1. – 2005. – С. 116

Як зазначає Г. Франкенберг, поспішним було б, однак, припущення, що конституційне закріплення «готової до захисту» або «озброєної демократії», з його конституційно-правовою та законодавчою конкретизацією, звільняє його від будь-якої критики. Теорію і практику «готової до захисту демократії» необхідно критикувати з точки зору того, чи не підривають вони принцип загального самовизначення і чи не урізують вони необхідні в майбутньому політичні навчальні процеси та експерименти¹.

Справді, «озброєна демократія» може бути не стільки ознакою демократичної консолідації, як прихованим наслідком темного минулого. До заходів, що легітимуються в країнах «озброєної демократії», належить такий захист системи, який починає нагадувати боротьбу за досягнення політичного ідеалу, характерного для авторитарної культури правління. У подібних демократичних державах, пішли не надто далеко від їх авторитарного минулого. Зокрема, представники еліти можуть піддатися спокусі застосування жорстких заходів, спрямованих на обмеження демократії не тільки заради перемоги над її ворогами, але й проти своїх конкурентів в боротьбі за владу².

Тому на перший план тут виступає проблема: яким чином можна провести грань між дбайливим демократичним втручанням, що сприяє розвитку самовизначення, і втручанням довільним і владним, яке підриває можливості самовизначення. Небезпека полягає в надмірних дисциплінуючих наслідках контрольної системи, які можуть перетворитися на «зловживання». Подібний підхід сигналізує про конституційно закріплену загрозу протекціонізму³.

Зовсім інший підхід застосовується в країнах «процедурної демократії». Буде незайвим згадати, що перше рішення, в якому Конституційна рада Франції застосувала норму французької системи основних прав, що містяться в Преамбулі до Конститу-

¹ Франкенберг Г. Обучающийся суверен / Г. Франкенберг // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2004. – № 2. – С. 18

² Бофилль Э. Л. Запрет политических партий как один из признаков «воинствующей демократии» / Эктор Лопес Бофилль // Сравнительное конституционное обозрение. – № 1. – 2005. – С. 118

³ Франкенберг Г. Обучающийся суверен / Г. Франкенберг // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2004. – № 2. – С. 19

ції 1946 року, Основних принципах Республіки і Декларації 1789 року, було прийнято в 1971 році і стосувалося скасування закону про заборону Лівої пролетарської партії (*La gauche prolétarienne*) на тій підставі, що заборона цієї партії порушує принцип свободи об'єднань. Невизнання заборони політичних партій зберігається у Франції і донині. Так, ніколи не існувало планів оголосити поза законом політичний рух, представником якого є Жан-Марі Ле Пен, хоча подібна прихильність основним цінностям П'ятої Республіки викликає сумніви¹.

Яка ж конституційна модель краща для України: процедурної чи «озброєної» демократії? На думку В.В. Речицького, цілі відкритого і ліберального суспільства обираються зазвичай спонтанно, на основі безлічі мало передбачуваних факторів. Чинне ж у посттоталітарних країнах законодавство складається з використанням жорстко фіксованих цінностей, до того ж сформульованих у термінах неметафоричної мови. В результаті, замість насичених динамікою правових засобів, в конституційне законодавство Східної Європи проникло багато малорухливих (при зіставленні з реальними потребами розвитку), а тому й малопродуктивних норм. З точки зору правової політики це означає несприйняття ліберальної схеми правового регулювання, запропонованої Д. Ролзом: в конституціях фіксувати вищу цінність і основні гарантії свободи, а тактичні, у тому числі економіко-розподільчі принципи і права поміщати в поточне законодавство².

Дійсно, сталі традиції взаємодії влади та суспільства не потребують писаних норм права. Наприклад, у Франції немає закону про політичні партії. Здебільшого на Заході відсутні також закони про опозицію тощо. Тобто прогалини у нормативно-правовому конституційному регулюванні у цьому випадку заміщуються сформованими моральними нормами та принципами, які є нормою поведінки для кожного громадянина. Проте у перехідних суспільствах рівень саморегуляції є все ще незначним. Натомість значно

¹ Бофилль Э. Л. Запрет политических партий как один из признаков «воинствующей демократии» / Эктор Лопес Бофилль // Сравнительное конституционное обозрение. – № 1. – 2005. – С. 118

² Речицкий В.В. Символическая реальность / В. В. Речицкий. – Л. : ВНТЛ-Классика, 2007. – С. 31

вищим є рівень політико-правової регламентації суспільного життя. Це пояснюється існуванням великої кількості загроз та ризиків, здатних дестабілізувати хиткий політичний процес, порушити баланс сил та інтересів. Ось чому тексти конституцій постсоціалістичних суспільств зазвичай надто деталізовані і об'ємні¹.

Як зазначає Д. Ллойд, менш згуртовані й новоутворені держави потребують більш чіткої системи, ніж той випадковий набір законів і традицій, який надійно слугували і продовжують слугувати в Англії до цього часу².

Отже, логіка становлення інститутів громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах докорінно відрізняється від логіки аналогічних процесів у сталих демократіях. Суть проблеми полягає у тому, що на постсоціалістичному просторі громадянське суспільство «виростає з демократії». Тому тут формується, так звана, «обернена модель» громадянського суспільства. Велика роль, своєрідне співавторство в його становленні тут належить державі, оскільки лише під впливом зменшення обсягу присутності держави в цих країнах вивільнюється простір для розвитку громадянського суспільства. Відтак, виникає перманентний конфлікт між державою і громадянським суспільством, яке «відвоює» сфери компетенції у держави. У цьому полягає специфіка форм самоорганізації будь-якої транзитної держави, коли міра присутності елементів громадянського суспільства в них безпосередньо впливає на процеси громадянської інституалізації³.

Саме тому, на наш погляд, українська конституційна система і, відповідно, конституційна модель громадянського суспільства має будуватися на концепції «озброєної демократії». Докладніше про українську конституційну модель громадянського суспільства йтиме мова у другому розділі монографії.

¹ Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г.І. Зеленько. — К: Знання України, 2007. — С. 20

² Ллойд Д. Идея права. Репрессивное зло или социальная необходимость? ; Пер. с англ. / Ллойд Д. – М. : ЮГОНА, 2002. – С. 153-156

³ Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г.І. Зеленько. — К: Знання України, 2007. — С. 5

Таким чином, із зазначеного можна зробити такі висновки:

1. Специфіка об'єкта конституційного регулювання в США була викликана необхідністю, перш за все, захистити суспільство від надмірного втручання держави;

2. Західноєвропейський варіант розвитку громадянського суспільства позначався неповнотою, оскільки він ніс значний «феодальний багаж». Остаточню європейську конституційну систему набула сучасних ознак у ХХ ст.;

3. З огляду на природу конституції, що спрямована на обмеження державної влади, в більшості конституцій зарубіжних країн сьогодні відсутні окремі розділи і глави, спеціально присвячені громадянському суспільству в аспекті його співвідношення з державою. Натомість в Європі набуло широкого поширення визначення конкретних завдань і кроків щодо взаємодії влади з громадянським суспільством в спеціальних документах;

4. Відсутність згадки про громадянське суспільство в конституціях пояснюється тим, що завданням конституції є не фіксація поняття громадянського суспільства чи об'єднання всіх норм, які його стосуються, в окремий розділ. Набагато важливішим є закріплення в конституціях головних цінностей громадянського суспільства;

5. Сьогодні в науці конституційного права набув поширення підхід, відповідно до якого демократичні держави поділяються на два типи: так звані «озброєні демократії», та «процедурні демократії». Відповідно у цих типів втілені принципово різні підходи до громадянського суспільства. В Європі держави «процедурної демократії» цілком гармонійно співіснують з країнами «озброєної демократії». На наш погляд, українська конституційна система і, відповідно, конституційна модель громадянського суспільства має будуватися на концепції «озброєної демократії».

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ КЛЮЧОВИХ ЗАСАД ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЙОГО ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ

§ 1. Конституціоналізація громадянського суспільства в Україні

Початок 90-х років став періодом відродження ідеї громадянського суспільства в Україні¹. Ще за часів існування СРСР 19 червня 1991 року Верховною Радою України було схвалено Концепцію нової Конституції України. У згаданій Концепції було визнано за доцільне включити до нової Конституції України окремий розділ «Громадянське суспільство і держава», закріпити на конституційному рівні поняття громадянського суспільства, визначити його пріоритет у взаємодії з державою.

У третьому розділі Концепції «Громадянське суспільство і держава» зазначалося, що «Конституція Республіки має закріпити основи формування, розвитку і захисту громадянського суспільства, визначити засади його взаємозв'язків з державою. Вона, зокрема, повинна проголосити пріоритет громадянського суспільства над державою, яка забезпечує умови нормального його функціонування»².

Згідно з задумом авторів Концепції, громадянське суспільство уявляло собою широку систему, яка включала норми стосовно абсолютного права власності народу України на все національне багатство республіки; економічної свободи, багатоманітності, рівно-

¹ Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. – С. 42

² Постанова Верховної Ради Української РСР «Про Концепцію нової Конституції України» від 19 червня 1991 року № 1213-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 35. – Ст. 466

правності й недоторканості всіх форм власності, їх рівного захисту з боку держави¹.

Зазначені кроки щодо конституційно-правового забезпечення діяльності громадянського суспільства дістали відображення в тому, як розвивався процес розробки й прийняття Конституції України. Так, у Проекті Конституції, винесеному на всенародне обговорення Верховною Радою України в редакції від 1 липня 1992 року, третій розділ було присвячено проблемі взаємодії громадянського суспільства і держави. Цей розділ було вміщено в Проекті безпосередньо після визначення загальних засад конституційного ладу (розділ I) та прав і свобод людини і громадянина (розділ II). Структурно даний розділ складався з восьми глав: загальні положення (глава 7, статті 64, 65), власність (глава 8, статті 66-73), підприємництво (глава 9, статті 74-78), екологічна безпека (глава 10, статті 79-83), сім'я (глава 11, статті 84-88), освіта, наука і культура (глава 12, статті 89-94), громадські об'єднання (глава 13, статті 95-98), свобода інформації (глава 14, статті 99-103)².

Органічним продовженням цього процесу стала розробка конституційною комісією Проекту Конституції України в редакції від 27 травня 1993 року, внесеному до Верховної Ради України. У ст.64 проекту було сформульовано засади громадянського суспільства — свободу і рівноправність людей, самоорганізацію й саморегулювання. Ст.65 описувала взаємини між громадянським суспільством і державою таким чином: “Держава підпорядковується служінню громадянському суспільству і спрямовує свою діяльність на забезпечення рівних можливостей для всіх як основи соціальної справедливості. Держава покликана служити громадянському суспільству”. Проектом визначалося, що правове регулювання у громадянському суспільстві здійснюється в межах, визначених Конституцією і спрямовується на забезпечення інтересів людини.

¹ Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. – С. 43

² Скрипнюк О.В. Шляхи розвитку громадянського суспільства в Україні на зламі тисячоліть: конституційно-правова ретроспектива // Приватне право і підприємництво: Зб. нак. пр. : Голов. ред. О.Д. Крупчан. – К. : НДІ приватного права і підприємництва АПН України. – 2009. – Вип. 8. – С. 20

В проекті Конституції поняття “громадянське суспільство” розумілося досить широко, про що свідчить наповнення розділу сорока статтями, що складало більше 15% загального масиву конституційних статей¹.

Після обговорення проекту Конституції в редакції від 27 травня 1993 року у Верховній Раді та внесення до нього певних змін 26 жовтня 1993 року був підготовлений новий проект Конституції, який за рішенням Верховної Ради було опубліковано в пресі².

У проекті Конституції України від 26 жовтня 1993 р., у ст. 64 було зафіксовано три базові норми-принципи: а) громадянське суспільство ґрунтується на засадах свободи і рівноправності людей, самоорганізації і саморегулювання; б) держава підпорядковується служінню громадянському суспільству і спрямовує свою діяльність на забезпечення рівних можливостей для всіх як основи соціальної справедливості; в) правове регулювання в громадянському суспільстві здійснюється в конституційних межах і спрямоване на забезпечення інтересів людини.

У цьому проекті був збережений розділ «Громадянське суспільство і держава», в якому визначалися основні конституційні норми щодо регулювання відносин власності (ст. 66-68), підприємництва (ст. 69-72), а також проблем екологічної безпеки, свободи інформації (ст. 90-93), забезпечення правового становища громадських об'єднань (ст. 85-89) тощо³.

Отже, протягом 1992-1993 років окремий розділ та статті, які визначали, що держава підпорядковується служінню громадянському суспільству і спрямовує свою діяльність на їх забезпечення, були включені до трьох конституційних проектів.

У зв'язку з цим закономірним є питання, яке ставить О.В. Скрипнюк: у чому ж саме полягала роль даного розділу і які

¹ Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. – С. 46

² Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. – С. 47

³ Скрипнюк О.В. Шляхи розвитку громадянського суспільства в Україні на зламі тисячоліть: конституційно-правова ретроспектива // Приватне право і підприємництво: Зб. нак. пр. : Голов. ред. О.Д. Крупчан. – К. : НДІ приватного права і підприємництва АПН України. – 2009. – Вип. 8. – С. 24

причин спонукали розробників конституційних проектів включити цей розділ до структури конституції?¹.

Як вказував один з розробників Конституції проф. Л.П. Юзьков, «головне правниче навантаження інституту громадянського суспільства — це асоціація вільних і рівноправних людей, яка забезпечує узгодженість їх різноманітних інтересів на засадах самоорганізації і державно-правового регулювання. Держава існує в такому суспільстві остільки, оскільки саме суспільство визнає необхідність певної (а саме демократичної і правової) держави. І, зрозуміло, що за таких умов вона підпорядковується громадянському суспільству, спрямовує свою діяльність на створення рівних можливостей для всіх як основи соціальної справедливості»².

Закріплення розділу про громадянське суспільство було продовженням конституційної традиції— Конституція УРСР 1937 р. містила розділ про суспільний устрій, а Конституція 1978 р. — про основи суспільного ладу³.

Одночасно з розробкою проекту Конституції Україні проходила розробка проекту Конституції Російської Федерації, в який Конституційною комісією й Верховною Радою Російської Федерації було включено розділ “Громадянське суспільство”. Визначаючи потребу закріплення на конституційному рівні інститутів громадянського суспільства, автори проекту виходили з того, що в умовах переходу від тоталітаризму до демократії виникає потреба у їх розвитку, що й пояснює їх закріплення на конституційному рівні. Цим, на думку авторів, ставився заслін надмірному втручанню держави в особисте життя громадян і гарантувався розвиток саме демократичних начал в усіх сферах суспільного життя. Це

¹ Скрипнюк О.В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації : до десятої річниці прийняття Конституції України / О.В.Скрипнюк. – К. : Академія правових наук України, 2005. – С. 74

² Конституція незалежної України: у 3 кн. / Під заг.ред. С.Головатого. – Київ : Право, 1995. – Кн.1 : Документи, коментарі, статті. – С. 18

³ Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. – С. 44

надавало стимули і українським правотворцям, які в багатьох випадках порівнювали свої дії з сусідньою державою¹.

Секретар конституційної комісії Російської Федерації О.Г. Румянцев, описуючи мотиви виділення спеціального розділу про громадянське суспільство, згадує, що у Конституції 1936 року був розділ про суспільний устрій, а в конституції 1977 року - про основи суспільного ладу. На його думку, сам факт визнання на конституційному рівні категорії громадянського суспільства був досить символічним: у цьому випадку вона цілком закономірно перейшла б з ідейного арсеналу громадського руху в розряд правових інститутів². Наслідуючи російський приклад, до Конституції Автономної Республіки Крим, прийнятій Верховною Радою Автономної Республіки Крим 6 травня 1992 року, був включений розділ 4 під назвою «Громадянське суспільство».

Розвиток конституційного процесу в Україні надалі відбувався наступним чином. 12 вересня 1994 року за зверненням Президента України про необхідність продовження конституційного процесу була ухвалена Постанова Президії Верховної Ради України про створення конституційної комісії, а 10 листопада на паритетних засадах був затверджений її склад. Протягом 1994 року і до червня 1995 року комісія працювала в секціях, які опрацьовували окремі розділи Конституції³.

Проте з останнього проекту Конституції України розділ «Громадянське суспільство і держава» був виключений⁴. У схваленому Конституційною комісією проекті від 15 листопада 1995 року розділ “Громадянське суспільство і держава” був відсутній. Немає відповідного розділу та будь-якої згадки про громадянське

¹ Румянцев О. Г. Основы конституционного строя России (понятие, содержание, вопросы становления) / О. Г. Румянцев. — М. : Издательство «Юрист», 1994. — С. 78

² Румянцев О. Г. Основы конституционного строя России (понятие, содержание, вопросы становления) / О. Г. Румянцев. — М. : Издательство «Юрист», 1994. — С. 77

³ Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. – С. 48

⁴ Тодыка Ю. Н Конституция Украины - Основной Закон государства и общества / Ю. Н. Тодыка. – Х. : «Факт», 2001. – С. 29

суспільство і в Конституції України, ухваленій 28 червня 1996 року.

П.М. Рабінович вважає, що термін «громадянське суспільство» не вживається у прийнятій Конституції саме через свою неоднозначність¹. М.І. Козюбра, оцінюючи ситуацію, говорить, що «рекомендацією секції «Держава та громадянське суспільство» Конституційної комісії з проекту вилучено розділ «Громадянське суспільство і держава». Переважна більшість його положень перенесена до розділу I «Загальні положення» та розділу II «Права і свободи людини та громадянина». Це дозволило уникнути неминучих при збереженні зазначеного розділу дублювань та зробити текст проекту більш лаконічним і компактним².

Певний вплив на прийняття рішення про вилучення відповідного розділу з Проекту мало й те, що це буде заважати громадянам самоорганізовуватися, а також те, що відповідного конституційного досвіду у світі ще не було. При цьому зник не просто розділ «Громадянське суспільство і держава». З тексту Конституції були вилучені статті, які визначали політико-правовий стан громадянського суспільства, його взаємовідносини з державою. З нормативного обігу на рівні Конституції вилучалася й сама дефініція громадянського суспільства.

Аналіз процесу формування українського законодавства в багатьох випадках висвітлює суттєвий вплив на прийняття рішень з багатьох питань досвіду Російської Федерації, в якій розділ «Громадянське суспільство» теж не був включений до остаточного варіанту тексту Основного Закону РФ від 12 грудня 1993 року. Саме після прийняття російської конституції з українських проектів зникає відповідний розділ³.

Втім, російські фахівці оцінюють вилучення розділу «Громадянське суспільство» з проекту Конституції неоднозначно. Секре-

¹ Рабінович П. Громадянське суспільство і правова держава (загальнотеоретичні міркування) / П. Рабінович // Українське право. – 1996. – Число 3. – С. 22.

² Конституція незалежної України: У 3 кн. / уклад. С.П. Головатий, Л.П.Юзков. — К. : Право, 1995. —Кн. 2. —ч. 1 : Документи, статті. — К. : Право, 1997 — С. 4

³ Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. – С. 49

тар Конституційної Комісії Росії О.Г. Рум'янцев вказує, що таке рішення негативно вплинуло на концептуальну основу конституційного тексту. На його думку, дався взнаки «партійний» характер підходу до Конституції як до закону «держави, а не суспільства», що загрожує зведенням до прерогатив держави багатьох сфер, які не є елементами державного ладу. Прагнення частини Конституційного ради до скорочення предмета конституційного регулювання відобразило задум авторів деяких позапарламентських проектів про вилучення розділу про громадянське суспільство¹.

Опоненти включення спеціального розділу до Конституції посилалися на те, що за кордоном про громадянське суспільство в конституціях не пишуть, що не заважає громадянам самоорганізовуватися і самоуправлятися. З таких позицій оскаржував необхідність включення спеціального розділу В. Туманов на одному з останніх засідань робочої групи Конституційної комісії у вересні 1993 р².

П.Б. Євграфов вважає обґрунтованим підхід, згідно з яким в Конституції України, на відміну від її проектів, не застосовується поняття «громадянське суспільство». На його думку, чинний Основний Закон України досить повно закріплює головні засади організації та функціонування суспільства, яке за рівнем розвитку мало б називатися громадянським. Йдеться, насамперед, про економічну та політичну системи, соціальну структуру, культуру, гуманітарні та політико-правові цінності й пріоритети тощо³. Досить обґрунтовані юридичні підстави для вилучення відповідного розділу з тексту конституції бачить і О.В. Скрипнюк⁴.

¹ Румянцева О. Г. Основы конституционного строя России (понятие, содержание, вопросы становления) / О. Г. Румянцева. — М. : Издательство «Юрист», 1994. — С, 78

² Румянцева О. Г. Основы конституционного строя России (понятие, содержание, вопросы становления) / О. Г. Румянцева. — М. : Издательство «Юрист», 1994. — С, 79

³ Євграфов П. Вплив Конституційного Суду України на формування громадянського суспільства і правової держави // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 5. – С. 41

⁴ Скрипнюк О.В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації : до десятої річниці прийняття Конституції України / О.В.Скрипнюк. – К. : Академія правових наук України, 2005. – С. 77

Ю.М.Тодика називав наступні причини, через які до тексту Конституції в редакції від 28 червня 1996 р. розділ, присвячений громадянському суспільству, включено не було. Це: загострення політичного протистояння в державі, зміщення акцентів в бік зміцнення держави, в першу чергу, виконавчої гілки влади; приклад Російської Федерації; теоретичні уявлення про те, що більшість інститутів громадянського суспільства не є предметом конституційно-правового регулювання, а їх “одержавлення” суперечить ідеї правової держави; багатозначність та недостатня теоретична визначеність поняття “громадянське суспільство”. Проте, на його думку, головні положення відповідного розділу були втілені в різних розділах Основного Закону України 1996 р., насамперед, в розділі «Загальні засади»¹.

Отже, незважаючи на те, що в Конституції України поняття “громадянське суспільство” не згадується, це не означає, що Основний Закон не врегульовує відносини між громадянським суспільством та державою. Те, що вказаного розділу до остаточного тексту Основного Закону включено не було, не означає відмови від ідеї громадянського суспільства².

Чимало норм та положень, що стосувалися громадянського суспільства дістало закріплення в остаточному варіанті Конституції України. Більшість з положень, які врегульовували діяльність політичних партій та громадських організацій, увійшла в ст. 36 та 37 Конституції України. Маються на увазі такі засадничі принципи: 1) громадяни України мають право на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів; 2) політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах; 3) громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав

¹ Тодика Ю.М. Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства / Ю. М. Тодика // Вісник академії правових наук України. – 1999. – № 2. – С. 10-11

² Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. – С. 51

та інтересів; 4) заборона діяльності об’єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку¹.

На думку Ю.М. Тодики, Конституція України впливає на процес становлення громадянського суспільства через закріплення найважливіших політико-правових конституційних принципів, згідно з якими мають діяти не тільки держава, а й інститути громадянського суспільства (права людини, політична та ідеологічна багатоманітність, законність тощо); сприяння становленню на демократичних засадах цілісної правової системи України, зорієнтованої на забезпечення прав і свобод людини і громадянина; визначення правових основ організації та функціонування найбільш важливих структур громадянського суспільства, насамперед політичних партій, профспілок, інших об’єднань громадян (ст. ст. 15, 36, 37 Конституції та ін.); сприяння структуризації суспільства, його впорядкованості, оскільки громадянське суспільство повинно бути не хаотичним, а структурно впорядкованим, діючим на засадах законності; закріплення основ компетенції органів державної влади і органів місцевого самоврядування, в тому числі в аспекті взаємовідносин з структурами громадянського суспільства; обмеження неприпустимого втручання держави в життя суспільства і особи (так звана обмежувальна функція Конституції)².

Для оформлення громадянського суспільства недостатньо конституювання та інституціоналізації тих чи інших суспільних та політичних інститутів. Очевидно, що зафіксовані основними законами прерогативи глав держав, парламентів, урядів, механізми стримувань і противаг владних гілок, принципи вертикального розмежування владних повноважень, характер відповідальності установ та посадових осіб, специфіка виборчих систем є частиною політичної матриці громадянського суспільства, є зручним

¹ Скрипнюк О.В. Шляхи розвитку громадянського суспільства в Україні на зламі тисячоліть: конституційно-правова ретроспектива // Приватне право і підприємництво: Зб. нак. пр. : Голов. ред. О.Д. Крупчан. – К. : НДІ приватного права і підприємництва АПН України. – 2009. – Вип. 8. – С. 24

² Тодика Ю.М. Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства / Ю. М. Тодика // Вісник академії правових наук України. – 1999. – № 2. – С. 4

або незручним інструментом становлення громадянського суспільства¹.

На думку Ю.М. Тодика, встановивши на конституційному рівні основи громадянського суспільства, Конституція України тим самим юридично забезпечила його незалежність від держави, визначила гарантії проти незаконного втручання держави в його справи, межі державного впливу на соціальні процеси. В цьому полягає значна цінність конституційних норм, особливо норм конституційного ладу України².

Проте варто водночас усвідомлювати, що конституюванням прав і свобод громадян і асоціацій (політичних партій, груп інтересів, недержавних громадських організацій) держава створила тільки формальне поле для надання громадянській активності певних форм. Завдання іншого рівня складності, ігнорування якого може звести нанівець усі попередні досягнення, стосується створення реальних умов конструктивної громадянської активності, що є іншим і не менш важливим аспектом утвердження громадянського суспільства³.

Отже, незважаючи на те, що в чинній Конституції спеціальний розділ про громадянське суспільство було виключено, практично всі норми і принципи, які в ньому містилися, тією чи іншою мірою увійшли в Конституцію України 1996 р. і продовжують діяти сьогодні⁴.

Так, К.А. Бабенко виокремлює три групи конституційних норм, що стосуються громадянського суспільства⁵, а П.М. Любченко

¹ Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г.І. Зеленько. — К: Знання України, 2007. — С. 136

² Тодика Ю.М. Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства / Ю. М. Тодика // Вісник академії правових наук України. — 1999. — № 2. — С. 6, 7.

³ Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г.І. Зеленько. — К: Знання України, 2007. — С. 137

⁴ Бабенко К.А. Становлення громадянського суспільства в Україні: конституційний вимір // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2006. — № 12. — С. 7.

⁵ Бабенко К.А. Становлення громадянського суспільства в Україні: конституційний вимір // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2006. — № 12. — С. 9-11

виділяє чотири групи принципів громадянського суспільства, що впливають з Конституції України, або прямо передбачені нею¹.

На нашу думку, конституційні засади громадянського суспільства можна поділити на загальні і спеціальні. До загальних засад громадянського суспільства варто віднести конституційні норми, присвячені засадам конституційного ладу (принцип правової, демократичної, соціальної держави (ст. 1), політичної, економічної, ідеологічної багатоманітності (плюралізму), свобода політичної діяльності, заборона цензури (ст. 15), спеціальнодозвільний принцип діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 19 Конституції України).

До спеціальних конституційних засад громадянського суспільства можна віднести конституційні норми, присвячені діяльності інститутів громадянського суспільства і межах державного втручання в його справи. Це конституційні норми, присвячені праву громадян на об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36, 37 Конституції України).

На думку С.М. Тимченка, норми чинної Конституції створюють належну базу для розвитку громадянського суспільства². Так само Ю.М.Тодика вважає, що для усталеного розвитку громадянського суспільства створено належні конституційно-правові засади. Хоча в Конституції є деякі недосконалі положення, вона є ґрунтовною основою становлення дієздатного громадянського суспільства і правової державності³.

Проте ідея виокремлення особливого розділу, присвяченого громадянському суспільству або хоча б конституційне закріплення відповідного терміну є й досі присутньою в науковій літературі. Так, на думку, В.А. Моргуна, у Конституцію бажано ввести

¹ Любченко П.М. Конституційні засади становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні / П.М.Любченко // Правове регулювання економіки: Зб. наук. пр. / відп. ред. В.Ф. Опришко. — К. : КНЕУ, 2006. — Вип. 6. — С. 33-35

² Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. — Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. — С. 51

³ Тодика Ю.М. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні / Ю. М. Тодика // Вісник академії правових наук України. — 2003. — № 1. — С. 35

спеціальний розділ, в якому висвітлити теоретичні засади громадянського суспільства та напрямки його розбудови¹.

Слід зазначити, що у запропонованому В.В. Речицьким модельному проекті Конституції України є ціла глава «Громадянське суспільство», під яким він розуміє самокеровану, структуровану, недержавну частину народу². Громадянське суспільство в правовій державі, як вважає В.В. Речицький, є домінуючим фактором суспільного прогресу, який має принципове верховенство над державою. Тому діяльність державних установ та посадових осіб має контролюватися громадськістю і з цією метою можуть створюватися будь-які асоціації громадян.

На думку вченого, у взаємодії з громадянським суспільством держава повинна гарантувати і юридично забезпечити такі правові норми: 1) свободу партій та асоціацій; 2) обмеження монополії держави (зокрема, щодо об'єктів природного походження та засобів масової інформації державна власність не визнається взагалі, а щодо окремих видів діяльності державна монополія можлива виключно в межах здійснення безпосередніх функцій держави, але таким чином, щоб державна власність ніколи не перевищувала власності громадянського суспільства); 3) розширення меж правового регулювання допускається лише за умов одночасного розширення свободи індивідів; 4) заборону цензури, з чого випливає те, що оприлюднення достовірної інформації, яка компрометує державу чи її посадових осіб, не може бути підставою для притягнення розповсюджувачів цієї інформації до відповідальності; 5) право петицій, зборів та мітингів, обмеження на які можуть мати виключно процедурний характер³.

Спеціальний розділ, присвячений громадянському суспільству присутній і в проекті Конституції, розробленому В.В. Речицьким у 2009 році. Присутність даного розділу в проекті Конституції

¹ Моргун В.А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект / В.А. Моргун. – Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2003. – С. 322

² Речицький В.В. Конституціоналізм. Український опыт / В. В. Речицький. — Х. : Фолио, 1998. – С. 141

³ Речицький В.В. Конституціоналізм. Український опыт / В. В. Речицький. — Х. : Фолио, 1998. – С. 143

В.В. Речицький пояснює тим, що Україна — посттоталітарна республіка. Тому розділ про громадянське суспільство в проекті Конституції — це не данина моді, а висновок з історичного досвіду країни. Щоб не захворіти на диктатуру повторно, суспільство має створити відповідні профілактичні механізми¹. В цілому, розділ IV «Громадянське суспільство» проекту Конституції України, за словами автора, побудовано як компактний юридичний інструментарій захисту приватних інтересів.

Періодично лунають пропозиції і про включення в конституційний текст терміну «громадянське суспільство». Так, в проекті Закону України «Про внесення змін до Конституції України», внесеного до Верховної Ради Президентом України В.А. Ющенком від 31.03.2009 № 4290² пропонувалося включити ст. 17, в якій закріпити наступну норму: «Держава сприяє утвердженню та розвитку громадянського суспільства.»

Як зазначалось в пояснювальній записці до цього проекту, «ураховуючи необхідність подальшого становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства, у новій редакції Конституції України передбачається інституювати його взаємозв'язки з державою, зазначивши у відповідній статті, зокрема, що держава сприяє утвердженню та розвитку громадянського суспільства»³.

Зазначимо, що 21 червня 2013 на засіданні Конституційної Асамблеї, створеної Указом Президента України від 21 лютого 2011 року № 224/2011, ухвалено проект «Концепції внесення змін до Конституції України»⁴. Новелою для преамбули є пропозиція «доповнити перелік політико-правових орієнтирів <...> положен-

¹ Речицький В.В. Проект Конституції України – 2009. Перспектива прав людини / В. В. Речицький. – Харків: Права людини, 2009. – С. 49

² Проект Закону «Про внесення змін до Конституції України» № 4290 від 31.03.2009 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=34882

³ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.razom.org.ua/bannerlist/870/>

⁴ Проект Концепції внесення змін до Конституції України [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://vybor.ua/article/novaja_konstitucia/proekt-koncepciyi-vnesennya-zmin-do-konstituciyi-ukrayini-21-cheravnja-2013.html

нями, пов'язаними зі зміцненням соборності і єдності України та констатацією Української держави як частини світової європейської спільноти, з прагненням розвивати екологічну державу [і] громадянське суспільство».

На думку В.В. Речицького, у концепції преамбули намір «розвивати» громадянське суспільство виглядає патерналістським. Громадянське суспільство, що розвивається за планом, є насправді не громадянським суспільством, а суспільством-асоціацією, для якої підсвідомо існує колективний (державницький) інтерес. Останнє ж становить протиріччя в означенні, оскільки інтегративною рисою громадянського суспільства є саме прагнення його членів зберегти й відстояти (*versus* держава) свою політичну, економічну і особисту свободу.

Водночас, як зазначає В.В. Речицький, позитивним надбанням проекту Концепції є вимога «розширити конституційні можливості організацій громадянського суспільства (насамперед найбільш представницьких об'єднань профспілок і об'єднань правозахисних організацій) впливати на дотримання прав і свобод, а також контролювати їх реалізацію і притягнення посадовців до відповідальності за їх порушення»¹

Висловлюють певний жаль щодо відсутності конституційного визначення громадянського суспільства і російські вчені. Так, на думку С.А. Савченка, не маючи легального визначення громадянського суспільства в Конституції Російської Федерації, юридична наука по-різному підходить до даного соціального явища, що не дозволяє ефективно використовувати його потенціал².

В.В. Гриб пропонує в перспективі при ухваленні нової Конституції Російської Федерації включити до неї статтю «Взаємодія

¹ Речицький В. Український конституційний проект: сподівання *versus* реальні можливості? / В. Речицький [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1375187114>

² Савченко С.А. Роль конституционного процесса в формировании гражданского общества / С.А. Савченко // Государство и гражданское общество: правовые проблемы взаимодействия: Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции, Туапсе, 18-19 сентября 2006 г. / Под ред. Г. Н. Чеботарева. – Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, Тюмень, 2007. – С. 180.

держави і громадянського суспільства», яка регулювала б основні форми і механізми взаємодії органів державної влади і інститутів громадянського суспільства¹.

Сьогодні існують різні погляди щодо питання, чи є необхідним в тексті конституції окремо виділяти розділи, глави, спеціально присвячені громадянському суспільству в аспекті його співвідношення з державою. Водночас у переважній більшості конституцій зарубіжних країн такі розділи відсутні. Замість цього в них, як правило, є норми, що закріплюють найбільш важливі інститути громадянського суспільства.

Чи варто при оновленні конституційного тексту пропонувати включити до нього окремих розділ або спеціальну згадку про громадянське суспільство? Для цього слід відповісти спочатку на питання: чи пов'язана нерозвиненість громадянського суспільства в Україні з відсутністю такої спеціальної згадки або розділу в Конституції? На наш погляд, ні. І ось чому.

Дійсно, як зазначив С.С. Алексєєв, для громадянського суспільства потрібні: 1) цивільні кодекси, 2) конституції². Демократична конституція створює оптимальний правовий режим функціонування структур громадянського суспільства³. Становлення громадянського суспільства значною мірою залежить від якості конституційного законодавства і передусім конституції, яка повинна закладати демократичні засади функціонування держави і суспільства⁴.

Проте проблема нашого часу полягає не в тому, що нам доводиться задовольнитися невідповідними правилами через їх фунда-

¹ Гриб В.В. Взаимодействие органов государственной власти и институтов гражданского общества в Российской Федерации: автореф. дис. на соиск. учен. степ. докт. юрид. наук: спец. 12.00.02 „Конституционное право; муниципальное право” / Владислав Валерьевич Гриб. – М., 2011. – С. 12

² Алексєєв С.С. Право на пороге нового тысячелетия / С.С. Алексєєв. – М. : Статут, 2000. – С. 85

³ Тодька Ю. Н Конституция Украины - Основной Закон государства и общества / Ю. Н. Тодька. – Х. : «Факт», 2001. – С. 106

⁴ Тодька Ю.М. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні / Ю. М. Тодька // Вісник академії правових наук України. – 2003. – № 1. – С. 38

ментальну нестачу і «нормативний голод», а в тому, щоб позбутися безлічі шкідливих і непотрібних правил, так би мовити, надлишку правил, які неможливо перетравити¹.

Гіпотетично можна уявити конституцію, яка містила б всі без винятку норми для всіх суспільних інститутів. Але в такому разі вона не матиме нічого спільного ні зі свободою, ні з демократією, оскільки суцільна нормативна регламентація якомога шоршої сукупності суспільних відносин є ознакою деспотичного правління, коли конституція перетворюється на авторитарно-карний акт загального примусу². За подібних обставин конституції набувають рис такого собі катехізису. Нормативно-правове перевантаження конституції обумовлює нашарування одних норм на інші і, зрештою, приводить до того, що деякі з них «губляться» у загальній масі. Крім того, зосередження всіх політичних, економічних, соціальних та культурних сподівань в одному документі призводить до девальвації норм і перетворення конституції в політичний маніфест³. Історія деяких країн являє собою справжнє кладовище конституцій. Зрештою, паперовим обіцянкам вірять не більше, ніж паперовим грошам при інфляції в 2000%⁴. Дуже не хотілося щоби Україна пішла подібним шляхом.

Саме тому ми не переоцінюємо проблему включення до Конституції спеціального розділу або згадки про громадянське суспільство. Проблема нерозвиненості громадянського суспільства в Україні є найменшою мірою з відсутністю відповідного розділу в Конституції України. Більше того, формальне включення такого розділу і насичення його загальними гаслами може лише нашкодити розвитку громадянського суспільства, дискредитувати його ідею.

¹ Леони Б. Свобода и закон; пер.с англ. / Бруно Леони. — М. : ИРИСЭН, 2008. — С. 39

² Скрипнюк О.В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації : до десятої річниці прийняття Конституції України / О.В.Скрипнюк. — К. : Академія правових наук України, 2005. — С. 89

³ Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г.І. Зеленько. — К: Знання України, 2007. — С. 133

⁴ Дарендорф Р. После 1989 Размышления о революции в Европе ; Пер. с англ. / Ральф Дарендорф. — М. : Ad Marginem, 1998. — С. 241

Навряд чи причини нинішнього становища громадянського суспільства слід шукати виключно в конституційному тексті. Так, на думку Ю.Г. Барабаша, переважну більшість відповідей містять глибинні основи правосвідомості українців¹, про що ми вже згадували в першому розділі монографії. Як зазначив Г. Берман: «у право треба вірити, інакше воно не працюватиме; а це включає не тільки розум, але також почуття, інтуїцію та віру»².

Водночас недооцінювати значення конституювання прав та свобод громадян і меж державного втручання також не слід, оскільки воно має незаперечне значення для формування громадянського суспільства³. Причому варто визнати, що сьогодні в самій Конституції України існують системні недоліки, які є однією з причин нинішнього стану громадянського суспільства в Україні. Так, Ю.Г. Барабаш зазначає, що в Україні сформувався унікальне пострадянське конституційне середовище, яке має бути враховане при оновленні Основного Закону⁴.

Якщо звернутися до розглянутих у попередньому розділі конституційних моделей, то підхід українського законодавця щодо розвитку політичної системи Ю.Г. Барабаш називає «лібертаріансько-протекціоністським» (за класифікацією Г. Франкенберга). Власне, мова йде про відсутність чіткої ідеології (лібертаріанської, ліберальної, комунітарної, конституційного патріотизму тощо), покладеної в основу чинної Конституції⁵.

¹ Барабаш Ю.Г. Двадцять років незалежного поступу: втима від демократії чи утвердження нового конституційного проекту? / Ю.Г. Барабаш // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2011. — № 1. — С. 10

² Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования ; Пер. с англ. — 2-е изд. / Гарольд Дж. Берман. — М. : Изд-во МГУ : ИНФРА-М-НОРМА, 1998. — С. 17

³ Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г.І. Зеленько. — К: Знання України, 2007. — С. 134

⁴ Барабаш Ю.Г. Двадцять років незалежного поступу: втима від демократії чи утвердження нового конституційного проекту? / Ю.Г. Барабаш // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2011. — № 1. — С. 6

⁵ Барабаш Ю.Г. Двадцять років незалежного поступу: втима від демократії чи утвердження нового конституційного проекту? / Ю.Г. Барабаш // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2011. — № 1. — С. 10

Як зазначає Ю.Г. Барабаш, «з одного боку, визначальною засадою конституційного ладу був визнаний принцип політичного та ідеологічного багатоманіття (ст. 15 Конституції), а, з другого - це встановлений інститут легалізації політичних об'єднань та жорстких обмежень у їх діяльності, в тому числі, й інститут анулювання реєстраційного свідоцтва, як засіб селекції дієздатних партій»¹.

Відсутність чіткої конституційної ідеології дозволяє також ставити питання про можливість будівництва ринкової економіки, поклавши на неї завдання соціалістичної держави². Як зазначає В. Лутковська та І. Кушнір, законодавчо встановлений розмір всіх соціальних пільг набагато перевищує фінансові можливості держави. Іншими словами, держава протягом двадцяти років незалежності обіцяла більше, ніж вона могла і може виконати. Протягом багатьох років влада, обіцяючи додаткові виплати до пенсії, заробітної плати або стипендії, переслідувала лише одну мету – сподобатись електорату, а не надати додатковий захист окремим категоріям населення³.

Таке становище справляє вкрай негативний вплив на розвиток громадянського суспільства. Великі списки прав на соціальне забезпечення, призначені для підтримки незалежності та відновлення соціальної інтеграції, мають протилежний вплив через бюрократичні, етатистські способи їх реалізації⁴. Є вагомі підстави сумніватися в тому, що такі допомоги, взагалі є «правами», оскільки вони ніяк не залежать від вільної діяльності їх отримувачів. Сама система допомог, на відміну від політичних прав, має вибірково спорідненість з бюрократичними способами її здійснення.

¹ Барабаш Ю.Г. Двадцять років незалежного поступу: втома від демократії чи утвердження нового конституційного проекту? / Ю.Г. Барабаш // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 1. – С. 9

² Барабаш Ю.Г. Двадцять років незалежного поступу: втома від демократії чи утвердження нового конституційного проекту? / Ю.Г. Барабаш // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 1. – С. 10

³ Лутковська В., Кушнір І. Справедливість є//Українська правда [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/03/21/6035919/>

⁴ Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. – М. : Издательство «Весь Мир», 2003. – С. 568

Соціальні права, типу права на соціальне забезпечення, надаючи індивідам певні вигоди, перетворюють їх не в громадян, а в клієнтів. На відміну від трудових, ці права в їх реальній формі зміцнюють не громадянське суспільство, а адміністративну державу¹. Втручання держави загального добробуту в ім'я задоволення потреб громадянського суспільства сприяє розпаду останнього і перешкоджає подальшій раціоналізації².

На думку Ю.Г. Барабаша, нинішнє становище прямо пов'язане з тим, що в Україні не була поставлена «конституційним пером» остаточною крапка в радянському минулому, а подальші кроки нагадували непевний поступ у темряві. При цьому головне, що фактично не були створені механізми самозахисту демократії, а, отже, вільний розвиток політичної системи перетворився на хаотичний рух із неодмінною соціальною риторикою і періодичною радикалізацією гасел³.

На наш погляд, при оновленні Основного Закону має бути виправлена помилка, яка була допущена при створенні нині діючої Конституції, а саме – запровадження чіткої моделі конституційного регулювання. Такою моделлю, на наше глибоке переконання, має стати концепція «озброєної демократії» (wehrhafte Demokratie).

Звернемо увагу на ще одну проблему. Так, окремі вчені наполягають на необхідності ухвалення спеціального Закону «Про громадянське суспільство в Україні». Нагадаємо, що проект закону «Про громадянське суспільство в Україні» був розроблений співробітниками одеського інституту муніципальної демократії і прав людини під керівництвом О.Г. Мучника⁴.

¹ Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. – М. : Издательство «Весь Мир», 2003. – С. 569

² Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория; Пер. с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. – М. : Издательство «Весь Мир», 2003. – С. 584

³ Барабаш Ю.Г. Двадцять років незалежного поступу: втома від демократії чи утвердження нового конституційного проекту? / Ю.Г. Барабаш // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 1. – С. 13

⁴ Проект Закона “О гражданском обществе в Украине” [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.haaz.com.od.ua/grajd_obschestvo_rus.htm

Законопроект, на думку його творців, покликаний «визначити правові основи для творення, розвитку і захисту громадянського суспільства в Україні, найважливішим призначенням якого є забезпечення природних прав її народу на свободу, самовизначення, суверенітет, національну безпеку, розвиток і контроль над своєю державою»¹.

На думку автора даного законопроекту, президента Інституту муніципальної демократії та прав людини О.Г. Мучника, «сенс закону полягає в тому, щоб допомогти жителям країни вирости до суб'єктів конституційного права - громадян України. Говорячи образно, громадянське суспільство - це щось на зразок корсета, який обіймає тіло населення, перетворюючи його в досить стрункий, активний, послідовний суб'єкт політичної гри і конституційного права».

Завдяки цьому закону, на думку О.Г. Мучника, почнуть працювати права і свободи громадян, що знайшли відображення в розділі 2 Конституції. На сьогоднішній день вони практично не існують. Будучи продекларованими вони не працюють на практиці.

Іншої точки зору з питання прийняття закону про громадянське суспільство дотримується директор Інституту світової економіки і міжнародних відносин Ю. Пахомов, на думку якого за допомогою законодавчих актів не можна примусити людей згуртуватися. «Це можна зробити лише за допомогою законів, заснованих на мотивації. Що ж стосується громадянського суспільства, то можна видати хоч гору законодавчих актів на цю тему, але нічого реально не зміниться. Пов'язано це з тим, що в ході створення ринкової економіки у нас були затоптані ті прошарки, які могли б стати первинними при формуванні громадянського суспільства, якщо б їм було забезпечене гідне життя. Перш за все, це інтелігенція, кваліфіковані робітники, працівники»².

З аналогічних міркувань проект закону «Про громадянське суспільство в Україні» був охарактеризований російськими вченими

¹ Дмитриев Ю.А. Гражданское общество в России. Проблемы становления и развития: учеб. пособие / Ю.А. Дмитриев, А.Г. Кучерена. – М. : ЮНИТИ–ДАНА: Закон и право, 2009. – С. 192

² Дмитриев Ю.А. Гражданское общество в России. Проблемы становления и развития: учеб. пособие / Ю.А. Дмитриев, А.Г. Кучерена. – М. : ЮНИТИ–ДАНА: Закон и право, 2009. – С. 193

О.Г. Кучереною та Ю.О. Дмитрієвим як непродуктивний приклад прагнення надмірно формалізувати процеси становлення громадянського суспільства¹.

На наш погляд, пропозиція про ухвалення спеціального закону про громадянське суспільство є недоцільною. Адже, як відомо, ні правову та демократичну державу, ні громадянське суспільство не можна створити за наказом, навіть якщо його й буде подано у вигляді закону².

Потреба у правових орієнтирах наражається також на серйозну небезпеку й у тому випадку, коли законодавча влада має роздутий та некерований апарат, перестає керуватися очевидними принципами, внаслідок чого втрачається чіткість орієнтирів. Інфляція знецінює навіть царину норм. Право, яке не можна досягнути як ціле, перестає бути правом, якого дотримуються. Сваюля, яка обмежується за допомогою правових норм, набуває нових можливостей для свого розвитку в нормативних актах, що бурхливо розростаються. «Найбільше законів у найкорумпованішій державі» писав ще Тацит³.

Водночас, ми можемо констатувати, що на сьогодні термін «громадянське суспільство» міцно увійшов у лексикон законодавця. Так, у ст. 6 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.03 р. № 964-IV, визначено, що розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів є одним із пріоритетів національних інтересів України.

Згідно із Законом «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 - 2015 роки» від 9 січня 2007 року № 537-V⁴ основним елементом громадянського суспільства

¹ Дмитриев Ю.А. Гражданское общество в России. Проблемы становления и развития: учеб. пособие / Ю.А. Дмитриев, А.Г. Кучерена. – М. : ЮНИТИ–ДАНА: Закон и право, 2009. – С. 192

² Скрипнюк О.В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації : до десятої річниці прийняття Конституції України / О.В.Скрипнюк. – К. : Академія правових наук України, 2005. – С. 45

³ Циппеліус Р. Філософія права ; пер.з нім / Р. Циппеліус. — К. : Тандем, 2000. — С. 168

⁴ Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 09.01.2007 р. № 537 // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст. 102.

виступає людина, інтереси та потреби якої виражаються через відповідні об'єднання громадян, такі як політичні партії, професійні об'єднання, асоціації, творчі спілки тощо.

Згідно ст. 7 Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 року від N 2623-III¹ пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки на період до 2006 року було визначено проблеми формування громадянського суспільства.

Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року № 2411-VI² утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави, формування його інститутів також було названо однією з основних засад внутрішньої політики України.

Проте, на наш погляд, більш корисним є не фіксація терміну «громадянське суспільство» в законодавчих актах, а ухвалення таких законів, які б реально допомагали громадянам самоорганізовуватися та встановлювали чіткі межі державного втручання в цей процес.

Конкретні заходи зі сприяння розвитку громадянського суспільства мають визначатися в підзаконному акті, який має ухвалюватися парламентом або урядом. Варто відзначити, що на сьогоднішній день такий документ в Україні вже є. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1035 від 2007 р. затверджена Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства³. Концепція окреслює головні завдання державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, встановлює принципи та форми взаємодії органів виконавчої влади й організацій громадянського суспільства, а також напрями вдосконалення актів законодавства з питань діяльності організа-

¹ Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 року від № 2623-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 253.

² Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – ст. 527.

³ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» від 21.11.2007 р. № 1035-р // Офіційний вісник України. – 2007. – № 89. – Ст. 3284.

цій громадянського суспільства. Кабінет Міністрів України в травні 2008 року своїм Розпорядженням №784 затвердив План заходів щодо реалізації у 2008 році Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства¹, який передбачав реалізацію 24 заходів. В 2009 році Кабінет Міністрів України вніс зміни в Концепцію, якими зобов'язав всі органи виконавчої влади ухвалювати свої плани заходів щодо виконання Концепції.

Проте стан виконання зазначеної Концепції не можна оцінити позитивно. З квітня до липня 2010 року було здійснено загальнонаціональний моніторинг реалізації Концепції сприяння розвитку громадянського суспільства на рівні міністерств та облдержадміністрацій у 2009 році. Моніторинг засвідчив, що виконання плану заходів становило 62,5%. Проте виконання Концепції не стало пріоритетом для органів виконавчої влади, а працівники відповідних підрозділів досі не усвідомили завдання Концепції. Лише 68% заходів міністерств та 43% заходів обласних державних адміністрацій відповідали задачам Концепції. Проте навіть ці заходи часто виконувалися формально.

За роки існування Концепції не вдалося виконати жоден із ключових напрямів удосконалення законодавства з питань діяльності інститутів громадянського суспільства, а саме: спрощення процедури легалізації та реєстрації таких інститутів, створення умов для розвитку благодійництва і меценатства, запровадження механізму державного замовлення на надання інститутами громадянського суспільства окремих послуг на конкурсних засадах тощо².

У 2012 р. Президента України своїм Указом № 32/2012 створив Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільс-

¹ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо реалізації у 2008 році Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» від 28 травня 2008 р. № 784-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=784-2008-%F0>

² Хмара О. Як влада розвиває громадянське суспільство в Україні: результати загальнонаціонального моніторингу реалізації у 2009 році Концепції сприяння розвитку громадянського суспільства на рівні міністерств та обласних державних адміністрацій // Громадянське суспільство. – 2010. – № 4. – С. 3

тва — допоміжний орган при Президентові України¹. А 24 березня 2012 Президент України видав Указ № 212/2012 «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації»², яким затверджена Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні.

Разом із тим, аналізуючи конституційні засади становлення громадянського суспільства в Україні, а також вжиті державою заходи щодо розвитку громадянського суспільства, слід відповісти на принципове питання: чи може держава, навіть найдемократичніша й така, що управляється кваліфікованим апаратом, стати деміургом громадянського суспільства? Адже держава не входить до системи громадянського суспільства³.

З одного боку, звучать достатньо однозначні твердження про те, що в Україні інструментом побудови громадянського суспільства може бути держава. На думку багатьох вчених роль держави в розвитку громадянського суспільства в Україні зростає. Саме існування його інститутів неможливе без сильної державної влади, яка має створити для цього відповідні правові, політичні, організаційні засади⁴. Сформувані громадянське суспільство спонтанно, без цілеспрямованої державної підтримки майже неможливо⁵. Органі-

¹ Указ Президента України «Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» 25 січня 2012 року № 32/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/32/2012>

² Указ Президента України Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації 24 березня 2012 року № 212/2012 <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>

³ Скакун О.Ф. Громадянське суспільство і правова держава: шляхи розвитку в Україні / О.Ф. Скакун // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези допов. та наук. повідом. республ. наук-практ. конфер. 9-11 листопада 1995 р. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1995. – С. 15

⁴ Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М.Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. – К. : Либідь, 2008. – С. 38

⁵ Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М.Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. – К. : Либідь, 2008. – С. 103

зуюча і спрямовуюча роль державної влади в проведенні реформ, в цілеспрямованому формуванні громадянського суспільства не тільки допустима, але й абсолютно необхідна¹.

Водночас, на думку А.Ф. Карася, важливо застерегти від перебільшення ролі держави та запобігти її перетворенню в єдиного соціального арбітра². Процес «зростання» громадянського суспільства, є, переважно спонтанним, а тому вимагає часу. Свідомі зусилля можуть бути спрямовані лише на сприяння його розвитку, але не на будівництво за певним, раціонально сконструйованим планом³.

Як зазначає П.М. Любченко, історія свідчить і сучасна практика це підтверджує, що громадянське суспільство не виникло з раціонального задуму. Воно стало наслідком здійснення свободи через спонтанну дію різних чинників. При цьому заходи органів публічної влади щодо розвитку громадянського суспільства відігравали не завжди найкращу роль. Очевидно, що перспективи становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні не можуть зводитися до раціонально сформульованих теорій та схем, на основі яких політики й управлінці пропагандистськими та інституційними маніпуляціями намагаються контролювати життєвий світ. Основним принципом у відносинах держави з інститутами громадянського суспільства має бути політика підтримки, а не адміністрування та прямого управління⁴. Сьогодні масштаб проблем, притаманних громадянському суспільству такий, що вони

¹ Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский, 2-изд., доп. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 282

² Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – С. 404

³ Основи демократії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів: Астролябія, 2009. – С. 146

⁴ Любченко П.М. Конституційні засади становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні / П.М.Любченко // Правове регулювання економіки: Зб. наук. пр. / відп. ред. В.Ф. Опришко. – К. : КНЕУ, 2006. – Вип. 6. – С. 36-37

не можуть бути вирішені лише за допомогою адміністративних (політичних) засобів впливу¹.

На думку Ф.Фукуями, з одного боку, міцні і стійкі суспільні інститути не можуть бути засновані урядовим декретом. Існуюче в реальних умовах громадянське суспільство завжди спирається на людські звички, традиції і моральні устої – все те, на що політичні заходи здатні впливати лише опосередковано і що найчастіше потребує старанного зрощування, з підвищеною увагою і повагою до культури². Зміни на рівні громадянського суспільства відбуваються повільно, а їх швидкість значною мірою залежить від особливостей національної культури.

З іншого боку, незважаючи на те, що громадянське суспільство повинно було стати передумовою політичної демократії, само воно не може «вирости» без певного типу демократичної політичної культури і правової держави³.

Отже, навіть якщо зміст громадянської активності не підлягає прямому втручання з боку держави, це не означає самодостатності умов для вільного розвитку людини й справедливо організованої співпраці. Тобто наявність протогромадянського суспільства, що набуває усамостійнення через “невтручання” держави, не обов’язково перетворюється в демократичне. Навпаки, воно може каталізувати процеси партикуляризму груп, атомізації людей і посилювати відчуження й недовіру між ними⁴.

Тому варто погодитися з П.М. Любченком, що держава може і повинна впливати на процес розвитку громадянського суспіль-

¹ Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого саморядування як інституту громадянського суспільства / П.М.Любченко. — Харків: Одісей, 2006. — С. 90

² Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию ; Пер. с англ. /Ф.Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С. 15-16

³ Фукуяма Ф. Примат культуры [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/fukujama.htm>

⁴ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – С. 429

ства¹. Як зазначає Ф. Гаєк, потрібно відрізнити стихійний характер порядку, що складається, від стихійного походження правил, на які він спирається, і цілком можливо, що порядок, який все-таки слід іменувати стихійним, покоїться на правилах, які є результатом обдуманого задуму. Коли чисельність групи перевищує певний мінімальний розмір, співробітництво всередині неї завжди спирається як на стихійний порядок, так і на продуману організацію².

Найважливіша функція політики як організаційного начала в процесі саморозвитку соціальної системи полягає, насамперед, у цілевизначенні. Зазначення цілей суспільного розвитку і способів їхнього досягнення за допомогою державної діяльності є найважливішою умовою ефективного узгодження діяльності різноманітних, часом різнонаправлених соціально-політичних сил³.

Начала самоорганізації та організації настільки тісно переплетені і взаємно переходять одне в одне аж до їх динамічного синтезу, що розділити і розрізнити їх один від одного можна лише теоретично. Найчастіше є характерною явна недооцінка ролі організації в еволюції суспільства і переоцінка самоорганізації. Але ж організаційні засади пронизують усе життя й діяльність як окремої істоти, так і суспільства в цілому. Без їх взаємодії з самоорганізаційними засадами немислимий прогрес суспільства⁴.

Хоча цілком очевидно, що людей неможливо загнати в громадські організації, держава може, серед усього іншого, прийняти законодавство, яке буде захищати права організацій, так само як і проводити податкову політику, яка сприятиме залученню до них

¹ Любченко П.М. Конституційні засади становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні / П.М.Любченко // Правове регулювання економіки: Зб. наук. пр. / відп. ред. В.Ф. Опришко. – К. : КНЕУ, 2006. – Вип. 6. – С. 36

² Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: совр. понимание либер. принципів справедливости и политики ; Пер. с англ. / Фридрих Август фон Хайек. — М. : ИРИСЭН, 2006. — С. 64

³ Дзьобань О.П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) / О.П. Дзьобань. – Харків: «Константа», 2006. – С. 149

⁴ Вагурин В.А. Синергетика эволюции современного общества / В.А. Вагурин. – Луганск: Копицентр. – 2005. – С. 29

нових членів. У цьому сенсі приклад Західної Німеччини після Другої світової війни цілком переконливий¹.

Таким чином, відношення між громадянським суспільством і демократичною державою ґрунтується на взаємній підтримці. Як писав Д. Дьюї, «Верховенство держави наближається до верховенства диригента оркестру, який сам не виконує музику, але організує і гармонізує діяльність тих, хто це робить, тобто робить те, що є цінним по своїй суті. Держава зберігає своє важливе значення в його здатності заохочувати і координувати діяльність добровільних співтовариств»². Для втілення цієї мети практично в всіх сучасних демократичних країнах в системі владних структур організовані і функціонують спеціальні органи для зв'язку з організаціями громадянського суспільства.³

Розглянемо ще одну проблему. Сьогодні в літературі лунає думка про те, що стає актуальним питання про можливість створення органу управління громадянським суспільством, автономного від держави⁴. На думку О.Г. Кучерени та Ю.А. Дмитрієва, ця пропозиція є сумнівною⁵. Проте відповідна ідея вже знайшла свою реалізацію в Російській Федерації. Відповідно до Федерального закону від 4 квітня 2005 р. № 32 - ФЗ «Про Громадську палату Російської Федерації», Громадська палата покликана забезпечити узгодження суспільно значущих інтересів громадян РФ, громадських об'єднань, органів державної влади та органів місцевого самоврядування для вирішення найбільш важливих питань економічного і соціального розвитку, забезпечення національної безпеки,

¹ Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе ; Пер. с англ / Марк М.Ховард. – М. : Аспект Пресс, 2009. – С. 172

² Дьюи Д. Деконструкция в философии; Пер. с англ. / Д. Дьюи. – М. : Логос, 2001. – С. 156

³ Дмитриев Ю.А. Гражданское общество в России. Проблемы становления и развития: учеб. пособие / Ю.А. Дмитриев, А.Г. Кучерена. – М. : ЮНИТИ–ДАНА: Закон и право, 2009. – С. 62

⁴ Авакьян С.А. Конституционное право России: Учебный курс: 2-е изд., перераб. и доп. : В 2-х т. – Т. 1. / С.А. Авакьян – М. : Юристъ, 2006. – С. 442

⁵ Дмитриев Ю.А. Гражданское общество в России. Проблемы становления и развития: учеб. пособие / Ю.А. Дмитриев, А.Г. Кучерена. – М. : ЮНИТИ–ДАНА: Закон и право, 2009. – С. 47

захисту прав і свобод громадян РФ, конституційного ладу Росії і демократичних принципів розвитку громадянського суспільства¹.

У зв'язку з цим О.Г. Кучерена та Ю.А. Дмитрієв зазначають, що Громадська палата може претендувати певною мірою на те, щоб бути лідером громадянського суспільства в Росії. Проте з цього не випливає, що право на існування в суспільстві будуть мати лише ті об'єднання, які отримали «прихильність» Громадської палати. До того ж, не можна забувати про те, що юридично поза Громадською палатою залишаються політичні партії, які теж претендують на сильну позицію в громадянському суспільстві².

Варто також зазначити, що негативні явища, які виникли із становленням громадянського суспільства і правової держави (високий рівень злочинності, економічна нестабільність, зниження соціальної захищеності, загроза безпеці людини і держави), змушують суспільство відмовлятися від ліберальних ідеалів і вимагати перегляду політичного курсу. Наприклад, кілька скандальних судових рішень, коли за вбивство на расовому ґрунті присяжні виправдовували підсудних, серйозно стурбували Громадську палату. Вона запропонувала усунути суди присяжних від розгляду справ за фактами національної ненависті і ворожнечі³.

Як зазначає Є.Ю. Захаров, якщо в Україні ідею консолідації громадянського суспільства втілити на практиці, то результатом може стати такий собі всеукраїнський «громадянський комсомол», який насправді нічим не відрізнятиметься від політичної партії. Цілком ймовірним практичним наслідком подібного проекту може ста-

¹ Дмитриев Ю.А. Гражданское общество в России. Проблемы становления и развития: учеб. пособие / Ю.А. Дмитриев, А.Г. Кучерена. – М. : ЮНИТИ–ДАНА: Закон и право, 2009. – С. 47

² Дмитриев Ю.А. Гражданское общество в России. Проблемы становления и развития: учеб. пособие / Ю.А. Дмитриев, А.Г. Кучерена. – М. : ЮНИТИ–ДАНА: Закон и право, 2009. – С. 49

³ Скиндерев Р.В. Объективные и субъективные факторы, влияющие на формирование гражданского общества в современной России / Р.В. Скиндерев // Государство и гражданское общество: правовые проблемы взаимодействия: Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции, Туапсе, 18-19 сентября 2006 г. / Под ред. Г. Н. Чеботарева. – Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2007. – С. 188

ти створення потужної національної «громадянської бюрократії» – надбудови, яка буде планувати, консолідувати, шукати й витрачати фінансові ресурси, виступати від загальнонаціонального громадянського імені та «за дорученням». Парадокс полягає в тому, що надміру організоване, консолідоване довкола навіть безсумнівно благородних цілей та ідей суспільство перестає бути громадянським. Пліуралізм та мозаїчність заступає в ньому «добровільна консолідація та єдність дій». Але саме такий ефект є найбільш загрозливим для здорового й органічного громадянського стану¹.

На наш погляд, створення однієї недержавної громадської організації, яка б опікувалася питаннями громадянського суспільства в Україні є неможливим. Варто згадати з цього приводу правову позицію Конституційного Суду України, який, посилаючись на принцип багатоманітності, заборонив створення координуючого центру молодіжних організацій (рішення від 13 грудня 2001 р. № 18-рп/2001 у справі про молодіжні організації)². Конституційний Суд України визнав неконституційним положення Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», яким визначено конкретну спілку, що об'єднує більшість молодіжних та дитячих громадських організацій через те, що воно порушує конституційний принцип багатоманітності суспільного життя, оскільки закріплює виключний монополний статус однієї зі спілок відповідних об'єднань громадян. На його думку, законодавче передбачення об'єднання більшості легалізованих молодіжних та дитячих громадських організацій не відповідає конституційному положенню про свободу об'єднання.

Щоправда, в іншому рішенні – від 10 січня 2008 року по справі № 1-3/2008 (справа про завдання третейського суду) Конституційний Суд України визнав конституційним положення Закону Ук-

¹ Захаров Є. Громадський контроль і права людини / Є. Захаров [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.opora.org.ua/analicity.php?id=404>

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзацу четвертого статті 2, частини другої статті 6, частин першої, другої статті 10 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (справа про молодіжні організації) від 13 грудня 2001 року № 18-рп/2001 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 51. – Ст. 2310. – С.

раїни «Про третейські суди», в якому було здійснено унормування самоврядування третейських судів (статті 2, 4, 58 та 59). Конституційний Суд України дійшов висновку, що третейське самоврядування є формою громадського самоврядування, тоді як громадські організації є формою добровільних громадських формувань. На думку Суду, відмінність цих правових інститутів обумовлена особливостями законодавчого закріплення порядку утворення, системи, повноважень тощо органів третейського самоврядування та громадських організацій. Тому Третейська палата України не є громадською організацією і на неї не поширюються як положення статті 36 Конституції України, так і обмеження законодавця щодо врегулювання її назви, статусу та компетенції.

У зв'язку з наведеною позицією Конституційного Суду України, ми б не виключали спроби врегулювати на рівні закону діяльність певної недержавної організації, яка не буде мати статусу громадської організації, і яка могла б опікуватися питаннями громадянського суспільства на кшталт російської Громадської палати. Проте, на наш погляд, конституційність створення подібної організації є сумнівною і може свідчити про тенденцію до «одержавлення» громадянського суспільства.

Таким чином, із зазначеного можна зробити такі висновки:

1. Незважаючи на те, що в Конституції України поняття «громадянське суспільство» не згадується, це не означає, що Основний Закон не врегульовує відносини між громадянським суспільством та державою;

2. Конституційні засади громадянського суспільства можна поділити на загальні і спеціальні. До загальних засад громадянського суспільства варто віднести конституційні норми, присвячені засадам конституційного ладу. До спеціальних конституційних засад громадянського суспільства можна віднести конституційні норми, присвячені діяльності інститутів громадянського суспільства і межах державного втручання в їх справи;

3. При оновленні конституційного тексту недоцільно пропонувати включити до нього окремий розділ або спеціальну згадку про громадянське суспільство. Проблема нерозвиненості громадянського суспільства в Україні найменшою мірою є пов'язаною з відсутністю відповідного розділу в Конституції України;

4. Водночас варто визнати, що сьогодні в Конституції України існують системні недоліки, які є однією з причин нинішнього недосконалого стану громадянського суспільства в Україні. Для їх усунення при оновленні Основного Закону має бути більш послідовно реалізована концепція «озброєної демократії»;

5. Недоцільним є ухвалення окремого закону «Про громадянське суспільство в Україні». Більш корисним є не фіксація терміну «громадянське суспільство» в законодавчих актах, а ухвалення законів, які б реально сприяли громадянам самоорганізовуватися та встановлювали чіткі межі державного втручання в цей процес;

5. Держава може і повинна впливати на процес розвитку громадянського суспільства. Зокрема, для втілення цієї мети практично у всіх сучасних демократичних країнах в системі владних структур організовані і функціонують спеціальні органи для зв'язку з організаціями громадянського суспільства. В Україні практика діяльності таких органів має бути вдосконалена. Водночас створення однієї недержавної громадської організації, яка б опікувалася питаннями громадянського суспільства в Україні є недоцільним і може свідчити про тенденцію «одержавлення» громадянського суспільства.

§ 2. Конституційний принцип багатоманітності (плюралізму) як базовий принцип формування громадянського суспільства

Як зазначав Ю.М. Тодика, громадянське суспільство передбачає широке ідеологічне, політичне та економічне різноманіття, що впливає зі свободи людини висловлювати свої погляди, брати участь у політичному і економічному житті. Громадянське суспільство зацікавлене в ідеологічному різноманітті, оскільки це створює умови для його саморозвитку¹.

На думку В.В. Речицького, маси в системі сучасної демократії мали б бути строкатими за своїми життєвими інтересами і пріоритетами. Наявність плюралістичного, колоритного, політично

¹ Тодика Ю. Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Н. Тодика. — Х. : «Факт», 1999. — С. 138

диверсифікованого суспільства забезпечує від появи в ньому більшості, об'єднаної несправедливими інтересами. Як відомо, в США слідування даним вимогам дозволило створити на рідкість ефективну конституційну систему контролю за владою і їх взаємної відповідальності¹.

За твердженням С. Гантінгтона соціальний плюралізм є характерною рисою всієї західної цивілізації. Західне суспільство історично завжди було плюралістичним². Взагалі, багатоманітність (плюралізм) є похідною від багатоманітності життєвих форм на землі, а також від усього, що відбувається і є доступним для людського розуміння у Всесвіті³. Хаотичний стан будь-якої системи є конструктивним тому, що в хаосі закладено безліч можливих майбутніх станів даної системи. Відповідно, множитья спонтанний вибір шляхів подальшої її еволюції⁴.

З іншого боку, для громадянського суспільства є важливою ідея організованого плюралізму. Організований плюралізм означає, що реально суспільство складається не стільки з діяльності окремих індивідів, скільки з взаємодії малих і середніх груп та природно створених асоціацій. Таким чином, виникає корпоративно структуроване суспільство, в якому існують групи та об'єднання. На відміну від груп, об'єднання є організаційно сформованими, а їх метою є вираження певних однорідних інтересів. У громадянському суспільстві групи й об'єднання мають різну роль стосовно впливу на державу як на апарат публічної влади. Вплив об'єднань є значно сильнішим⁵.

Якщо визнання та розвиток організованого плюралізму поєднується в суспільстві з захищеністю індивідуальних прав особи,

¹ Речицкий В.В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицкий. — К. : «Сфера», 1999. — С. 182

² Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку ; Пер. з англ. / Семюел Гантінгтон. — Львів: Кальварія, 2006. — С. 76-78

³ Речицкий В.В. Символическая реальность / В. В. Речицкий. — Л. : ВНТЛ-Классика, 2007. — С. 161

⁴ Вагурин В.А. Синергетика эволюции современного общества / В.А. Вагурин. — Луганск: Копицентр. — 2005. — С. 34

⁵ Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С.М. Тимченко. — Запоріжжя: Юридичний ін.-т МВС України, 2002. — С. 130

то можна вважати, що це — громадянське суспільство. В рамках такого суспільства люди об'єднуються в асоціації та виходять з них, конкурують з іншими спілками та групами інтересів, а також заявляють про свої вимоги державі як рівні і вільні індивіди, права яких захищені конституцією і законом. Отже, громадянське суспільство можна визначити ще й як плюралістичний тип співіснування, організації і захисту групових інтересів та їх стосунків із державою¹.

В.Ф. Погорілко зазначає, що плюралізм та багатоманітність набувають свого безпосереднього вираження у таких явищах, як політичний, економічний та ідеологічний плюралізм. При цьому під політичним плюралізмом мається на увазі насамперед юридичне гарантування багатопартійності та свободи політичної діяльності, під економічним — багатоманітність форм власності і господарювання, свобода підприємницької діяльності, під ідеологічним — багатоманітність політичних ідеологій, які можуть охоплювати найширший спектр, починаючи від ідеологій лівого спрямування і закінчуючи правими ідеологіями².

Як справедливо зазначає Ю.Г. Барабаш, для країни, що обирає для себе шлях демократизації, завжди існує проблема гарантування основних цінностей, які були взяті в якості орієнтира³. Тому в науці справедливо звертається увага на важливість нормативно-правового забезпечення політичного і ідеологічного плюралізму. За часів СРСР поняття «політичний» та «ідеологічний» плюралізм були відсутні, оскільки ст. 6 Конституції УРСР від 20 квітня 1978 року вказувала: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громад-

¹ Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А.Ф. Колодій. — Львів: Видавництво «Червона Калина». — 2002. — С. 89.

² Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. — К.: Український центр правничих студій, 1999. — С. 91

³ Барабаш Ю.Г. Вопросы конституционализации политической сферы в Украине // Вестник Тверского государственного университета. — Серия «Право». — 2012. — Вып. 31. — С. 45.

ських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу»¹. Першим кроком на шляху правового визнання політичного плюралізму та формування правових основ багатопартійності можна, певною мірою, вважати прийняття в жовтні 1990 року Законом СРСР «Про громадські об'єднання»², яким проголошувалось право на об'єднання і визнавалась можливість співіснування різних політичних партій. 24 жовтня 1990 року до Конституції Української РСР Верховною Радою було внесено зміни, які стосувались: 1) виключення ст.6 щодо керівної і спрямовуючої ролі КПРС; 2) принципово нової редакції ст. 7, що відкривало шлях формування багатопартійної системи. Однак, на думку А.Й. Француза, стратегічним імпульсом у напрямі реальної реалізації політичного та ідеологічного плюралізму в Україні стали проголошення її незалежності й початок формування нової системи вітчизняного законодавства³.

Принцип політичного та ідеологічного плюралізму було зафіксовано в усіх без винятку проектах Конституції України (проекти в редакції від 1 липня 1992 року, від 27 травня 1993 року, від 26 жовтня 1993 року, від 15 листопада 1995 року та від 24 лютого 1996 року). Більше того, вже в Концепції нової Конституції України, схваленої Верховною Радою УРСР 19 червня 1991 року, зазначалось, що основою суспільного і державного ладу України має бути економічний, політичний та ідеологічний плюралізм, багатопартійність і розвиток самоврядування⁴.

Базовий принцип громадянського суспільства — його багатоманітність закріплений і в Конституції України, ухваленій 28 чер-

¹ Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю.С. Шемшученко (відп. ред.), І.О. Кресіна (упоряд.). — К., 2001. — С. 158-159

² Закон СССР «Об общественных объединениях» от 9 октября 1990 г. № 1708-1 // Ведомости СССР. — 1990. — № 42. — Ст. 839.

³ Француз А. Й. Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України: концепт. та нормат. аналіз / А. Й. Француз. — К.: Логос, 2006. — С. 172

⁴ Конституція незалежної України: у 3 кн. / Під заг.ред. С.Головатого. — Київ: Право, 1995. — Кн.1: Документи, коментарі, статті. — С. 68.

вня 1996 року¹. Вона встановлює, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (частина перша статті 15).

Відповідні положення, що закріплюють принцип плюралізму, містяться у багатьох конституціях зарубіжних країн. Водночас багато країн уникає конституювання принципів плюралізму (Франція, Швеція). У конституціях деяких країн СНД також відсутнє закріплення принципу політичного та ідеологічного плюралізму (Азербайджан, Грузія, Туркменія). Так само в перших конституціях не було норм щодо політичної та ідеологічної багатоманітності. Відсутність конституційних гарантій не суперечить принципам демократії та правової держави, оскільки на рівні основних законів закріплюється право на свободу слова і переконань, що, по суті, включає в себе принципи політичного плюралізму².

Конституційне закріплення ідеологічної багатоманітності слід розуміти як право окремої особистості, соціальних груп, політичних партій та громадських об'єднань безперешкодно пропагувати свої погляди та ідеї з допомогою засобів масової інформації, вести активну діяльність по впровадженню її в життя шляхом розробки програмних документів партії, готувати законопроекти, публічно захищати свої ідеологічні погляди, вести полеміку з іншими ідеологіями тощо³.

Як встановив Конституційний Суд, враховуючи те, що право на свободу об'єднання є одним із основних політичних прав громадян, принцип багатоманітності суспільного життя є відправним у визначенні засад реалізації цього конституційного права і встановлення інститутів громадянського суспільства, складовою якого є різноманітні об'єднання громадян, що представляють певні ідеологічні та інші погляди, інтереси різних соціальних груп та індивідів⁴.

¹ Стрижак А.А. Конституція України в актах Конституційного Суду України (аналіт. огляд та комент.) / А. Стрижак. – К. : Ін Юре, 2010. – С. 81

² Кафарський В.І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності / В.І. Кафарський. – К. : Логос, 2008. – С. 240

³ Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Н. Тодыка. — Х. : «Факт», 1999. — С. 139

⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України

Політичне різноманіття, багатопартійність є продовженням плюралізму. При цьому багатопартійність виступає як форма політичної демократії і найважливіша передумова формування органів державної влади в Україні. Конституція України (ст. 36) встановлює, що громадяни мають право на свободу об'єднання у політичні партії, які сприяють функціонуванню і вираженню політичної волі громадян, що беруть участь у виборах¹.

Як зазначає Ю.Г. Барабаш, політична система побудована на протиріччях і саме протиріччя є основою існування політичної багатоманітності як засади суспільного життя та, відповідно, конституційного ладу України (ч. 1 ст. 15 Конституції України)².

Отже, принцип політичного плюралізму передбачає свободу створення і діяльності політичних партій³. Розвиток та реальне формування системи політичного плюралізму неможливий поза становленням чіткої та ефективно функціонуючої партійної системи, коли суперництво різних політичних ідей, програм, поглядів, цінностей, настанов, методів тощо здійснюватиметься на основі відповідної партійної боротьби, яка ведеться не лише на рівні партійних еліт, а й на рівні широкого громадянського загалу, який ототожнює свої прагнення та інтереси з тими або іншими політичними партіями⁴.

На думку М.В. Цвіка, політичний плюралізм є одним з фундаментальних принципів демократії, що спрямований проти політичного одномислення та одноманітності. Проте він не погоджується з

(конституційності) положень абзацу четвертого статті 2, частини другої статті 6, частин першої, другої статті 10 Закону України “Про молодіжні та дитячі громадські організації” (справа про молодіжні організації) від 13 грудня 2001 року № 18-рп/2001 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 51. – Ст. 2310. – С. 466.

¹ Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Н. Тодыка. — Х. : «Факт», 1999. — С. 140.

² Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права / Ю.Г. Барабаш. – Х. : Право, 2008. – С. 14

³ Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 281

⁴ Француз А. Й. Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України: концепт. та нормат. аналіз / А. Й. Француз. — К. : Логос, 2006. — С. 174

розумінням політичного плюралізму як наявності у суспільстві не-обмеженої кількості політичних центрів, концепцій та точок зору, які взаємодіють на ґрунті вільної гри політичних сил. На думку вченого, головний зміст політичного плюралізму, обумовлений існуючими економічними, політичними і соціальними реаліями, полягає в обмеженій законодавством можливості різних підходів окремих соціальних угруповань і кожної особи до розв'язання проблем, що існують у суспільстві і необхідні для забезпечення соціального прогресу¹. Саме різноманітність підходів та відтінків в оцінці різних явищ суспільного життя породжує політичні установи й інститути, що його відбивають².

С.Ю. Лукаш під політичним плюралізмом розуміє рівні, гарантовані Конституцією і законами України можливості боротьби за державну владу, а також впливу на неї різних соціальних груп через відповідні політичні партії, конституційно-правовий статус яких врегульовано законом³. На його думку, розвиток політичного плюралізму як принципу конституційного ладу можна забезпечити шляхом удосконалення конституційно-правового регулювання статусу політичних партій в Україні. На думку вченого, варто враховувати й інший аспект проблеми – сьогодні багатопартійність в Україні створюється певною мірою штучно⁴. Наявність в Україні великої кількості зареєстрованих політичних партій зовсім не свідчить про політичний плюралізм як ознаку демократії⁵.

¹ Цвік М.В. Демократія і політичний плюралізм / М.В. Цвік // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези допов. та наук. повідом. республ. наук-практ. конфер. 9-11 листопада 1995 р. – Х. : Нац юрид. акад. України, 1995. – С. 18

² Цвік М.В. Демократія і політичний плюралізм / М.В. Цвік // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези допов. та наук. повідом. республ. наук-практ. конфер. 9-11 листопада 1995 р. – Х. : Нац юрид. акад. України, 1995. – С. 19

³ Лукаш С. Політичний плюралізм як принцип конституційного ладу / С.Ю. Лукаш // Віче. – 1997. – № 7. – С. 13

⁴ Лукаш С. Політичний плюралізм як принцип конституційного ладу / С.Ю. Лукаш // Віче. – 1997. – № 7. – С. 21

⁵ Лукаш С. Політичний плюралізм як принцип конституційного ладу / С.Ю. Лукаш // Віче. – 1997. – № 7. – С. 14

Справді, багатопартійність за певних умов може мати «декоративний» характер. Отже, багатопартійності для демократичного устрою суспільства недостатньо, вона обов'язково повинна мати характер політичного плюралізму. Плюралізм відбиває такий стан речей, коли всі легальні партії мають рівне право на здобуття урядової та законодавчої влади. Яка з них буде на практиці здійснювати це право, залежить від політичної ваги партії та її підтримки виборцями.

Так само наявність політичної опозиції і противаг є неодмінною ознакою політичного плюралізму¹. Конституційно-плюралістична держава припускає обов'язковість існування в якості альтернативи політичної опозиції, що має претензії на завоювання влади, а тому, готова нести відповідальність за стан справ в країні².

Проблема плюралізму є відображенням значення партій в організації політичного і державного життя, їх можливостей у формуванні політичної волі з метою здобуття влади або участі в ній. З цієї точки зору плюралізм — це рівні політичні і законодавчі можливості партій брати участь у формуванні державних владних структур. Без правової і політичної рівності партій немає плюралізму³.

Справді, плюралізм заснований на рівному ставленні держави до всіх центрів політичного життя, створенні і законодавчому закріпленні рівних можливостей користуватися заступництвом держави, її субсидіями, державною пресою, рівним часом для виступів по радіо і телебаченню тощо⁴.

¹ Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність / за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – С. 200

² Цвік М.В. Демократія і політичний плюралізм / М.В. Цвік // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези допов. та наук. повідом. республ. наук-практ. конфер. 9-11 листопада 1995 р. – Х. : Нац юрид. акад. України, 1995. – С. 20

³ Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність / за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – С. 202

⁴ Цвік М.В. Демократія і політичний плюралізм / М.В. Цвік // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези допов. та наук.

Усе це означає, що проблема плюралізму — це проблема, з одного боку, розвитку демократичних засад суспільства, які повинні будуватися на політичній волі населення й на використанні цієї волі в організації влади. З іншого боку, проблеми плюралізму пов'язані з демократичним устроєм самих партій, підкоренням їх організації і діяльності загальноновизнаним демократичним вимогам, забезпеченням політичного впливу завдяки неухильному проведенню в життя даних вимог¹.

Варто погодитися з С.Ю. Лукашем і в тому, що політичний плюралізм не може існувати без економічного плюралізму, і навпаки. В цій системі перша ланка покликана забезпечити умови для розвитку демократії в економічній сфері. У свою чергу без вільного розвитку всіх форм власності неможливим є політичний плюралізм².

Слід зазначити, що положення ст. 37 Конституції України ґрунтуються на тому, що політичний плюралізм не безмежний, він спирається на відповідну правову базу, яка визначає межі діяльності в Україні політичних партій і громадських організацій. Функціонування партій не повинно суперечити засадам конституційного ладу. Саме для охорони Конституції (ст. 37) передбачається можливість заборони, недопущення створення і діяльності політичних партій і громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення³.

повідом. республ. наук-практ. конфер. 9-11 листопада 1995 р. — Х. : Нац юрид. акад. України, 1995. — С. 19

¹ Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність / за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. — К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. — С. 201-202

² Лукаш С. Політичний плюралізм як принцип конституційного ладу / С.Ю. Лукаш // Віче. — 1997. — № 7. — С. 14

³ Тодика О.Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства / За ред. О.В. Петришина. / О.Ю. Тодика. — Х. : Право, 2007. — С. 258

Утвердженню практики плюралізму покликані слугувати конституційні положення, за якими не допускається зрощення державних і партійних інститутів або узурпація будь-якою політичною партією державної влади. З цієї причини ст. 37 Конституції України не допускає створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах¹.

Крім того, варто пам'ятати положення ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, згідно з якими право на об'єднання може підлягати обмеженням, які є необхідними в демократичному суспільстві і встановлені законом в інтересах державної або суспільної безпеки, охорони здоров'я або моральності населення, захисту прав і свобод інших осіб².

Наскільки обґрунтованим є включення до конституцій чи законів спеціальних норм щодо обмеження принципу плюралізму? Справа в тому, що факт людського плюралізму, що є основоположною умовою вчинку, так само як і мови, проявляється двояким чином, тобто і як однорідність, і як відмінність. Без однорідності не було б ніякого взаєморозуміння серед живих, ніякого розуміння мертвих і ніяких планів щодо світу, населеного не нами, але все-таки подібними до нас. Без визнання відмінності кожної особистості від будь-якої іншої, не було б потреби ні в мові, ні у вчинках. Знаків і вигуків вистачило б, щоб при потребі вказати іншому на однакові у всіх, фактично тотожні життєві потреби³.

Для того, щоб жити в державі, необхідним є такий мінімум колективної однорідності, якого неможливо досягти без суспільного усвідомлення однорідності. Необхідна, принаймні, така тотож-

¹ Кафарський В.І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності / В.І. Кафарський. — К. : Логос, 2008. — С. 239

² Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043

³ Арндт Х. Vita activa, или О деятельной жизни / Пер. с нем. и англ. / Х. Арндт — СПб. : Алетей, 2000 г. — С. 229

ність людей, за умов якої вони не вступали б в постійні конфлікти між собою. Принаймні вони повинні мати здатність терпіти один одного¹.

Суспільна єдність в сучасному демократичному суспільстві потребує консенсусу основної маси громадян щодо основних моральних норм і політичних цінностей, якими є цінності ліберальної демократії, а також на практичній лояльності громадян щодо цих норм і цінностей. Такий консенсус є можливим в умовах світоглядного плюралізму, оскільки одні й ті самі цінності можуть по-різному виражатися й обґрунтовуватися в різних світоглядних доктринах².

У здійсненні різноманітності, багатоманітності відмінностей немає місця для свавілля та безвідповідальності. Отже, вони повинні розвиватися в напрямках, які не заважають загальній гармонії; жодному інтересу не можна дозволяти посилюватися настільки, щоб він затьмарював інші інтереси³.

Сучасне громадянське суспільство – це свого роду поле нескінченних битв, де одні інтереси стикаються з іншими інтересами. Воно розгортається, розвивається в довільний, часом сліпий, напівстихийний спосіб. Це означає, що громадянське суспільство не лише нездатне позбутися своїх негативних особливостей, але й що воно нерідко намагається зменшити чи навіть паралізувати власний плюралізм. За словами Г.В.Ф. Гегеля, надмірний розвиток одного з елементів громадянського суспільства може зашкодити (і часто шкодить) іншим його частинам, тому громадянське суспільство не буде «цивілізованим», якщо його не контролювати політично⁴.

¹ Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) ; Пер. с венг. / А.Шайо. — М. : Юристъ, 2001. — С. 33

² Сепетий Д.П. Плюралізм як напрям розвитку світоглядної свідомості суспільства: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Д.П. Сепетий. — Запоріжжя, 2008. — С. 8-9

³ Сантаяна Д. Характер и мировоззрение американцев; Пер. с англ. / Сантаяна Д. — М. : Идея-Пресс, 2003. — С. 158

⁴ Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення ; Пер. з англ. / Дж. Кін. — К. : К.І.С., 2000. — С. 55

Справді, громадянські суспільства породжують ідеології, які мають саме такий вплив. Це відбувалося від самого початку. За твердженням Френка Трентмена, модерні громадянські суспільства немалою мірою завдячують своїм розвитком енергійності таких груп як релігійні місіонери або профспілки, які боролися за власне право на існування саме як громадські об'єднання, використовуючи для цього універсалістську риторику, малопоєднувану із засадами плюралізму, на яких ґрунтується існування громадянського суспільства. Є чимало прикладів сучасних ідеологем (патріархальне домінування, фетишизація ринкової конкуренції, ідеологія соціалізму), які мають своє коріння саме в громадянському суспільстві. Отже, час від часу громадянські суспільства породжують ідеології, отруйні для них самих. Разом із тим, всі давні та нинішні громадянські суспільства містять потужні протитечії¹.

Тому плюралізм та ідеологічну багатоманітність не можна уявляти собі безмежними. Якщо допустимими були б кожен погляд, зокрема ті, що заперечують основні цінності держави, існувала б небезпека капітуляції держави².

Німецький правознавець Ізензее говорить про основні цінності так: «Плюралізм деградує в анархію, якщо немає мінімального стандарту етичної гомогенності. Частинами вільного (право)порядку є, таким чином, частка необхідного консенсусу, так само як і частка легітимних розбіжностей. «Основні цінності» характеризують в сучасному слововжитку предмет консенсусу. Вони формують соціально-етичний знаменник плюралістичного суспільства»³.

Для визначення ролі держави ключовим є питання про розуміння плюралізму в різних національних конституціях. При цьому принципово важливим є розрізняти дві концепції.

¹ Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення ; Пер. з англ. / Дж. Кін. — К. : К.І.С., 2000. — С. 56

² Нуссбергер А. Плюралізм – конституційна цінність / Ангеліка Нуссбергер // Конституційні цінності в теорії судової практики: Сборник докладов. - М. : Інститут права і публічної політики, 2009. — С. 125

³ Нуссбергер А. Плюралізм – конституційна цінність / Ангеліка Нуссбергер // Конституційні цінності в теорії судової практики: Сборник докладов. - М. : Інститут права і публічної політики, 2009. — С. 122

Перша концепція полягає в тому, що на основі природної неоднорідності людства завданням держави є збереження існуючих відмінностей та їх підтримка. В якості альтернативної концепції висувається інше управлінське завдання держави, а саме: розвивати і регулювати плюралізм. Тобто держава зобов'язана в рамках певних заходів, що проводяться зверху, створити впорядковане суспільство, організувати і структурувати наявні в ньому неорганізовані ідеї.

У першому випадку держава від самого початку не повинна вдаватися до якихось певних заходів, у другому ж вона, навпаки, повинна втрутитися. Різницю між ними можна охарактеризувати метафорою: згідно з першою концепцією, держава веде себе як садівник, який спостерігає за бур'янами в саду, і лише тоді вживає заходів, коли рослини забирають одне у одного повітря і світло. Згідно ж з другою концепцією, має бути створений парк; держава, як і садівник, сама вибирає, які рослини є цінними, а які ні, свідомо оформляючи весь ансамбль¹.

На наш погляд, перша концепція відповідає вже розглянутій вище концепції процедурної демократії. Друга концепція тяжіє до концепції «озброєної» демократії.

Очевидно, що держави, в яких на конституційному чи законодавчому рівні закріплені обмеження принципу плюралізму, більше тяжіють до другої концепції. Питання в тому – наскільки такі обмеження є пропорційними до їхньої мети. В якості прикладу непропорційного обмеження, на наш погляд, можна навести правила, що були зафіксовані в російському законодавстві про політичні партії.

Відповідно до абзацу третього пункту 2 статті 3 Федерального закону від 11 липня 2001 року “Про політичні партії” в редакції Федерального закону від 20 грудня 2004 року № 168-ФЗ “Про внесення змін до Федерального закону” Про політичні партії”, в політичній партії мало перебувати не менше п'ятдесяти тисяч членів. При цьому більш ніж у половині суб'єктів Російської Федерації політична партія повинна була мати регіональні відділення чи

¹ Нуссбергер А. Плюрализм – конституционная ценность / Ангелика Нуссбергер // Конституционные ценности в теории судебной практике: Сборник докладов. - М. : Институт права и публичной политики, 2009. – С. 130

сельністю не менше п'ятисот членів. У решті регіональних відділень чисельність кожного з них не може становити менше двохсот п'ятдесяти членів. Відповідно до підпунктів “г”, “д” пункту 3 статті 41 названого Закону, відсутність регіональних відділень політичної партії чисельністю не менше п'ятисот членів більш ніж у половині суб'єктів Російської Федерації, а також відсутність необхідного числа членів партії, передбаченого пунктом 2 статті 3, була підставою для її ліквідації за рішенням Верховного Суду Російської Федерації. Крім того, згідно з підпунктом “ж” пункту 1 статті 18 того ж Закону, введеного Федеральним законом від 20 грудня 2004 року № 168-ФЗ, для державної реєстрації регіонального відділення політичної партії необхідно подати до відповідного територіального органу список членів регіонального відділення даної партії.

Проте Конституційний Суд РФ визнав правила, що забороняють партії і ведуть до обмеження політичної багатоманітності такими, що не суперечать Конституції РФ. В обґрунтування цього Суд вказав, що лише досить великі і добре структуровані партії можуть відображати інтереси багатонаціонального народу Російської Федерації: «... встановлення цих критеріїв федеральний законодавець правомірно пов'язує з реальною здатністю політичної партії висловлювати інтереси значної частини суспільства і виконувати покладену на неї публічну функцію» (постанова Конституційного Суду РФ від 16.07.2007 № 11-П по справі щодо перевірки конституційності окремих положень статей 3, 18 і 41 Федерального закону про політичні партії» у зв'язку зі скаргою політичної партії «Російська комуністична робітничка партія – Російська партія комуністів»)¹. Це означає, що захищаються лише «інтереси значної частини суспільства», а не всі громадські інтереси².

¹ Постановление Конституционного суда Российской Федерации по делу о проверке конституционности отдельных положений статей 3, 18 и 41 Федерального закона «О политических партиях» в связи с жалобой политической партии «Российская коммунистическая рабочая партия-Российская партия коммунистов» от 16.07.2007 № 11-П [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://zakon.scli.ru/ru/legal_texts/national_law/index.php?do4=document&id4=EFBE3773-9D7F-47F0-A259-A82B44492091

² Водночас варто зазначити, що на сьогоднішній день в редакції Закону від 02.04.2012 р. № 28-ФЗ в політичній партії повинно бути не менше 500 осіб, що

Зовсім по-інакшому було вирішено подібне питання Федеральним конституційним судом Німеччини. У своєму рішенні від 26 жовтня 2004 року Суд визнав такими, що суперечать Основному Закону норми про фінансування партій, через які ставилася під загрозу можливість утворення невеликих партій в умовах політичної конкуренції. При цьому Суд спирався в першу чергу на принцип рівності шансів і принцип відкритості політичного процесу. У своєму рішенні Суд підкреслив, що «невеликі партії також важливі для політичного процесу і політичного ландшафту»¹.

З цього приводу варто згадати пропозицію, яка була сформульована в законопроекті про внесення змін до Конституції України, внесеного В.А. Ющенком. У ч. 1 ст. 18 проекту пропонувалося закріпити, що «держава гарантує свободу політичної активності, яка не забороняється Конституцією України». На відміну від діючої Конституції (стаття 15), посилення на заборони, що можуть міститися в законі, в проекті конституційних змін відсутнє. В пояснювальній записці зазначалося, що, виходячи з концептуальних засад щодо обмеження прав і свобод людини на конституційному рівні, варто передбачити, що підстави для заборони політичної діяльності мають визначатися лише Конституцією України².

Ця пропозиція була підтримана Венеціанською комісією, яка зазначала, що це усуватиме можливість для зловживання положенням закону для подальших обмежень політичної діяльності. З іншого боку, потрібно визнати, що правові норми про діяльність політичних партій завжди будуть необхідними. Тому нові формулювання не повинні хибно тлумачитися³.

засвідчило докорінну лібералізацію законодавства Російської Федерації з цього питання.

¹ Нуссбергер А. Плюрализм – конституционная ценность / Ангелика Нуссбергер // Конституционные ценности в теории судебной практике: Сборник докладов. - М. : Институт права и публичной политики, 2009. – С. 129

² Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.razom.org.ua/bannerlist/870/>

³ Витяги з думки Венеціанської комісії щодо проекту змін до Конституції України, авторства Президента України // Главред [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://glavred.info/archive/2009/06/17/174501-2.html>

Також варто відзначити, що в нинішній Конституції України закладене суттєве протиріччя. З одного боку, ст. 37 Конституції встановлює низку обмежень щодо функціонування політичних партій та громадських організацій. З іншого боку, відповідно до частини другої статті 15 чинної Конституції, «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова».

Введення цієї норми в літературі пов'язують з досвідом недавнього минулого, яке призвело до того, що Конституцією України заборонена державна ідеологія¹: На думку В.М. Шаповала, за допомогою цієї норми принцип політичного плюралізму поєднується з принципом ідеологічного плюралізму, змістом якого є те, що жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова².

Цим положенням закріплюється рівноправність ідеологій в суспільстві і те, що жодна з них не має і не може мати пріоритету перед іншими. Відповідно, громадяни України можуть дотримуватися тієї чи іншої ідеології, вживати заходів для її проведення в життя. Держава не може нав'язувати громадянам ідеологію. Перешкоджання громадянам, політичним партіям і громадським організаціям публічно захищати свої погляди і переконання, віддавати перевагу тим або іншим правовою державою не має права. У зв'язку, з цим на думку Ю.М. Тодики українське суспільство взагалі є суспільством без ідеології, хоча зовсім недавно воно було тотально ідеологізованим³.

Проте ми схилиємося до думки тих науковців, які вважають, що суспільство не може обійтися без формування ціннісних ідеологічних орієнтирів⁴. На думку В.В. Речицького, положення Конституції України, згідно з яким жодна ідеологія не може бути визнана

¹ Кафарський В.І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності / В.І. Кафарський. – К. : Логос, 2008. – С. 240

² Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 281

³ Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Н. Тодыка. — Х. : «Факт», 1999.— С. 139

⁴ Кафарський В.І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності / В.І. Кафарський. – К. : Логос, 2008. – С. 240

обов'язковою є невдалим. Наприклад, як в такому випадку ставитися до ідеології самої Конституції України?¹.

Дана формула, якщо її тлумачити буквально, утворює ситуацію смислового кола, в якому проголошена теза спростовує ніби саму себе. Адже обов'язковою в такому випадку є й ідеологія даної статті. Можливо, кращим варіантом було б проголосити в українській конституції ідеологію відкритого, вільного і демократичного суспільства. Відмовляючись від будь-якої ідеології, Конституція України, нехай лише потенційно, санкціонує політичне свавілля².

Сьогодні деідеологізація охопила багато посттоталітарних країн, відобразившись в їх конституціях. Проте політичне життя без стратегій навряд чи можливе. Тому реальна проблема таких країн полягає не скільки у відмові від ідеології, скільки в визнанні й реальному сприйнятті ідеологічного плюралізму, включаючи право людини на некомфортну поведінку і спротив організаціям, заснованим на моноідеологічному або просто колективному інтересі. Очевидно, що громадяни сучасних держав повинні бути захищені не тільки від фізичного, але й від ідеологічного насильства, а їх інтелектуальна свобода повинна бути захищена не лише від уряду, а й від демократії³.

В.В. Речицький запитує: кінець ідеологій в світі таки не настав, але чи є це виправданням конституційного максималізму? Чи не зобов'язалися європейські держави в Лісабонському договорі й Хартії засадничих прав Союзу гарантувати вільний рух людей, товарів, послуг та капіталу в якості прямого втілення ідеології свободи, демократії, прав людини й вільного ринку? Чи не є ідеологічним постулатом також верховенство права й обмежене правління? На думку вченого, Польща, ухвалюючи Конституцію 1997 р., вчинила економніше й, водночас, простіше. Основний Закон Речі Посполитої оголосив поза законом тоталітарну ідеологію

¹ Речицький В.В. Проект Конституції України – 2009. Перспектива прав людини / В. В. Речицький. – Харків: Права людини, 2009. – 13

² Речицький В.В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицький. – К. : «Сфера», 1999. – С. 166

³ Речицький В.В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицький. – К. : «Сфера», 1999. – С. 148

фашизму й комунізму. Держава – це гарант порядку, без ідеології вона ризикує втратити свої орієнтири¹.

За визначенням Ю.М. Тодики, ідеологія - це система політичних, правових, релігійних, філософських поглядів на соціальну дійсність. Вона безпосередньо пов'язана з практичною діяльністю людей і спрямована на затвердження, зміну існуючих у суспільстві відносин².

Кожна норма конституції пронизана певним духом, ідеями, сприйнятими суспільством на даному етапі його розвитку. Так, утвердження принципів демократичної правової держави, багатоманітності форм власності, закріплення природних прав людини, визнання державою людини в якості найвищої соціальної цінності, відповідальність держави перед людиною за свою діяльність, збалансованість колективних та індивідуальних інтересів та інші положення Конституції України відображають ідеологічні основи сучасного українського конституціоналізму³.

Роль ідеології як легітимізуючої сили зберігається, оскільки, як показав М. Вебер, не існує абсолютно раціональної системи легітимації. І це справедливо навіть стосовно тих систем, що повністю порвали як з авторитетом традиції, так і з авторитетом харизматичного лідера. Втім, можливо, не існує таких систем влади, які могли б повністю відмежуватися від цих архаїчних образів авторитету⁴.

Саме тому в конституціях у всьому світі закріплено значну кількість положень про «демократію», «правову державу» і «соціальну державу». Приписи такого роду можна розуміти як свого роду ідеологію. Держава, яка за своїм визначенням базується на гідності людини й висуває на передній план можливості розвитку кожного, дистанціюється від тих моделей держави, які мають у своїй основі конкретну мету. Наприклад, як у ісламської релігійної держави,

¹ Речицький В. Конституціоналізм по-київському [Електронний ресурс]. Ресурс доступу: <http://khp.org/index.php?id=1248945106>

² Тодика Ю. Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Н. Тодика. — Х. : «Факт», 1999. — С. 139

³ Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм / А.Р. Крусян. – К. : Юрінком Інтер, 2010 – С. 143-145

⁴ Рікер П. Ідеологія та утопія / П. Рікер; пер. з англ.. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – С. 21

покликаной стверджувати божі закони на землі, або держави, що закликає втілювати в життя марксизм. Відсутність ідеології і визнання плюралізму - це, в певному розумінні, теж ідеологія¹. Як зазначає Т.М. Слінько та О.Г. Кушніренко, звичайно, існування в суспільстві офіційної точки зору не суперечить ідеологічній багатоманітності. В Україні, наприклад, такими визнаються необхідність дотримуватися принципу верховенства права, прибічність демократичному шляху розвитку та ін².

Таким чином, з одного боку, як зазначає К. Хессе, конституційований основним законом демократичний лад ґрунтується на визнанні обмеженості людського пізнання, визнанні тієї думки, що ніхто не є безгрішним, а також на досвіді того, що ідеологічні домагання на цілісне і всеосяжне знання завжди було ворожим до особистої свободи. Тому він виключає абсолютизацію будь-якого домагання на істину і не пов'язаний з будь-яким релігійним чи світоглядним ідеалом³.

Проте цей нейтралітет не варто змішувати з релятивізмом. Демократичний лад конституції не є ладом, змістом якого була б повна беззмістовність. Демократична державність наповнюється саме цим, а не релігійним або світоглядним змістом. Це обумовлює і визначає відкритість демократичного ладу для різних політичних напрямків і характеризує тим самим своєрідність даного ладу на відміну від всіх «закритих систем». Своїм визнанням необхідності існування суперечливих поглядів і інтересів демократичний лад основного закону створює простір для життя і протиборства різних духовних, політичних і соціальних сил. Він містить можливість подальшого історичного розвитку⁴.

¹ Нуссбергер А. Плюрализм – конституционная ценность / Ангелика Нуссбергер // Конституционные ценности в теории судебной практике: Сборник докладов. - М. : Институт права и публичной политики, 2009. – С. 124

² Слінько Т.М. Вплив конституційних принципів політичної та ідеологічної багатоманітності на реалізацію громадянами України свободи слова та інформації / Т.М. Слінько, О.Г. Кушніренко // Європейські перспективи, 2013. - № 8. – С. 6.

³ Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе; пер. с нем. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 86.

⁴ Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе; пер. с нем. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 88

Отже, неправильно, на наш погляд, було б говорити про повну відсутність ідеології в конституції сучасної держави. Як зазначає П.Б. Стецюк, кожна конституція – це набір, система відповідних ідей політичного, правового, етичного, філософського та іншого характеру. Залежно від сутності й змістовного навантаження конституційних норм, та чи інша конституція отримує відповідне ідеологічне «забарвлення». Конституції сучасних демократичних держав декларують такі важливі соціальні цінності, як права і свободи людини, приватна власність, демократичні інститути публічної влади, організацію їх співпраці, місцеве самоврядування і т. п. Все це разом є тим, що називають стрижнем ліберально-демократичної ідеології. Заклавши ці ідеї на рівні принципів в основу конституційного ладу і політичного режиму, держава не тільки декларує їх, а й має намір стати на сторожі їхньої непопущеності¹.

Таким чином, варто погодитися з пропозицією В.В. Речицького щодо скасування положення Конституції України, відповідно до якого «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова»².

До речі це положення досить сильно нагадує норму російської Конституції, а саме п. 2 ст. 13, відповідно до якого «жодна ідеологія не може визнаватися як державна або обов'язкова», законопроект про скасування якої нещодавно був підготовлений³.

Загалом, із зазначеного можна зробити такі висновки:

а) Громадянське суспільство передбачає широке ідеологічне, політичне економічне різноманіття, що впливає зі свободи людини висловлювати свої погляди, брати участь у політичному і економічному житті. Базовий принцип громадянського суспільства – його багатоманітність – закріплений в Конституції України (частина перша статті 15). Водночас для громадянського суспільства важливою є ідея організованого плюралізму;

¹ Стецюк П. Б. Основы теории конституции та конституционализма / П. Б. Стецюк. — Львів: Астролябія, 2003. — Ч. 1. — С. 141

² Речицкий В.В. Права людини. Модель для нової Конституції України / В. В. Речицкий. — Харків: Права людини, 2009. — С. 14

³ Из Конституции может быть изъят пункт о запрете госидеологии [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.opentown.org/news/24795/>

2. Конституційне закріплення ідеологічної багатоманітності слід розуміти як право окремої особистості, соціальних груп, політичних партій та громадських об'єднань безперешкодно пропагувати свої погляди та ідеї з допомогою засобів масової інформації, вести активну діяльність щодо впровадження її в життя шляхом розробки програмних документів партії, готувати законопроекти, публічно захищати свої ідеологічні погляди, вести полеміку з іншими ідеологіями і т.д.;

3. Політична різноманітність, багатопартійність є продовженням плюралізму. Головний зміст політичного плюралізму полягає в обумовленій законодавством можливості різних підходів окремих соціальних угруповань і кожної особи до розв'язання проблем, що існують у суспільстві і необхідні для забезпечення соціального прогресу. Проте сама лише наявність в Україні великої кількості зареєстрованих політичних партій зовсім не свідчить про політичний плюралізм як ознаку демократії. Політичний плюралізм не може існувати без економічного плюралізму, і навпаки;

4. В різних національних конституціях принципово розрізняти дві концепції щодо ролі держави в забезпеченні плюралізму. Перша концепція полягає в тому, що на підставі природної неоднорідності людства завданням держави є збереження існуючих відмінностей і їх підтримка. В якості альтернативної концепції висувається інше управлінське завдання держави, а саме: розвивати і регулювати плюралізм. Українська конституційна модель тяжіє саме до другої концепції;

5. В нинішній Конституції України закладене суттєве протиріччя. З одного боку, ст. 37 Конституції встановлює низку обмежень щодо функціонування політичних партій та громадських організацій. З іншого боку, відповідно до частини другої статті 15 чинної Конституції, «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова». Це протиріччя, на наш погляд, має бути знято шляхом скасування положення Конституції України, відповідно до якої «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова».

§ 3. Конституційне право на об'єднання як передумова розвитку громадянського суспільства в Україні

Як справедливо зазначають Ю.М. Тодика й І.В. Бенедик, конституційне регулювання основ організації і функціонування політичних партій, інших громадських об'єднань має принципове значення для становлення в Україні громадянського суспільства. Тому їх конституційна регламентація є об'єктивно необхідною. Питання ж полягає в іншому: в якому обсязі така регламентація має бути. У цьому питанні важливо не допустити крайнощів. Якщо приділити цій проблемі багато уваги, то це може бути сприйнято громадськістю як необґрунтоване втручання у справи громадянського суспільства. З іншого боку, зауважують науковці, якщо на рівні конституції не закріпити основоположні параметри функціонування структур громадянського суспільства, це буде свідченням недооцінки державою недержавних політичних структур¹.

Конституційний статус інститутів громадянського суспільства знайшов своє закріплення в ст. 36 Конституції України 1996 р., яка зафіксувала право громадян на об'єднання: «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей».

На конституційному рівні були закріплені й основні завдання партій: «Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах». Встановлені норми, які регламентують деякі питання членства в партіях: «Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України».

¹ Тодика Ю. Н. Проблемы конституционно-правового регулирования политической и государственной властей / Ю. Н. Тодика, И. В. Бенедик // Проблемы законности: Респ. межвед. науч. сб. / Отв. ред. В. Я. Таций. – Х.: Юрид. акад. Украины, 1996. – Вип. 31. – С. 50

«Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій»¹.

Конституція України містить норми, що передбачають обмеження в діяльності партій: «Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення забороняються. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях. Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку».

Наскільки наведені норми Конституції, присвячені праву на об'єднання, сприяють розвитку інститутів громадянського суспільства? Чи відповідають норми поточного законодавства Конституції України? Спробуємо відповісти на поставлені питання.

Сьогодні правові та організаційні основи реалізації права на свободу об'єднання регулюються Законом України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 № 4572-VI. Для реєстрації громадського об'єднання керівник або особа (особи), яка має право представляти громадське об'єднання для здійснення реєстраційних дій, протягом 60 днів з дня утворення громадського об'єднання подають (надсилають поштовим відправленням) до уповноваженого органу з питань реєстрації за місцезнаходженням громадського об'єднання заяву за формою, затвердженою наказом Міністерством юстиції України 14.12.2012 № 1842/5. Постановою Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2012 р. № 1212 також затверд-

¹ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141

жений Порядок ведення Реєстру громадських об'єднань та обміну відомостями між зазначеним Реєстром і Єдиним державним реєстром юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців.

Слід зазначити, що Закон «Про громадські об'єднання» набрав чинності 1 січня 2013 р. і прийшов на заміну Закону «Про об'єднання громадян». Необхідність в ухваленні нового закону була пов'язана з тим, що Закон «Про об'єднання громадян» не гарантував дотримання європейських стандартів у сфері діяльності громадських організацій. Як зазначали В.Л. Федоренко та Я.О. Кагляк, законодавство про громадські організації “консервувало” низку серйозних проблем, а саме: ускладнювало процедуру державної реєстрації громадських організацій, обмежувало діяльність громадських організацій за територіальною ознакою (чим більш широкою є територія статутної діяльності, тим складніший порядок її реєстрації), обмежувало види діяльності за змістом (у випадку захисту прав інших осіб тощо), встановлювало державний контроль за статутною діяльністю громадських організацій, а також обмежувало простір їх безпосередньої господарської діяльності тощо¹.

Слід звернути увагу й на те, що під час практичної реалізації права на об'єднання українці стикалися з безліччю законодавчих перепон². В якості прикладу можна навести справу “Корецький та інші проти України” № 40269/02 від 3 квітня 2008 року³, яка стала предметом розгляду в Європейському суді з прав людини. Українські громадяни, що звернулися до Суду із позовом проти своєї держави, з 2000 року не могли зареєструвати свою громадську організацію “Громадський комітет за збереження дикої (корінної) природи Березняків”.

¹ Федоренко В.Л. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормо-проектні аспекти / В.Л. Федоренко, Я.О. Кагляк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 4-5. – С. 80-81

² Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український. – К., 2008. – С. 26

³ Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Корецький та інші проти України» за заявою № 40269/02 від 3 квітня 2008 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.6553.0>

В зазначеному рішенні Суд зробив висновок про порушення права на свободу об'єднання, гарантованого ст. 11 Європейської конвенції через відмову управління юстиції зареєструвати об'єднання громадян внаслідок невідповідності статуту вимогам законодавства.

Відповідно до статті 16 Закону України «Про об'єднання громадян» «у реєстрації об'єднанню громадян могло бути відмовлено, якщо його статутний або інші документи, подані для реєстрації об'єднання, суперечать вимогам законодавства України». Закон не визначав, чи стосується це положення лише змістової невідповідності мети та напрямів діяльності об'єднання вимогам закону, зокрема, з огляду на підстави обмеження утворення та діяльності об'єднань, що містяться в статті 4 цього ж Закону, чи також текстуальної невідповідності статуту відповідним положенням законодавства.

Європейський Суд дійшов висновку, що таке положення Закону дозволяє досить широке тлумачення та може розумітись як таке, що забороняє будь-який відступ від відповідних національних норм, що регулюють діяльність об'єднань. Європейський Суд вважає, що положення Закону України «Про об'єднання громадян», які регулюють реєстрацію об'єднань громадян, є занадто розмитими, щоб бути достатньо «передбачуваними» для зацікавлених осіб, та надають державним органам занадто широкі межі розсуду у вирішенні питання, чи може певне об'єднання бути зареєстрованим.

В результаті, Європейський суд з прав людини визнав державу Україна винною у справі про відмову управління юстиції м. Києва зареєструвати організацію «Громадянський Комітет за збереження дикої (корінної) природи Березняків» (м. Київ) та такою, що порушила право, зафіксоване у ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р.¹ (право на вільне об'єднання громадян).

Саме для ліквідації цих проблем і виходячи з об'єктивної потреби виконання рішень Європейського суду з прав людини пот-

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – Ст. 2371.

рібно було оновлення статусного законодавства про громадські організації¹.

Зокрема, в Законі «Про громадські об'єднання» реалізована ідея щодо зміни коло суб'єктів, які можуть бути засновниками громадських організацій, та передбачене таке право для юридичних осіб приватного права. Проте, на думку профільного комітету Верховної Ради України, ця ідея не узгоджується з Конституцією України. Цю тезу комітет обґрунтовує посиланням на частину першу статті 36 Конституції України, згідно з якою саме громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Аналогічну думку висловлювало і Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України. На думку фахівців, запропонований підхід є невдалим через те, що у Конституції України (статті 36 і 37) поняття «право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації» використовується в значно вужчому значенні, ніж у проекті. На думку Головного науково-експертного управління поняття «юридичні особи» використовується в цивільному та господарському праві з метою забезпечення потреб господарювання та майнових відносин, а тому необхідність наділення їх правосуб'єктністю у відносинах, передбачених правом на свободу об'єднання у громадські організації є незрозумілим².

Проте нам видається більш обґрунтованою думка В.Л. Федоренка та Я.О. Кагляк, які зазначають, що статтю 36 Конституції

¹ Федоренко В.Л. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормо-проектні аспекти / В.Л. Федоренко, Я.О. Кагляк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 4-5. – С. 81

² Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект Закону України «Про громадські організації» (реєстр. № 2951-VI від 01.11.2010 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=38911&pf35401=183204

Україні не можна тлумачити вузько, тобто лише в тому сенсі, що громадяни можуть здійснювати право на об'єднання тільки одним шляхом, а саме як фізичні особи, які об'єднуються в ту чи іншу громадську організацію. На думку вчених, можливість реалізувати конституційне право на об'єднання повинно бути забезпечено громадянам й іншим опосередкованим шляхом. Зокрема, теза про те, що через діяльність юридичних осіб реалізуються права конкретних громадян, є давно сприйнятою Європейським судом з прав людини¹.

Ще одним аргументом на користь надання юридичним особам права засновувати громадські організації, а також бути їх учасниками, можуть служити положення Фундаментальних принципів щодо статусу неурядових організацій в Європі. У пункті 15 цих принципів вказується, що “будь-яка особа, юридична або фізична, вітчизняна чи іноземна, або група таких осіб, не повинна обмежуватися у створенні неурядових організацій”. У пункті 21 цього документу зазначається, що національне право не повинно не виправдано обмежувати здатність будь-якої особи, фізичної чи юридичної, приєднатися до неурядових організацій на основі членства. Здатність приєднатися до певної неурядової організації повинна визначатися, насамперед, відповідно до її статуту, і не повинна перебувати під впливом будь-якої необґрунтованої дискримінації. Наближені до вищевказаних принципи містяться й у Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій в Європі².

Так само, на думку експертів, відсутність можливості спільно засновувати об'єднання фізичними та юридичними особами не відповідає позитивній міжнародній практиці. У більшості держав

¹ Федоренко В.Л. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормо-проектні аспекти / В.Л. Федоренко, Я.О. Кагляк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 4-5. – С. 84

² Федоренко В.Л. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормо-проектні аспекти / В.Л. Федоренко, Я.О. Кагляк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 4-5. – С. 84

Центральної і Західної Європи асоціації (членські організації) можуть створюватися спільно фізичними та юридичними особами¹.

Слушним видається також запровадження такого підходу до діяльності громадських організацій, який не передбачає їх класифікації за територіальною ознакою (без поділу громадських організацій на місцеві, всеукраїнські та міжнародні). Такий підхід дає можливість громадським організаціям самостійно визначати територію своєї діяльності та вільно здійснювати статутну діяльність на всій території України без перереєстрації².

Експерти вже давно наголошували на тому, що наявність територіального статусу забороняє діяльність громадських об'єднань у регіонах, де вони не були зареєстровані, що також не відповідає практиці та демократичному розвитку законодавства про громадянське суспільство. Практика встановлення статусу громадської організації за територіальною ознакою наслідують традиції колишнього СРСР. Створення й діяльність громадських організацій в межах території реєстрації обмежує їхній розвиток. А вже розширення території діяльності організації вимагає їх перереєстрацію в державних органах³. На сьогоднішній день відповідно до Закону «Про громадські об'єднання» підтвердження всеукраїнського статусу громадського об'єднання і відмова від такого статусу є добровільними. Діяльність громадського об'єднання в будь-якому випадку може поширюватися на всю територію України..

Варто відзначити, що суттєвим нововведенням Закону є те, що громадські організації можуть об'єднувати осіб для здійснення і захисту будь-яких прав і свобод, задоволення суспільних та інших законних інтересів. Тобто, громадська організація може діяти як для захисту інтересів своїх членів, так і для захисту інтересів осіб, які не є його членами. Такий підхід відповідає міжнародним стан-

¹ Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український. – К., 2008. – С. 27

² Федоренко В.Л. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормо-проектні аспекти / В.Л. Федоренко, Я.О. Кагляк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 4-5. – С. 84

³ Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український. – К., 2008. – С. 28

дартам правового регулювання статусу громадських організацій. Зокрема, відповідно до ч. 12 Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо статусу неприбуткових організацій в Європі неурядові організації повинні мати можливість вільно здійснювати представництво громадських інтересів з питань, що мають суспільне значення.

Крім того, Відповідно до ст. 21 Закону «Про громадські об'єднання» громадська організація зі статусом юридичної особи має право здійснювати відповідно до закону підприємницьку діяльність безпосередньо, якщо це передбачено статутом громадського об'єднання, або через створені в порядку, передбаченому законом, юридичні особи (товариства, підприємства), якщо така діяльність відповідає меті (цілям) громадського об'єднання та сприяє її досягненню. Відомості про здійснення підприємницької діяльності громадським об'єднанням включаються до Реєстру громадських об'єднань.

Відповідно до частини 5 статті 1 Закону, громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку. Відповідно до частини 6 статті 3 Закону, відсутність майнового інтересу передбачає, що члени (учасники) громадського об'єднання не мають права на частку майна громадського об'єднання та не відповідають за його зобов'язаннями, а доходи або майно (активи) громадського об'єднання не підлягають розподілу між його членами (учасниками) і не можуть використовуватися для вигоди будь-якого окремого члена (учасника) громадського об'єднання, його посадових осіб (крім оплати їх праці та відрахувань на соціальні заходи).

Таким чином, громадська організація має право вести підприємницьку діяльність та отримувати дохід від неї. Водночас такий дохід, на відміну від прибутку підприємства, не може бути розподілений між засновниками та членами і має бути спрямований виключно на досягнення мети громадської організації.

На відміну від Закону «Про об'єднання громадян» Закон не передбачає права органів юстиції здійснювати контроль за статутною діяльністю громадської організації. Водночас громадські організації можуть бути заборонені в спеціальному порядку.

Відповідно до ст. 28 Закону громадська організація може бути заборонена судом за позовом уповноваженого органу з питань реєстрації в разі виявлення ознак порушення громадським об'єднанням вимог статей 36, 37 Конституції України, статті 4 Закону, відповідно до яких, зокрема:

- Забороняються утворення і діяльність громадських об'єднань, мета (цілі) або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення;

- Громадські об'єднання не можуть мати воєнізованих формувань.

Розглядаючи конституційні засади інститутів громадянського суспільства, не можна оминати також базового принципу конституціоналізації таких інститутів, а саме: принципу рівності.

Нагадаємо, що вже в проекті Конституції України від 26 жовтня 1993 року підкреслювалась рівність всіх об'єднань перед законом. Рівність громадських об'єднань перед законом закріплена в ст. 13 Конституції Російської Федерації, а згідно з Конституцією Молдови, ухваленій 29 липня 1994 року, партії та інші суспільно-політичні організації є рівними перед законом. Ці положення випливають із загальнодемократичного принципу рівності суб'єктів суспільних відносин, у тому числі суб'єктів політико-правових процесів¹.

Згідно зі ст. 36 Конституції України, всі об'єднання громадян є рівними перед законом. Так само відповідно в преамбулі Закону «Про об'єднання громадян» було закріплено, що держава створює рівні умови для діяльності об'єднань. Отже, принцип рівності є ключовою засадою діяльності об'єднань громадян (політичних партій і громадських організацій).

¹ Тодька Ю. Н. Проблемы конституционно-правового регулирования политической и государственной властей / Ю. Н. Тодька, И. В. Бенедик // Проблемы законности: Респ. межвед. науч. сб. / Отв. ред. В. Я. Таций. – Х.: Юрид. акад. Украины, 1996. – Вип. 31. – С. 50

Своєю чергою, на думку К.А. Бабенка принцип рівності політичних партій перед законом означає, що: а) органам державної влади, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам заборонено виокремлювати в своєму ставленні певні політичні партії чи надавати їм привілеї, а також сприяти політичним партіям, якщо інше не передбачено законом, у провадженні їх діяльності; б) забороняється втручання з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування або їх посадових осіб у створення й внутрішню діяльність політичних партій та їх місцевих осередків¹.

Проте як реально забезпечити дію принципу рівності? Розглянемо цю проблему на прикладі державного фінансування політичних партій.

В європейських країнах склалися різні варіанти прямого державного фінансування статутної діяльності політичних партій². Водночас чинне українське законодавство не передбачає фінансування політичних партій з державного бюджету України, але дає можливість їм відшкодувати витрати на виборчу кампанію. Такий підхід законодавця нам видається цілком зваженим.

Свого часу згідно з Законом України від 27.11.2003 р. № 1349-IV³ до Закону «Про політичні партії в Україні» був включений розділ IV-1 «Державне фінансування політичних партій». Відповідно до ст. 17-3 згаданого Закону політична партія має право на отримання державного фінансування її статутної діяльності, якщо на останніх чергових виборах народних депутатів України виборчий список кандидатів у депутати від цієї партії отримав три і більше відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні на підставах та в порядку, передбачених Законом.

¹ Бабенко К.А. Становлення громадянського суспільства в Україні: конституційний вимір // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 12. – С. 12

² Європейський досвід державного фінансування політичних партій: висновки для України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/juni08/9.htm>

³ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні» від 27.11.2003 р. № 1349-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 15. – Ст. 218.

На думку експертів, зазначена система фінансування характеризується низкою істотних недоліків. Вона створює умови, за яких платники податків, що фактично забезпечують наповнення державного бюджету, змушені опосередковано брати участь у фінансуванні політичних партій з метою і принципами діяльності яких вони категорично незгодні. Стабільне фінансування політичних партій з державного бюджету після подолання відповідного бар'єру призводило до того, що діючі партії отримували значні суми з державного бюджету, тоді новим партіям для цього потрібно було докласти значних зусиль¹.

Більш того, в літературі на основі аналізу державного фінансування політичних партій в зарубіжних країнах висловлювалася думка, що державне фінансування партій має тенденцію наближати політичний курс до центристського, оскільки таке фінансування залежить від частки набраних голосів. Наближення політичного курсу до центристського дає більше голосів, а тому збільшення державного фінансування може використовуватись для залучення вибором: або дотримуватись обраного політичного курсу, або змінювати його для підвищення ймовірності його здійснення².

На думку В.М. Шаповала, з огляду на «автономність» політичних партій, їх окреме від держави місце у політичній системі, державне фінансування політичних партій не є безспірним. Більше того, на думку частини дослідників, воно сприяє обмеженню в реалізації права на об'єднання у політичні партії³.

Враховавши недоліки згаданого Закону, дію розділу IV-1 було зупинено на 2007 рік в частині державного фінансування статутної діяльності політичних партій згідно із Законом України від

¹ Кондик П. Механізм фінансування політичних партій має бути іншим [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.yur-gazeta.com/article/150/>

² Обушний С.М. Фінансове забезпечення діяльності політичних партій в Україні: автореф. дис... канд. екон. наук: спец. 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит» / С.М. Обушний. — К., 2008. — 20 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2008/08osmppu.zip>

³ Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн / В.М. Шаповал. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — С. 78

19.12.2006 р. N 489-V¹. В подальшому відповідний розділ було взагалі виключено із Закону «Про політичні партії в Україні» згідно із Законом України від 28.12.2007 р. N 107-VI².

Справді, конституційно-правова проблематика цього питання є одним з питань забезпечення свободи й рівності політичних партій. Фінансування з державного бюджету сприяє більшій незалежності партій від впливу приватних осіб, які їх субсидують, а також сприяє їх більшій фактичній рівності. З іншого боку, державне фінансування, покликане сприяти виконанню партіями покладених на них завдань, може призвести до деформації характеру партій як вільних, недержавних утворень й до спотворення співвідношення політичних сил; принцип рівності породжує суттєві труднощі в питанні про розподіл коштів та фінансування з інших джерел, адже підтримка іншими організаціями та установами партій зберігається. Таким чином, проблема фактичної рівності партій вирішується не повністю.

Варто звернути увагу й на те, що Федеральний конституційний суд Німеччини у своєму висновку від 19 липня 1966 визнав, що фінансування повсякденної діяльності партій з держбюджету несумісне зі ст. 20 абз. 2 і ст. 21 абз. 1 Основного закону, проте партії можуть відповідним чином відшкодувати понесені ними під час виборчої кампанії витрати³. Конституційність відшкодування витрат на виборчу кампанію впливає зі ст. 21 Основного закону ФРН, яка надає партіям посередницьку роль між державою і суспільством⁴.

Ще одним важливим питанням, пов'язаним із забезпечення конституційного права на об'єднання, є питання державної реєстрації

¹ Закон України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» від 19 грудня 2006 року № 489-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – №. 7-8. – Ст. 66.

² Закон України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 28.12.2007 р. № 107-VI // Офіційний вісник України. – 2008. – № 1. – Ст. 1.

³ Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе; пер. с нем. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 97

⁴ Государственное право Германии: В 2 т. / Б.Н. Топорнин (овт.ред.) ; сокр. пер. нем. семитом. изд. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. – Т. 1. – С. 118

рації політичних партій. Слід зазначити, що Закон України «Про політичні партії в Україні» передбачає обов'язок публічної реєстрації політичних партій, хоча в Конституції України він прямо не закріплений.

Згідно зі ст. 11 Закону «Про політичні партії в Україні», реєстрацію політичних партій здійснює Міністерство юстиції України. Водночас в багатьох зарубіжних країнах реєстрація політичних партій не є обов'язковою. Так, наприклад, державна реєстрація політичних партій у ФРН не має обов'язкового характеру.

Політичні партії в ФРН засновуються, зазвичай, як незареєстровані спілки¹. Для заснування партій немає потреби отримувати дозвіл або допуск. З іншого боку, партії підпадають під дію цивільно-правових вимог, які випливають з положень цивільного права про об'єднання (див., зокрема, § 56-60 Цивільного кодексу). Про заснування партій в якості зареєстрованого об'єднання слід повідомляти адміністрацію (§ 59 Цивільного кодексу). Проте адміністрація не може якось протестувати проти реєстрації².

Державній реєстрації підлягають тільки партії, які бажають у встановленому порядку набути статусу юридичної особи. Вони не пов'язані жорсткими часовими рамками, встановленими Законом для державної реєстрації партій. Порядок державної реєстрації політичних партій викладено в Німецькому Цивільному Кодексі, в розділі, що регулює правове становище союзів осіб (до яких належать і політичні партії). У § 21 Німецького Цивільного кодексу зазначено, що «союз не переслідує отримання прибутку в якості мети своєї діяльності, набуває правоздатності після реєстрації в реєстрі спілок, який ведеться у відповідному дільничному суді»³.

¹ Государственное право Германии: В 2 т. / Б.Н. Топорнин (овт.ред.) ; сокр. пер. нем. семитом. изд. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. – Т. 1. – С. 100

² Государственное право Германии: В 2 т. / Б.Н. Топорнин (овт.ред.) ; сокр. пер. нем. семитом. изд. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. – Т. 1. – С. 105

³ Курочкин А. В. Механизм государственной регистрации политических партий в законодательстве зарубежных государств (на примере Германии) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.rae.ru/use/?section=content&op=show_article&article_id=7783813

Реєстрація політичних партій є непотрібною також в Греції та Швейцарії. У Данії і Нідерландах політичні партії також не зобов'язані реєструватися, але вони повинні виконати певні формальності для того, щоб брати участь у виборах. В Ірландії реєстрація необхідна тільки для того, щоб партія могла вказати свою назву поруч із прізвищами своїх кандидатів, а у Швеції реєстрація гарантує ексклюзивне право партії на використання своєї назви. У деяких країнах, таких як Австрія, Іспанія, Уругвай і Норвегія вимога реєстрації політичних партій є простою формальністю. Єдиною умовою реєстрації є зібрання п'яти тисяч підписів¹.

Однак, як спеціально зафіксовано в «Керівних принципах щодо заборони та розпуску політичних партій», ухвалених Венеціанською комісією на 41 пленарній сесії (Венеція, 10-11 грудня 1999 року), «звичайна практика ряду європейських держав, яка вимагає реєстрації політичних партій, навіть якщо б вона розглядалася як обмеження права на свободу об'єднань та свободу вираження поглядів, не прирівнюється сама по собі до порушення прав, захищених статтями 11 та 10 Конвенції. З іншого боку, будь-яке обмеження повинно узгоджуватися з принципом законності і пропорційності»².

Оцінюючи положення Закону «Про політичні партії в Україні», якими унормовано процедуру реєстрації політичних партій, на відповідність Конституції України і міжнародно-правовим актам, визнаним в Україні, Конституційний Суд України врахував зазначену позицію Венеціанської комісії, згідно з яким «вимоги щодо реєстрації політичних партій самі по собі не можуть розглядатись як порушення права громадян на об'єднання»³.

¹ Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії, Парламентської асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. за англ. / За ред. Ю.Б. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К., 2009. – С. 297

² Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії, Парламентської асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. за англ. / За ред. Ю.Б. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К., 2009. – С. 294

³ Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії, Парламентської асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу

На думку Конституційного Суду України, ці норми жодною мірою не порушують конституційні цінності, оскільки заборона прав, зменшення їх обсягу, встановлення нездоланих перешкод для реалізації громадянами права на свободу утворення і діяльності політичних партій не відбулося (рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заключні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні) від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007)¹.

Справді, в зарубіжних країнах, в залежності від національного законодавства, реєстрація політичних партій здійснюється в різних органах: у міністерстві внутрішніх справ (Австрія, Іспанія, Італія, Франція), міністерстві юстиції (Бельгія, Нідерланди), органі, відповідальному за забезпечення проведення виборів (Бразилія, Перу), міністерстві у справах територій (Конго), в судах загальної юрисдикції (Ангола, Болгарія, Португалія, Польща)². В багатьох країнах владі при реєстрації потрібно переконатися, що партія виконує матеріальні умови, встановлені для діяльності політичних партій. Серед таких країн – Чеська Республіка, Латвія, Польща і Росія³.

місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. за англ. / За ред. Ю.Б. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К., 2009. – С. 291

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заключні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні) від 12 червня 2007 року N 2-рп/2007 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 54. – Ст. 2183.

² Заславский С. Е. Политические партии России: Проблемы правовой институционализации / С. Е. Заславский. — М. : Институт права и публичной политики, 2003. — С. 133

³ Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії, Парламентської асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу

Проте, на наш погляд, більш доцільною була б відмова від закріплення в Законі «Про політичні партії в Україні» вимоги щодо публічної реєстрації політичних партій і лібералізація законодавства про політичні партії. Як свідчить практика, ця вимога нині перетворилася на формальність. Намагаючись зробити політичні партії загальнонаціональними організаціями, а не інструментом в руках окремих регіональних еліт, законодавець значно ускладнив процедуру їх створення. Причому настільки, що для багатьох ініціативних груп це завдання стає в принципі непосильним. У зв'язку з цим, створення і обслуговування політичних партій стає самостійним видом юридичної практики¹.

Більше того, перед виборами маловідомі партії продаються за ціною від 300 тис. до 1 млн. доларів². Як стверджує В. Литвин: «Я ствердно заявляю, що партії у нас під вибори продаються за суми від 500 тисяч доларів. 500 тисяч множимо на вісім й отримуємо суму, за допомогою якою можна закрити всі найперші проблеми невеличкого району»³. У зв'язку з цим, на нашу думку, вимога про публічну реєстрацію політичних партій сьогодні немає нічого спільного із досягненням певної якості партійного будівництва і має бути скасована.

Ще одним актуальним питанням є доцільність існування вимоги щодо загальнонаціонального статусу політичних партій в Україні. Згідно зі ст. 3 Закону «Про політичні партії в Україні», політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом. На думку Конституційного Суду України, таким чином, політичні партії забезпечують участь громадян України в полі-

місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. за англ. / За ред. Ю.Б. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К., 2009. – С. 297

¹ Дашевский Е. Как мы регистрировали политическую партию: регистрация политических партий как вид юридической практики / Е. Дашевский // Юридическая практика. – 2010. – № 44. – С. 21.

² Перед виборами політичні партії продають по мільйону доларів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/pered-viborami-politichni-partiyi-prodayut-po-milyonu-dolariv.html>

³ Загірний С. «Перед виборами партії продаються від 500 тис дол., - В. Литвин» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.golosua.com/ua/main/article/politika/20101030_pered-viborami-partiyi-prodayutsya-vid-500-tis-dol

тичному житті суспільства, впливають на державну владу, беруть участь у формуванні органів влади і контролі за їх діяльністю. Положення частини другої статті 3 Закону, згідно з якою політичні партії в Україні створюються і діють лише з всеукраїнським статусом, відповідає конституційним нормам, які гарантують свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (частина четверта статті 15), проголошують невідчужуваність та непорушність прав і свобод людини (стаття 21), встановлюють права кожної людини на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей (стаття 23).

Як зазначає Конституційний Суд України, із змісту статей 12, 13 Закону випливає, що наведених вимог можна дотриматися, лише маючи розгалужені як чисельно, так і структурно політичні формування. Конституційні приписи щодо можливості обмеження свободи утворення і діяльності політичних партій Законом не розширено, а лише деталізовано в його статті 5 (Рішення у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заключні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні) від 12 червня 2007 року N 2-рп/2007)¹.

Аналогічний підхід продемонстрував і Конституційний Суд Російської Федерації в постанові від 1 лютого 2005 року № 1-ПІ у справі про перевірку конституційності абзаців другого і третього пункту 2 статті 3 та пункту 6 статті 47 Федерального закону «Про політичні партії» у зв'язку зі скаргою суспільно-політичної організації «Балтійська республіканська партія» (див. абзаци пер-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заключні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні) від 12 червня 2007 року N 2-рп/2007 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 54. – Ст. 2183.

ший пункту 3, пункт 3.3, абзаци перший і другий пункту 4 і пункт 6 мотивувальної частини).

Конституційний Суд Російської Федерації зазначив, що Конституція Російської Федерації, закріплюючи принцип багатопартійності (стаття 13, частина 3), а також право на об'єднання та свободу діяльності громадських об'єднань (стаття 30, частина 1) як основи створення і діяльності політичних партій в Російській Федерації, не визначає, на якому територіальному рівні створюються політичні партії - загальноросійському, міжрегіональному, регіональному або місцевому; рівним чином не містить вона і прямої заборони на створення регіональних партій. Отже, введений пунктом 2 статті 3 Федерального закону «Про політичні партії» припис про можливість створення і діяльності політичних партій лише на загальнофедеральному (загальноросійському) рівні - оскільки воно є обмеженням конституційного права на об'єднання в політичну партію - правомірно лише в тому випадку, якщо воно необхідно з метою захисту конституційно значущих цінностей. Здійснене в Федеральному законі «Про політичні партії» регулювання, за яким статус політичної партії можуть отримати лише загальнонаціональні (загальноросійські) політичні громадські об'єднання, не тільки спрямоване на досягнення такої конституційно значущої мети, як формування в країні реальної багатопартійності, на правову інституціоналізацію партій як важливого чинника становлення громадянського суспільства та стимулювання утворення великих загальнонаціональних партій, а й необхідно з метою захисту конституційних цінностей, перш за все - забезпечення єдності країни, в сучасних конкретно-історичних умовах становлення демократії та правової держави в Російській Федерації. Зазначене обмеження носить тимчасовий характер і з відпадинням обставин, які його породили, має бути знято.

Федеральний законодавець покликаний врегулювати питання, що стосуються чисельного складу політичних партій таким чином, щоб, з одного боку, чисельний склад і територіальний масштаб діяльності політичних партій не були надмірними і не зазіхали на саму суть (основний зміст) права громадян на об'єднання, а, з іншого, - щоб вони були спроможні виконувати свої статутні завдання і функції саме в якості загальнонаціональних (загальноросійсь-

ких) політичних партій, тобто в кінцевому рахунку законодавець повинен керуватися критерієм розумної достатності, що впливає з принципу пропорційності¹.

Вимоги до територіального масштабу діяльності партій містяться також в Мексиці і Бразилії, де дозволена діяльність тільки загальнодержавних партій². Деякі держави забороняють створення партій, діяльність яких була б сконцентрована на регіональних чи територіальних питаннях (Грузія), або партій, назви чи програми яких будуються на регіональних питаннях (Португалія)³.

Водночас в багатьох зарубіжних країнах дозволено створювати регіональні політичні партії. Так, в § 2 Закону про політичні партії ФРН дається визначення політичної партії, як об'єднання громадян, яке впливає на політичне волеутворення народу, бажає брати участь у представництві народу в Бундестазі або ландтазі, робить це постійно або протягом тривалого часу в межах країни чи землі, а також підтверджує серйозність своїх цілей обсягом або сталістю своєї організації, числом членів і характером виступів у суспільному житті. Членами політичних партій можуть бути тільки фізичні особи. З наведеного визначення поняття партії випливає, що політичні партії можуть здійснювати свою діяльність як на території всієї Німеччини, так і на території окремих земель або навіть однієї землі, тобто можуть представляти інтереси як усього німецького народу, так і людей, що населяють окремі землі⁴.

¹ Лазарев Л.В. Правовые позиции Конституционного Суда России / Л.В. Лазарев. – М. : Формула права, 2008. – С. 222

² Заславский С. Правовой статус политических партий в решениях Конституционного Суда Российской Федерации / С. Заславский // Сравнительное конституционное обозрение. – 2005. – № 2. – С. 154

³ Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії, Парламентської асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. за англ. / За ред. Ю.Б. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К., 2009. – С. 303

⁴ Курочкин А. В. Механизм государственной регистрации политических партий в законодательстве зарубежных государств (на примере Германии) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.rae.ru/use/?section=content&op=show_article&article_id=7783813

Регіональні політичні партії можуть утворюватися у Великобританії¹, Іспанії², Індії³ та в інших зарубіжних країнах. В парламенті Італії представлені представлені навіть такі дрібні регіональні партії, як Рух за автономії, Південна тірольська народна партія, а також Союз Валле-д'Аоста⁴.

Чи доцільно збереження норми щодо загальнонаціонального статусу політичних партій в Україні? Вимога щодо загальнонаціонального статусу політичних партій тісно пов'язана з вимогою про обов'язкову публічну реєстрацію. Якщо відмовитися від публічної реєстрації політичних партій, то втратить сенс і норма щодо загальнонаціонального характеру політичних партій. Партія має підтверджувати свій загальнонаціональний статус на виборах, а не на папері шляхом виконання одних лише формальних вимог.

Варто також відзначити, що певною гарантією підтвердження загальнонаціонального статусу політичних партій була норма, відповідно до якою заборонялося брати участь у виборах політичним партіям, що зареєстровані менше ніж за рік до дня виборів. Так, відповідно до ч. 2 ст. 10 Закону «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 року № 1665-IV⁵ кандидатів у депутати може висувати партія, яка зареєстрована в установленому законом порядку не пізніше ніж за триста шістьдесят п'ять днів до дня виборів, або виборчий блок партій за умови, що всі партії, які входять до його складу, зареєстровані не пізніше як за триста шістьдесят п'ять днів до дня виборів.

¹ Политические партии // Википедия, свободная энциклопедия [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Политические_партии

² List of registered political parties in Spain by geographic location // Wikipedia, the free encyclopedia [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_registered_political_parties_in_Spain_by_geographic_location

³ Regional Parties in India [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://adaniel.tripod.com/regional.htm>

⁴ List of political parties in Italy // Wikipedia, the free encyclopedia [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_political_parties_in_Italy

⁵ Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 року № 1665-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1665-15>

Водночас у чинному Законі «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 р., відсутня норма про право брати участь у виборах тільки партіям, що зареєстровані не менш, ніж за рік до дати виборів. Відповідне положення сьогодні відсутнє в Законі «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10.07.2010 № 2487-VI.

Ще одним важливим питанням, на наш погляд, є питання про імперативний мандат, що активно обговорюється вже багато років в політичному і конституційно-правовому дискурсі. Незважаючи на те, що Конституційний Суд України визнав свого часу його конституційним (висновки Конституційного Суду України від 4 липня 2001 р. № 2-в/2001¹ та від 16 жовтня 2002 р. № 1-в/2002²), на наш погляд, цей інститут є несумісним з базовими принципами демократичного ладу, а наділення інститутів громадянського суспільства державно-владними повноваженнями слід оцінювати негативно. Так, Ю.Г. Барабаш звертав увагу на неоднозначність «конституційної чистоти» такої новації³.

Неконституційність імперативного мандата, на нашу думку, є цілком виправданою з огляду на конституційну практику зарубіжних країн. Так, німецькі вчені наголошують на тому, що питання про вплив партій і їх фракцій на окремого депутата є особливо

¹ Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статті 81 Конституції України) від 4 липня 2001 р. № 2-в/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1935.

² Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін і доповнень до Конституції України» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа щодо внесення змін до статей 81, 82, 85, 87, 89, 90, 94, 97, 98, 106, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 122 Конституції України та доповнення її статтею 89) від 16 жовтня 2002 р. № 1-в/2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 42. – Ст. 1958.

³ Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права / Ю.Г. Барабаш. – Х. : Право, 2008. – С. 74-75

делікатним. Водночас згідно із ст. 38, абз. 1 Основного Закону депутат вважається представником усього народу (а не якої-небудь партії), вільним від розпоряджень і підпорядковується тільки голосу своєї совісті (а не тим, хто стоїть на сторожі «совісті партії»). За депутатом залишається право ухилитися або відступати від будь-яких рішень. Тиск з боку фракції у правовому відношенні ні до чого його не зобов'язує. Партія не може також спровокувати позбавлення депутата мандата, виключивши його зі своїх рядів¹.

Ще одним цікавим аспектом реалізації права на об'єднання є закріплення в українському законодавстві правила щодо несумісності. Відповідно до ч. 2 ст. 36 Конституції України обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України. Нагадаємо, що згідно зі ст. 6 Закону «Про політичні партії в Україні» не можуть бути членами партій:

- 1) судді;
- 2) працівники прокуратури;
- 3) працівники органів внутрішніх справ;
- 4) співробітники Служби безпеки України;
- 5) військовослужбовці;
- 6) працівники органів державної податкової служби;
- 7) персонал Державної кримінально-виконавчої служби України.

На час перебування на зазначених посадах або службі члени політичної партії зупиняють членство в цій партії.

Справді, держави з комуністичним минулим часто негативно ставляться до ідеї будь-якого взаємозв'язку між державними органами та політичними партіями. У результаті, правила щодо несумісності діяльності суворі, а наслідки їх недотримання серйозні. У багатьох посткомуністичних країнах суддям не дозволяється бути членами партій². Наприклад, згідно зі ст. 178 Конституції

¹ Государственное право Германии: В 2 т. / Б.Н. Топорнин (овт.ред.) ; сокр. пер. нем. семитом. изд. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. – Т. 1. — С. 113

² Нусбергер А. Восстановление Вавилонской башни: Европейский Суд по правам человека и многообразии правовых культур / Ангелика Нусбергер // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 2. – С. 72

Польщі: «Суддя не може належати до політичної партії, професійної спілки, вести публічну діяльність, несумісну з принципами незалежності судів і незалежності суддів».

Ці суворі правила можуть розглядатися як відповідь на домінування політики партії над політикою держави під час комуністичного режиму. У той же час ці заборони виявляють загальну глибину недовіру по відношенню до політичних партій.

У цьому відношенні цікавим є приклад ФРН. Незважаючи на те що Німеччина також здобула негативний досвід в результаті абсолютного домінування політики партії над політикою держави в 30-х і 40-х роках ХХ століття, її Основний Закон не містить правил щодо несумісності посад¹.

Членство державних службовців у політичних партіях та їх активна політична позиція всіляко вітається в Німеччині. Це знайшло й своє законодавче закріплення, зокрема, в Законі про державну службу, згідно з яким чиновники мають право брати участь у діяльності політичних партій і добиватися парламентської кар'єри. Державні службовці, які бажають стати депутатами Бундестагу або одного з ландтагів, користуються правом двомісячної відпустки на час виборчої кампанії, а обрані у ці органи зберігають за собою істотний відсоток свого заробітку, який вони мали в якості державних службовців. Дане положення закону свідчить про те, що державні службовці в Німеччині являють собою привілейовану верству, яка є певним резервом для політиків усіх рівнів².

Судді можуть бути членами партій, хоча при виконанні своїх обов'язків повинні суворо дотримуватися нейтральності. § 39 Закону про суддів говорить таке: «Суддя зобов'язаний діяти як у межах своїх офіційних обов'язків, так і за їх межами, у тому числі при здійсненні політичної діяльності, таким чином, щоб не піддати ризику впевненість у його незалежності». Більш того, на практиці

¹ Нусбергер А. Восстановление Вавилонской башни: Европейский Суд по правам человека и многообразии правовых культур / Ангелика Нусбергер // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 2. – С. 73

² Курочкин А. В. Механизм государственной регистрации политических партий в законодательстве зарубежных государств (на примере Германии) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.rae.ru/use/?section=content&op=show_article&article_id=7783813

очікується, що судді Федерального конституційного суду будуть членами однієї з авторитетних демократичних партій, представлених у парламенті, або, принаймні, виявляти певні політичні погляди. Процедура вибору суддів Федерального конституційного суду організована таким чином, щоб дозволити здійснювати збалансований вплив основних політичних партій в Суді. Незважаючи на те, що даний процес досягнення рівноваги піддається жорсткій критиці, на практиці це не применшує високої репутації Суду як неупередженого органу. Практика показує, що неможливо передбачати конкретні рішення жодного конституційного судді, з огляду на те що ці рішення завжди виносяться без будь-якої партійної упередженості. У той же час, в країні мають місце суттєві побоювання щодо впливу екстремістських партій. Тому до державних службовців пред'являється вимога зберігати лояльність Основному Закону. «Екстремісти» можуть бути не допущені до державної служби. Подібні положення показують, що в ФРН не існує загальної недовіри до політичних партій, за винятком екстремістських партій¹.

Особливо актуальним, на наш погляд, є розгляд цього питання у зв'язку з дискусіями навколо т.з. «департизації» державної служби. Так, 11 листопада 2011 Верховна Рада України ухвалила Закон «Про державну службу», який набирає чинності 01.01.2015 р.². Представляючи законопроект народним депутатам, міністр юстиції О.В. Лавринович особливо виділив ініціативу президента про деполітизацію державної служби, відзначивши її відповідність європейським демократичним стандартам.

Справді, в проекті цього закону містилось положення щодо заборони державним службовцям бути членами політичних партій. Водночас цілком доречно на остаточній стадії його ухвалення Верховна Рада відмовилась від цієї норми. В остаточному варіанті одним із принципів державної служби названо лише принцип політичної неупередженості (п. 7 ст. 3). При цьому встановлено,

¹ Нусберггер А. Восстановление Вавилонской башни: Европейский Суд по правам человека и многообразии правовых культур / Ангелика Нусберггер // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 2. – С. 73

² Проект Закону «Про державну службу» № 8306 від 25.03.2011 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4050-17>

що державний службовець повинен неупереджено виконувати свої службові обов'язки незалежно від партійної належності та особистих політичних переконань (ч. 1 ст. 13).

Запровадження заборони на членство державних службовців у політичних партіях та повна заборона їх участі у передвиборній агітації викликала сумнів і у Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України обґрунтованість. Як свідчить європейський досвід, політична нейтральність забезпечується не шляхом встановлення тотальної заборони на політичну діяльність, а шляхом визначення меж такої діяльності, зокрема, залежно від посади та характеру діяльності посадової особи. Наприклад, згідно Типового кодексу поведінки посадовців органів державної влади та місцевого самоврядування (далі - Модельний Кодекс), який рекомендовано державам-членам Комітетом Міністрів Ради Європи (Рекомендація № R(2000)10)¹, «посадовець повинен залишатися політично нейтральним і не може робити спроб діяти всупереч законним настановам, рішенням чи діям органів державної влади та місцевого самоврядування» (ст. 4); «посадовець повинен подбати, щоб його політична діяльність або участь у політичних чи публічних дебатах не шкодили впевненості громади або працевластців у його здатності виконувати свої обов'язки неупереджено й віддано» (ч. 1 ст. 16); «при виконанні своїх обов'язків посадовець не повинен дозволяти використовувати себе для цілей політичних партій» (ч. 2 ст. 16)².

У зв'язку в майбутньому не варто встановлювати додаткові обмеження щодо членства в політичних партіях осіб, що перебувають на державній службі. Це не тільки суперечить європейським підходам, а й ставить під сумнів демократичний характер Української держави.

¹ Рекомендація № R (2000)10 Комітета Міністрів Совета Європи о кодексах поведения для государственных служащих (принята на 106-й сессии Комитета министров 11 мая 2000 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.transparency.org.ru/INTER/DOC/eur_recom10.doc

² Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект Закону України «Про державну службу» (реєстр. № 8306 від 25.03.2011 п.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=39999&pf35401=188561

Виступаючи за лібералізацію законодавства про об'єднання громадян, ми пропонуємо скасувати саме штучні перешкоди, які існують на шляху розвитку інститутів громадянського суспільства. Водночас, залишаючись прихильниками концепції «озброєної демократії», ми вважаємо, що Конституція України має закріплювати ключові цінності, на яких має будуватися діяльність інститутів громадянського суспільства, а також давати можливість (в разі порушення конституційних цінностей) вживати санкції до таких об'єднань громадян аж до їхньої заборони.

Розвиваючи думку про необхідність запровадження в Конституції України чіткої ідеології, побудованої на концепції «озброєної демократії», до недоліку чинної Конституції України, на наш погляд, можна віднести відсутність в Конституції України норми, яка б закріплювала необхідність дотримання демократичних норм у внутрішній діяльності політичних партій. У випадку, якщо організація і діяльність політичних партій не відповідають демократичним принципам, таку партію навряд чи можна вважати інститутом громадянського суспільства.

Адже цілком можливою є ситуація, коли політичні партії в країні формально існують, проте їх діяльність жодним чином не пов'язана з утвердженням тих цінностей, які покладені в основу громадянського суспільства: поваги до гідності людини, свободи, демократії. В історії відомі приклади створення і діяльності суто тоталітарних політичних організацій, які діяли в недемократичний спосіб (наприклад, Націонал-соціалістична робітничка партія у Веймарській республіці, РКП(б) в Російській імперії). Тому для конституційного права актуальним завданням є визначення тих цінностей, які має закріплювати конституція для того, щоб стримувати ці негативні явища.

Адже іноді можна зустріти парадоксальну ситуацію, коли партія може мати зовні демократичну спрямованість, але бути недемократичною внутрішньо. Зовні вона може проголошувати легітимні цілі і досягати їх в рамках існуючого законодавства, проте в той же час внутрішньо партія може бути організована за принципами диктатури¹. У цьому випадку партія, домагаючись демократизації

¹ Мерсель І. Роспуск политических партий: проблема обеспечения внутрипартийной демократии / И. Мерсель // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 2. – С. 106

політичної системи і проголошуючи принцип політичного плюралізму, ігнорує демократичні процедури у внутрішньопартійному житті. Проте про плюралізм не може йти мова, якщо партія не лише в своїй політичній діяльності, але й у внутрішній побудові і організаційно-партійній діяльності не дотримується вимог демократії. Державний екстремізм завжди починається з панування екстремістських ідей в партії, що прагне до влади¹.

Досвід функціонування різних політичних систем показує, що єдино можливою є така система, за якої демократія повинна бути як в середині самих партій, так і за їх межами.

Дійсно, варто погодитися з Ю.Г. Барабашем, що навряд чи хтось зможе знайти у партійних статутах, які проходять ретельну перевірку в органах юстиції під час легалізації партій, будь-яку зачіпку, яка свідчитиме про недемократичність в управлінні цього об'єднання громадян².

Справді, в статутах політичних партій ми не знайдемо недемократичних положень. Проте на практиці порушення демократичних засад в діяльності партій набули масового характеру. В якості прикладу можна навести ситуацію, що виникла у зв'язку з виключенням 15 вересня 2009 року з Партії Регіонів рішенням президії партії В. Кисельова без відома члена цієї Президії – самого В. Кисельова³. Аналогічні порушення можна знайти і в діяльності іншої великої партії – ВО «Батьківщина». Так, за твердженням члена політради цієї партії Д.Чобота, у 2006 році керівні органи партії «Батьківщина» взагалі не розглядали питання про формування списків кандидатів у народні депутати, більше того, вони з цього питання навіть не збиралися⁴. І таких прикладів можна назбирати безліч.

¹ Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність / за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – С. 203

² Барабаш Ю.Г. Двадцять років незалежного поступу: втота від демократії чи утвердження нового конституційного проекту? / Ю.Г. Барабаш // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 1. – С. 11

³ Лещенко С. Інтерв'ю з В.Кисельовим // Українська правда [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/02/19/4788595/>

⁴ Чобіт Д. Монолітне болото або ЗАТ БЮТ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://farysei.narod.ru/boloto.html>

На жаль, сучасна українська наука конституційного права приділяє дуже мало уваги цим проблемам. Тому, на наш погляд, корисним буде звернення до традиції західного конституціоналізму. Так, Д. Валадес наголошує на тому, що в Європі конституціоналізація статусу політичних партій після Другої світової війни була пов'язана із закріпленням положення про відповідальність політичних організацій за демократизм внутрішньопартійної діяльності¹.

У 1949 р. в ФРН був ухвалений Основний Закон, в якому вперше встановлювався обов'язок політичних партій дотримуватись внутрішньої демократії². На охорону свободи всередині партій безпосередньо спрямована ст. 21 абз. 1, відповідно до якої внутрішня організація партії повинна відповідати демократичним принципам³. Зрозуміло, що німці включили цю норму в Конституцію з метою уникнення повернення до тоталітарної системи, проте це включення стало можливим ще й через існування партії, що зневажала свободу⁴.

Роль посередника між народом і «парламентською» владою, яка відведена Конституцією політичним партіям, дає можливість поширити дію вимог демократії, на підставі яких має діяти держава, також і на внутрішній устрій партій. У ФРН вимога, згідно з якою волеутворення в партіях повинно відповідати демократичним принципам, виправдовується тим, що партійна більшість врешті-решт впливає на діяльність законодавчих, виконавчих і юрисдикційних органів. Тому партійне волеутворення «зверху» суперечило б Основному Закону⁵.

Це положення обмежує не свободу партій в сенсі змістовного наповнення їх внутрішньої організації, а, навпаки, прагне встано-

¹ Валадес Д. Конституционные проблемы правового государства ; Пер. с исп. / Диего Валадес. – М. : Идея-Пресс, 2009. – С. 137

² Валадес Д. Конституционные проблемы правового государства ; Пер. с исп. / Диего Валадес. – М. : Идея-Пресс, 2009. – С. 137-138

³ Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе; пер. с нем. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 94

⁴ Валадес Д. Конституционные проблемы правового государства ; Пер. с исп. / Диего Валадес. – М. : Идея-Пресс, 2009. – С. 138

⁵ Weber-Fas R. Deutschlands Verfassung: vom Wiener Kongress bis zur Gegenwart / Rudolf Weber-Fas. – Bonn: Bouvier, 1997. – S. 175-176

вити і гарантувати свободу всередині партій і таким чином забезпечити свободу політичного процесу в його зародку. Тому воно спрямовано проти всіх тенденцій, що можуть спричинити шкоду чи зробити неможливим вільний процес політичного волеутворення в партіях. Все це повинно забезпечити постійно оновлювану демократичну легітимацію керівних органів¹.

Крім того, через тенденції розвитку великих партій суспільні конфлікти відбуваються все частіше в середині них, а не між партіями. Ця тенденція надає вимозі внутрішньопартійної демократії особливого значення. Логіка включення ст. 21, абз. 1 до Основного Закону ФРН полягала також у тому, що участь політичних партій у формуванні політичної волі народу повинна протікати в рамках процедури, що задовольняє демократичним очікуванням. Лише демократична внутрішня структура політичних партій робить можливою їх участь у політичному воле утворенні².

Разом із тим, слід зазначити, що дія демократичних принципів у внутрішньопартійному житті обмежена принципом партійної автономії. Тому певні питання (наприклад, про прийняття чи виключення з партії) мають залишатися на розсуд самої партії. Водночас деякі висновки з конституційної вимоги щодо дотримання демократичних принципів мають діяти імперативно. Німецькі вчені наголошують, що стаття 21, абз. 1 Основного Закону ФРН, безсумнівно, не допускає прийняття внутрішньопартійних рішень за принципом вождизму; не допускає вибору суворо централізованої організаційної форми, яка не визнає місцевих союзів; не визнає спадкування партійних посад; не погоджується на усунення окремих членів від участі у виборах.

Німецький приклад проклав дорогу сучасному конституціоналізмові особливо в тих країнах, що потребують укріплення демократії. Так, в питанні права на працю Конституція Італії встановлює принцип, згідно з яким «внутрішня організація профспілок повинна ґрунтуватися на демократичних засадах» (ст. 39). Вод-

¹ Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе; пер. с нем. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 94

² Государственное право Германии: В 2 т. / Б.Н. Топорнин (овт.ред.) ; сокр. пер. нем. семитом. изд. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. – Т. 1. — С. 106

ночас в питанні функціонування політичних партій Конституція Італії обмежується вказівкою на те, що вони повинні діяти згідно з «демократичними процедурами». З тих пір (1947 р.) дискутується питання про те, до чого належить ця вказівка — до зовнішньої діяльності партій, чи до їх внутрішньопартійного життя¹.

В Іспанії критерій функціонування політичних партій виражений більш чітко: «внутрішня структура і діяльність політичних партій повинні бути демократичними» (ст. 6). В Греції закріплено положення, згідно з яким організація і діяльність партій повинна відповідати «функціонуванню демократичної системи» (ст. 1). Ці приклади отримують розповсюдження в сучасному конституціоналізмі, що означає прагнення уникнути того, щоб партії — необхідні інструменти демократії — діяли як представники автократії². Демократичні принципи становлять підґрунтя організації і діяльності партій відповідно до вимог, сформульованих в основних законах Албанії, Андорри, Вірменії, Франції³, Румунії, Чехії, Португалії⁴.

Цілий ряд держав вимагає, щоб внутрішня структура партії та її функціонування відповідали демократичним стандартам (Фінляндія, Іспанія, Вірменія). У Чеській Республіці та Словаччині статут партій повинні бути демократичними, а партійні органи повинні обиратися на демократичній основі. В Албанії партії повинні гарантувати своїм членам свободу слова, а також право вступати і виходити з партії, коли вони вважатимуть це за потрібне. Конституція Португалії вимагає, щоб керівництво політичними партіями здійснювалося відповідно до принципів прозорості, демократич-

¹ Валадес Д. Конституционные проблемы правового государства ; Пер. с исп. / Диего Валадес. — М. : Идея-Пресс, 2009. — С. 138-139

² Валадес Д. Конституционные проблемы правового государства ; Пер. с исп. / Диего Валадес. — М. : Идея-Пресс, 2009. — С. 139

³ Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм / В. М. Шаповал. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — С. 284

⁴ Ковтунець В. Демократія в Україні: декларування та реальність / В.Ковтунець // Конституція і конституціоналізм в Україні: вибіркові проблеми: Збірник наукових праць Товариства конституційного права з нагоди десятої річниці Конституції України, Конституційного Суду України та самого Товариства / Відпов. ред. П.Ф. Мартиненко і В.М. Кампо. — К. : «Купріянова», 2007. — С. 129

ної організації управління та участі всіх членів. В Аргентині партії зобов'язані бути демократичними в тому, що стосується регулярного переобрання керівництва партії та кандидатів, яких партія висуває на виборах: наприклад, організаційна партійна структура, в якій не представлені меншини, буде визнана недемократичною¹.

Що робить внутрішню організацію партії демократичною? Деякі вчені пропонують перелік критеріїв, за якими можна визначити наявність або відсутність внутрішньопартійної демократії: стосунки між членами партії, структура партії та інститути, які складають цю структуру. Більш конкретними ознаками є: здатність членів партії обирати або відкликати партійних лідерів, включаючи можливість обирати кандидатів від партії на державні посади; рівне і пропорційне представництво інтересів меншості в партії і голосування за принципом підпорядкування більшості; здатність членів партії впливати на формування та зміну платформи і програми партії; наявність механізмів захисту основних прав членів партії, включаючи право на справедливий розгляд у разі виключення з партії; право на інформацію і прозорість партійного управління, особливо в галузі фінансової звітності; свобода слова та об'єднання всередині партії, в тому числі при створенні фракцій; забезпечення незалежного судового нагляду за дотриманням принципів внутріпартійної демократії².

Яким же чином захищаються ці вимоги? Згідно з німецьким законодавством порушення вимог, що випливають зі ст. 21, абз. 1 Основного Закону ФРН є підставою для визнання дії нікчемною в дусі § 134 Цивільного кодексу, оскільки порушення елементів демократичного ідеалу зафіксовано в статуті³. Більше того, деякі країни забороняють антидемократичні партії або засновують

¹ Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії, Парламентської асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. за англ. / За ред. Ю.Б. Ключковського. — Вид. 2-е, випр. і доповн. — К., 2009. — С. 303

² Мерсель И. Роспуск политических партий: проблема обеспечения внутрипартийной демократии / И. Мерсель // Сравнительное конституционное обозрение. — 2007. — № 2. — С. 109

³ Государственное право Германии: В 2 т. / Б.Н. Топорнин (овт.ред.); сокр. пер. нем. семитом. изд. — М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. — Т. 1. — С. 107.

конституційні чи законодавчі механізми їх розпуску. Це зробили Хорватія, Італія, Німеччина, Польща, Іспанія і Франція (див., наприклад: ст. 6 Конституції Хорватії; ст. 49 Конституції Італії; ст. 13 Конституції Польщі. У Франції заборона об'єднань і політичних партій проводиться на підставі законодавчого акту 1936 року, а не на підставі Конституції).

Деякі демократичні держави, включаючи Андорру (ст. 26 Конституції Андорри), Хорватію (ст. 125 Конституції Хорватії), Чеську Республіку (п. «і» ч. 1 ст. 87 Конституції Чеської Республіки), Естонію (ст. 48 Конституції Естонії), Португалію (ч. «е» ст. 233 Конституції Португалії), Словенію (ч. 4 ст. 129 Конституції Словенії) і Туреччину (ст. 69 Конституції Туреччини), не тільки спеціально встановили в своїх конституціях обов'язок партій бути демократичними, але й наділили винятковими повноваженнями у вирішенні цих питань незалежні судові інстанції. Безсумнівно, визначати, чи є політична партія демократичною й чи має вона демократичну внутрішню структуру повинні органи, які не беруть участі у політиці.

Так, свого часу Федеральний конституційний суд Німеччини в 1952 р. заборонив Соціалістичну партію Рейху на підставі того, що вона мала недемократичну внутрішню структуру. Конституційний суд пояснив: «Партія повинна бути організована знизу вгору, тобто члени партії не повинні виключатися з процесу прийняття рішень, в основі внутрішньопартійних взаємин повинна бути ... ідея рівності, а також право членів партії вільно вступати в партію чи виходити з неї ... в той час як добровільне прийняття членами партії на себе зобов'язання про повне підпорядкування лідерам партії або примусове покладання такого зобов'язання суперечить принципам демократії»¹.

В Україні, на відміну від багатьох європейських країн, майже не висуваються вимоги до внутрішнього устрою політичних партій². Водночас від того, наскільки демократичними є

¹ Мерсель И. Роспуск политических партий: проблема обеспечения внутрипартийной демократии / И. Мерсель // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 2. – С. 114

² Лук'янов Д.В. Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави (роль та правове регулювання) / Д.В. Лук'янов. – Х. : Право, 2007. – С. 132

внутрішні відносини в партії, залежить ефективність та спрямованість державно-політичних відносин владарювання¹. Адже сучасна демократія залишається, в підсумку, партійною демократією, при всьому плюралізмові ідеальних типів і реальних моделей².

Ми маємо констатувати, що сьогодні суттєвою перешкодою для того, щоб політичні партії, які діють в Україні, визнати справжніми інститутами громадянського суспільства, є невідповідність їх внутрішньої організації демократичних принципам.

В літературі вже висловлювалась думка про те, що в Україні слід передбачити заборону створення політичних партій з недемократичною внутрішньою структурою³. Пропонується законодавчо зобов'язати політичні партії дотримуватися загальноприйнятих демократичних процедур при вирішенні питань, що стосуються конституційних прав громадян (членство в партії, розпуск місцевих організацій, висування та відкликання кандидатів тощо), надати громадянам законну можливість судового захисту прав, якщо були порушені демократичні принципи внутрішньопартійного життя⁴. Також висловлюється пропозиція визначити на рівні закону загальні, найбільш принципові правила побудови органів всередині партії, взявши за зразок Закон ФРН про партії, а також закріпити строки проведення з'їздів партії та

¹ Кафарський В.І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності / В.І. Кафарський. – К. : Логос, 2008. – С. 220-221

² Примуш М.В. Політичні партії: механізми інституалізації і структурної трансформації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / М.В. Примуш / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2003. – С. 2

³ Полевий В.І. Конституційна відповідальність політичних партій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02: «Конституційне право» / В.І. Полевий. — К., 2004. – С. 16

⁴ Ковтунець В. Демократія в Україні: декларування та реальність / В.Ковтунець // Конституція і конституціоналізм в Україні: вибіркові проблеми: Збірник наукових праць Товариства конституційного права з нагоди десятої річниці Конституції України, Конституційного Суду України та самого Товариства / Відпов. ред. П.Ф. Мартиненко і В.М. Кампо. – К. : «Купріянова», 2007. – С. 129

переобрання керівних органів і обов'язковість проведення таємного голосування¹.

Водночас правове регулювання внутрішньопартійних організаційних відносин повинно мати за мету впровадити основні демократичні принципи партійної організації і бути обмеженим встановленням загальних принципів, а не підміняти собою статут партії². Схожа думка висловлюється і Венеціанською комісією та ОБСЄ/БДПЛ у спільному висновку № 546/2009 від 12.10.2009 р. щодо Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів з питань виборів Президента України», прийнятого Верховною Радою України 24-го липня 2009 р. У п. 16. згаданого висновку висловлюється стурбованість тим, що статті 45 та 51 виборчого закону встановлюють надто широке обмеження стосовно політичних партій у якості приватних асоціацій. На думку європейських організацій, норми закону не мають занадто втручатись у внутрішню організацію політичних партій та мають бути обмеженими тим, що необхідно для забезпечення внутрішньої демократії³.

Оцінюючи пропозиції, висловлені у вітчизняній літературі, слід враховувати й те, що будь-які законодавчі новації мають розглядатися з огляду на реальні суспільні відносини. Доводиться констатувати, що порушення демократичних принципів організації внутрішньопартійного життя набули в Україні масового характеру. Тому перед введенням будь-яких новел необхідно провести

¹ Лук'янов Д.В. Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави (роль та правове регулювання) / Д.В. Лук'янов. – Х. : Право, 2007. – С. 132-133

² Примуш М.В. Політичні партії: механізми інституалізації і структурної трансформації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / М.В. Примуш / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2003. – С. 10

³ Спільний висновок щодо закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів з питань виборів Президента України», прийнятого прийнятого Верховною Радою України 24-го липня 2009 Венеціанської комісії та ОБСЄ/БДПЛ, прийнятий Радою за демократичні вибори на 30-му засіданні (Венеція, 8 жовтня 2009 р.) та Венеціанською комісією на 80-му пленарному засіданні (Венеція, 9-10 жовтня 2009 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-AD\(2009\)040-ukr.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-AD(2009)040-ukr.asp)

широку громадську дискусію, яка б сприяла усвідомленню необхідності дотримання демократичних цінностей як самими громадянами, так і політиками. Адже закріплення відповідних законодавчих норм без такого обговорення загрожує поглибити відрив законодавства від реального життя.

Наприклад, навіть існування принципу обов'язковості проведення відкритих виборів на партійні посади цілком не перешкоджає тому, що насправді в голосуванні беруть участь тільки ті члени партії, що складають її олігархічну верхівку. Таким чином, за відсутності реальної внутрішньопартійної демократії законодавчого закріплення подібних вимог замало. Незважаючи на зазначені проблеми, позитивних ефектів від введення обов'язкової вимоги про забезпечення демократичності внутрішньопартійного устрою значно більше, ніж негативних. Демократичність внутрішньої структури будь-яких конституційних установ, включаючи політичні партії, слід розглядати як основний принцип їхньої організації¹.

Внутрішньопартійна демократія є надто цінною, щоб не підлягати особливій охороні, навіть якщо загроза її відсутності є не настільки істотною, наскільки є небезпечною для держави наявність недемократичних партій. Імовірність того, що партії з недемократичною внутрішньою структурою будуть переслідувати недемократичні цілі, дуже велика. Однак, наскільки б не були вагомими аргументи на захист введення вимоги про обов'язкову внутрішню демократичну організацію партій, вони повинні втілюватися в життя з надзвичайною обережністю, зі збереженням максимальної автономії партій і множинністю партійної системи².

На думку І. Мерселя, було б безглуздом закликати до встановлення внутріпартійної демократії, якщо саме суспільство не оберігає і не підтримує демократичні ідеали. У кінцевому рахунку, навряд чи політичні партії будуть більш демократичними, ніж сис-

¹ Мерсель І. Роспуск политических партий: проблема обеспечения внутрипартийной демократии / И. Мерсель // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 2. – С. 112

² Мерсель І. Роспуск политических партий: проблема обеспечения внутрипартийной демократии / И. Мерсель // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 2. – С. 113

тема, в рамках якої вони функціонують. Необхідність в тому, щоб партії були більш демократичними, вимагає забезпечення більш високого ступеня демократизації суспільства. Разом із тим, один лише факт, що партії структуровані відповідно до демократичних норм, не обов'язково означає, що вони насправді є демократичними. Не всі члени партії можуть прагнути брати участь у здійсненні керівництва партійними справами, вони можуть свідомо вибрати той варіант, коли вся влада буде зосереджена в руках професійного лідерського складу¹.

Зрозуміло, що забезпечити правовими засобами демократичний характер діяльності політичних партій так само нереально, як директивним порядком впроваджувати демократію в масштабах всього суспільства. Щоб відповідні механізми політичної конкуренції та політичної участі в рамках партії працювали ефективно і злагоджено, необхідна наявність у суспільстві політичних і соціокультурних передумов, які роблять актуальними існування партій як необхідного інституту політичної системи. Водночас законодавець може - а в певних випадках і зобов'язаний - забезпечити правову основу повноцінного розвитку політичних партій і створити перешкоди для можливої деградації інституту політичних партій, перетворення його або в не контрольований суспільством і державою «електоральний танк», або в машину для безроздільної монополізації політичної влади в суспільстві².

Можливість заборони партій передбачена законом лише в деяких демократичних державах, але далеко не в усіх. Чи повинен в Україні встановлюватися для обов'язок партій забезпечувати демократичність своєї структури під загрозою заборони?

На думку І. Мерселя, тільки формальне юридичне зобов'язання щодо забезпечення внутрішньопартійної демократії може виявитися неадекватним і неефективним. Законодавче регулювання демократичної організації політичних партій неминуче спричинить

¹ Мерсель І. Роспуск политических партий: проблема обеспечения внутрипартийной демократии / И. Мерсель // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 2. – С. 117

² Заславский С. Е. Политические партии России: Проблемы правовой институционализации / С. Е. Заславский. — М. : Институт права и публичной политики, 2003. — С. 210

необхідність створення такого механізму контролю і примусу, який перешкодив би нормальній діяльності партії постійними залученням судовими позовами¹.

Однією з найбільш ефективних гарантій є закріплення в законодавстві можливості заборони партії в якості санкції. Демократія потрібна партійній системі, так само як існування партій необхідно для підтримки демократії. Демократія припускає, що партії функціонують відповідно до демократичних принципів і що вони мають демократичну внутрішню структуру. Відсутність останньої є несумісним з принципами демократії і, можливо, становить навіть небезпеку².

Наразі необхідність впровадження демократичних принципів у внутрішньопартійні процеси має бути усвідомлена на рівні доктрини конституційного права. Тільки після цього можна буде в перспективі говорити про внесення змін до законодавства про політичні партії. На нашу думку, необхідно на рівні Конституції України закріпити норму, аналогічну абз. 1 ст. 21 Основного Закону ФРН, про те, що політичні партії у своїй діяльності мають керуватися демократичними принципами. Крім того, в якості підстави для заборони політичної партії варто передбачити порушення партією демократичних засад в її внутрішньопартійній діяльності.

На наш погляд, закріпити таке положення в поточному законодавстві можна лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Якщо обов'язок політичних партій керуватися вимогами внутрішньої демократії закріпити на рівні закону, то є ризик, що конституційність такої норми може бути поставлена під сумнів Конституційним Судом України.

Підстави для такого припущення містяться у рішенні Конституційного Суду України від 23 травня 2001 року № 6-рп/2001 (справа

¹ Мерсель І. Роспуск политических партий: проблема обеспечения внутрипартийной демократии / И. Мерсель // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 2. – С. 115

² Мерсель І. Роспуск политических партий: проблема обеспечения внутрипартийной демократии / И. Мерсель // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 2. – С. 116

щодо конституційності статті 248³ ЦПК України)¹. Конституційний Суд України звернув увагу на те, що втручання державних органів та службових осіб у діяльність об'єднань громадян не допускається (статті 8 Закону України “Про об'єднання громадян”, стаття 4 Закону України “Про політичні партії в Україні”). У зв'язку з цим, на думку Суду, «внутрішня організація, взаємовідносини членів об'єднань громадян, їх підрозділів, статутна відповідальність членів цих об'єднань регулюються корпоративними нормами, встановленими самими об'єднаннями громадян, які базуються на законі; визначаються питання, які належать до їх внутрішньої діяльності або виключної компетенції і підлягають самостійному вирішенню».

Крім того, в умовах молодого нестійкої демократії Конституція України мала б більш чітко визначити демократичні цінності, на які б в подальшому орієнтувався законодавець, регламентуючи діяльність політичних партій в спеціальних законах, а також на які б звертали увагу самі партії, оцінюючи свої дії на відповідність Основному Закону.

Таким чином, із зазначеного можна зробити такі висновки:

1. Конституційне регулювання основ організації і функціонування політичних партій, інших громадських об'єднань має принципове значення для становлення в Україні громадянського суспільства;

2. Ключовою засадою діяльності інститутів громадянського суспільства є принцип їх рівності. З огляду на цей принцип нам видається цілком зваженим підхід законодавця, який не передбачає фінансування політичних партій з державного бюджету України, але водночас дає можливість їм відшкодувати витрати на виборчу кампанію

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого, п'ятого статті 248-3 Цивільного процесуального кодексу України та за конституційними зверненнями громадян Будинської Світлани Олександрівни і Ковриги Сергія Володимировича щодо офіційного тлумачення положення абзацу четвертого статті 248-3 Цивільного процесуального кодексу України (справа щодо конституційності статті 248-3 ЦПК України) від 23 травня 2001 року № 6-рп/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 22. – Ст. 1004.

3. Доцільно відмовитися від закріплення в Законі «Про політичні партії в Україні» вимоги щодо публічної реєстрації політичних партій і лібералізувати відповідне законодавство про політичні партії;

4. На наш погляд, не варто встановлювати додаткові обмеження щодо членства в політичних партіях для осіб, що перебувають на державній службі;

5. На рівні Конституції України необхідно закріпити норму про те, що політичні партії у своїй діяльності мають керуватися демократичними принципами. Крім того, в якості підстави для заборони політичної партії варто включити порушення партією демократичних засад у своїй внутрішньопартійній діяльності.

Наукове видання

Берченко Григорій Валерійович

кандидат юридичних наук

**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ:
КОНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ**

Монографія

Видано в авторській редакції
Відповідальний за випуск Н. М. Ярошенко
Коректор В. В. Лук'янчук
Комп'ютерна верстка і дизайн І. В. Москалюк

Підписано до друку 28.04.2014 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум.-друк. арк. 8,39. Наклад 300 прим.
Ціна договірна. Зам. № 2804/1

Надруковано з оригінал-макета,
виготовленого Видавництвом "Юрайт"
(Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої діяльності:
серія ДК № 4236 від 22.12.2011 р.),
в друкарні ФО-П Білетченко
(тел.: 8-057-758-35-98)